

ISSN 2706-8293

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

Баишев университетінің
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
Баишев университета

2023

№ 4 (82)

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА
научный журнал

Қазақстан Республикасының акпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген, куәлік № 4645-Ж, 2019 жылдың 7 маусымында қайта тіркелді, куәлік № 17737 Ж.

Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г. Перерегистрирован 7 июня 2019 г. Свидетельство № 17737 Ж

Уш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца
2000 жылдан бастап шығады / Издается с 2000 года

№ 4 (82)
Декабрь 2023

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

**БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР**

Ахан Б.А.

**БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ**

**ЗАМ. ГЛАВНОГО
РЕДАКТОРА**

Калаганова Н.К.

**РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ**

Асаров А. (Республика
Казахстан),

Айпесова С.А.
(Республика Казахстан),

Исакулов Б.Р. (Республика
Казахстан),

Жанпейсова Н.М
(Республика Казахстан),
Султангареева Р.А.

(Российская Федерация),
Асадуллин Р.М.

(Российская Федерация),
Терегулов Ф.Ш.

(Российская Федерация),
Джаксымуратов К. М.

(Узбекистан),
Сайылов Г. А.

(Азербайджан),
Манюкович В.

(Польша)

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Амреекул Т.А., Султакаева Р.А.	5
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ БАШҚҰРТ ТІЛДЕРІНДЕГІ БІРҚҰРАМДЫ СӨЙЛЕМДЕРДІ ЗЕРТТЕУ	
Асан Ж., Сахитжанова Б.	9
ЕРНАЗАР-БЕКЕТ » ТАРИХИ ЭПОСЫНЫҢ НҰСҚАЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ҮҚСАСТЫҚ ПЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚ	
Давлеткулова Г.Ш.	17
ИНТОНАЦИОННЫЙ СТИЛЬ ЯЗЫКА	
Даuletназарова Г.	21
TURKIC PEOPLE - IN HISTORY AND TODAY	
Джумабаев М. Д., Кенжегалиев Э.	23
ҰЛЫ ФАЛЫМ, ЭНЦИКЛОПЕДИСТ ӘБУ РАЙХАН ӘЛ-БИРУНИ	
Исина Ш.А.	26
ШЕТЕЛДІК ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЭМОЦИЯЛАРДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮСІНДІРМЕСІ	
Канатова А.К., Хусаинова Л.М.	31
ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ: ОБЩИЕ ЧЕРТЫ И НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ	
Кульбаева Б.С., Артықова А.Қ.	34
ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКА НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ ЕҢБЕККЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ, ТАРИХИ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ	

Уразгалиева М.А., (Республика Казахстан)	Кинзягулова Г.А., Тагирова С. А.	39
Бисенгалиева Г.М. (отв. секретарь)	СОПОСТОВИТЕЛЬНЫЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ЗООНИМАМИИ И ФИТОНИМАМИ	АНАЛИЗ
Адрес редакции: г.Актобе,ул.Бр.Жубановых д.302 «А» для писем: 030000 г. Актобе, а/я 64 e-mail: vestnik@bu.edu.kz тел.:8(7132) 974082	В БАШКИРСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ	
Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.	Мырзахмет М.Қ., Бегімбай К.М.	43
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.	ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ РӨЛІ	
Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.	Сайынова Г.Е.	48
Авторы несут ответственность за выбор и представление фактов.	ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ШЕТЕЛ ТІЛІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҮЛГЕРІМІН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕРІ	
Редакционная коллегия оставляет за собой право корректировки по ГОСТ 7.5.-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», ГОСТ 7.1-2003 СИБИД	Султакаева Р.А.	52
«Библиографическая запись. Библиографическое описание.	ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БАШКИРСКИХ И КАХАХСКИХ ЗАГАДОК	
Общие требования и правила составления».	Кайыргалиева М.Г., Сундетова А.Р., Кубанова Д.Б., Конысбаева Ж.О.	58
Сдано в набор 20.12.2023 г. Подписано в печать 20.12.2023г.	БЕЙБАРЫС – ТАРИХИ ТҰЛҒА	
Формат 21x29,7. Печ.л.4,8 Тираж 100 экз.	Тілеуова А. З.	62
Отпечатано в РИО Баишев Университета	НОҒАЙЛЫ ДӘУІРІНІҢ ЭПОСТАРЫ	
	Темирханова Г.У.	66
	HISTORY OF BORROWED WORDS IN KARAKALPAK LANGUAGE	
	Чонгаров Е.К.	68
	AL-FARABI AS A CONNECTER OF TURKIC, KAZAKH AND IRANIAN CULTURES	
	Умбаров С.Н., Хусаинова Л.М.	76
	ИСТОРИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ТЮРКСКОЙ ИМПЕРИИ (НА ПРИМЕРЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ «ЖЕЛЕЗНАЯ ДОРОГА», «ЗОЛОТЫЕ РУКИ», «СИЯТЬ КАК ЗВЕЗДА»)	
	Эзжанова Г.А.	79
	A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LANGUAGE GAME IN BRITISH AND KAZAKH (PUBLISHED IN ENGLISH) MEDIA	
	Юлбарисова Л.Ф., Тагирова С.А.	84
	ИЗУЧЕНИЕ КОНЦЕПТА «УМ» СОПОСТОВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ БАШКИРСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ	В
	Яубасарова А.Р., Давлеткулова Г. Ш.	86
	ЭПИСТОЛЯРНЫЙ ЖАНР В БАШКИРСКОЙ ПРОЗЕ	

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бухарбаев Ш.М., Кайыргалиева М.Г., Ахметова Э.Е., Ержанова З.К., Айтмаганбетова Е. 91

ТҮРКІ ӘЛЕМІ КӨРНЕКТИ ТҮЛҒАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ МҰРАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТИЛЕРІ

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Амантай Ә.Қ., Жетпісбай Н.Ж., Сундетова А. Р. 95

WAYS TO IMPROVE FIELDS OF DIGITAL TECHNOLOGIES APPLICATION

Беркешева А. С., Изтлеуова Г.К. 97

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ КВЕСТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Жакитаев А. Ж., Темірбай Қ.Д., Сундетова А.Р. 100

DIGITAL TECHNOLOGY IN AGRICULTURE

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ/
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 16.21.07

Т.А. Амрекул¹, Р.А. Султакаева²

^{1,2}БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа, Республика Башкортостан

yulai77@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ БАШҚҰРТ ТІЛДЕРІНДЕГІ БІРҚҰРАМДЫ СӨЙЛЕМДЕРДІ ЗЕРТТЕУ

Аннотация

Берілген мақалада қазақ және башқұрт тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің салыстырып зерттелуі берілген. Аталған сөйлемдердің түрлері мен формаларын салыстыру бойынша мысалдар келтірілген. Автор берілген тілдердің құрылымдық-семантикалық құрылымындағы ұқсастық пен айырмашылықты бөліп көрсетеді.

Түйін сөздер: бірқұрамды сөйлем, сөйлем құрылымы, бір компонентті құрылым, синтаксис, грамматика.

Қазақ тіл білімінің қалыптасып, даму тарихында оның негізін салушылар А.Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Жиенбаев, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев есімдері ерекше аталатыны сөзсіз. Аталған ғалымдар жалпы қазақ тіл ғылыминың дамуына зор үлес қосты дейтін болсақ, соның ішінде синтаксис саласына қалдырған мұралары күні бүгінге дейін маңызын жоймағандығын атап өтуіміз керек. Синтаксистің аса күрделі де күрмеуі мол салаларын зерттеп, зерделеу, оның тілдік табиғатын таныту мен құрылымдық-семантикалық белгілерін айқындау ісінде белгілі ғалымдар Н.Сауранбаев, М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қ. Есенов, Р. Әмір еңбектерінің мәні зор. Кейінгі жылдары жарық көріп жатқан оқулықтар мен зерттеу жұмыстары аталған ғылым саласының әлі де зерттей түсіндірілгенде ететін тұстары бар екендігін көрсетіп отыр.

Башқұрт және қазақ тілдерінде жеке грамматикалық синтаксис категориялары, бір компонентті сөйлемдер және олардың функциялары теориялық аспектте өте көп зерттелген. Башқұрт және қазақ тіл біліміндегі – сөйлем құрылымы, сөз тәртібі сияқты мәселелерге XX ғасырдың елуінші жылдарынан бастап ерекше назар аударылды.

Тұысқан түркі тілдеріндегі бірқұрамды сөйлемдер және тіл білімінде бірқұрамды сөйлемдер туралы жалпы идеяны қалыптастыруды салыстырмалы зерттеу және теориялық көзқарастарды заңдастыру мәселесі ең өзектілердің бірі болып табылады.

Әдеби башқұрт және қазақ тілдерінде бірқұрамды сөйлемдердің қолдану ерекшеліктері өзектілігі белгілі. Екі тілге де тән бірқұрамды сөйлемдерді салыстырмалы зерттеу және олардың әдеби тілдік материалдағы көрінісін тексеру маңызды мәселе болып табылады.

Синтаксистің жеке мәселелері түркі тіл білімінде өткен ғасырда зерттеле бастады, ал бірқұрамды сөйлемдер және олардың түрлері, ұзақ уақыт бойы тіл мамандарының назарынан тыс қалды. Башқұрт тіл білімінде бірқұрамды сөйлемдердің түрлері келесі ғалымдардың еңбектерінде зерттелген: А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, Н. К. Дмитриев, З. И. Будагова, М. З. Закиев, Х. Г. Гафуров, Г. И. Донидзе, М. Б. Кетенчиев, И. Р. Расулов, К. З. Ахмеров, Д. С. Тикеева, Г. Г. Кагарманов және т.б. [8, 105].

Қазақ тілінде бірқұрамды сөйлемдерге қатысты алғашқы тұжырымдар өткен ғасырдың 20-30 жылдарында айтыла бастады. А. Байтұрсынов пен Х. Нубановтың жұмыстары синтаксистің негізі болды қазақ тілі. Кейінгі кезең, сондай-ақ үлкен үлес қосты қазақ тілі мен оның синтаксисінің негізгі белгілерін зерттеу С.Аманжолов, С. Жиенбаев, Ф. Айдаров, А.

Еңбекқаев, М. Балақаев, Р. Ермір, М. Қараев, С. Исаев, Ш. Бектұров, М. Серғалиев, т. б. [4, 95].

Бұл мәселені жан-жақты зерттеу бар екенине сендіреді құрылымдық семантикалық, функционалды-стилистикалық классификацияға байланысты шешілмеген мәселелердің кең ауқымы бір компонентті сөйлемдер, олардың жекелеген түрлерінің шекараларын анықтау сөйлемдер, бір құрамас бөліктердің негізгі мүшесінің грамматикалық мәні ұсыныстар және т. б. Тұастай алғанда монографиялық сөйлемдердегі бір бөліктен тұратын сөйлемдер жоспар арнайы зерттеу нысаны болған жоқ. Башқұртстанда тіл білімі бұл мәселені зерттеушілердің арасында бір компонентті сөйлемдердің түрлерін анықтаудағы келіспеушіліктер. Түркітанушы Н. К. Дмитриев бір құрамды ұсыныстарды екі түрі: жеке емес сөйлемдер және атаулы сөйлемдер. Тұлғасыздарға Н. К. Дмитриевтің ұсыныстарына құбылыстарды білдіретін сөйлемдер жатады табиғат. Өз еңбектеріндегі тұлғасыз ұсыныстар проф. Н. К. Дмитриев салыстырмалы түрде жарықтандырады, олар жеке адамдар туралы орыс тіліне сәйкес келетін сөйлемдер ұсыныстарға [3, 237-238].

Жеке емес ұсыныстардың құрамына зерттеуші сонымен қатар белгісіз-жеке және жалпыланған-жеке құрылымдар. *Жалпыланған адамдарға типтік ұсыныстар жатады. Қасан йүгерлегендер? Ашарға килтерелде. Кис һуң ятылды. Иртә киленде.* Бірақ оның барлық көзқарастарымен емес келісуге болады, өйткені қазіргі башқұрт тілінде 3-ші тұлға етістігі предикат ретінде әрекет ететін сөйлемдер өтпелі және өтпелі кезеңнен қалыптасқан пассивті кепіл етістіктер жеке емес деп аталады. Эрі қарай, ғалымның пікірінше, башқұрт тілінде тілде "ол жегісі келеді", "мен ұйықтагым келеді" сияқты орыс тіліндегі тіркестер және басқалары етістіктің жеке формасымен беріледі. Ол үшін форма қолданылады ауызша есім қосулы -кы/-ке, -ко/-қе, -ғы/-ге, - ғо/-ғе, формасында берілген етістіктері субъект формасы *кіл-* (*кел*). Субъект, яғни, жеке емес әрекет байланысты грамматикалық тұлға қабылдайды субъект кезіндегі аффикс. Мысалдар: *минең язғым килə* (*менің мен жазғым келеді*), *хинең язғың кіләме?* (*сениң жазғыңыз келе ме?*) [3, 237-238].

Айта кету керек, мұндай құрылымдар қазіргі тіл білімінде негізгі ұсыныстары бар тұлғасыз (субъектісіз) ұсыныстар деп танылады қажетті көңіл-күй түрінде етістікпен көрсетілген мүше [5, 222; 8-10].

Н. К. Дмитриевтің пікірінше, белгісіз жеке ұсыныстар, 2-ші тұлғада предикат бар. Жеке тұлғаның бұл түрі сөйлемдер, ол жазғандай, әсіресе мақал-мәтелдерге тән. Алайда, көптеген зерттеушілер мұндай дизайнды жалпыланған сөйлемдердің болігі ретінде жіктеиді.

Ал белгісіз-жеке, жалпыланған-жеке ұсыныстар бір компонентті құрылымдардың тәуелсіз сорттары ретінде ерекшеленеді. Қарапайым сөйлемдердің әртүрлілігі қалай ерекшеленеді, бір компонентті сөйлемдер ал Қасым Ахмеров [10, 248-251].

Монографияда бір компонентті сөйлемдердің толық сипаттамасы берілген проф. Г.Г.Сайтбатталова " Башқұрт тілі. Қарапайым Синтаксис ұсыныстар" (Уфа, 1999). Ол әлдеқайда кең және түрлерін толықрақ сипаттайтын бір компонентті ұсыныстар. Автор демаркация кезінде деп санайды толық емес екі және бір компонентті сөйлемдер қажет олардың грамматикалық және семантикалық қасиеттерін ескеріңіз. Осыған сүйене отырып қағидаты, Г.Г.Сайтбатталов бір компонентті ұсыныстардың арасында келесі түрлері: Жеке емес ұсыныс – әйән – һөйләм: *Аяқ асты еуеш, аз ғына тайғаклата* (С. Ағиши) "Аяқтың астында дымқыл, сәл тайғанақ" [6,105].

Зерттеудің осы саласында ең маңыздысы проф. Г.Г.Сайтбатталова, бір компонентті ұсыныстар теориясын жаңасымен байыткан қорытындылар мен қызықты бақылаулар. Автор бұл туралы айтады толық емес екі және бір компонентті сөйлемдерді ажырату олардың грамматикалық және семантикалық қасиеттерін ескеру қажет. Осы қағидаға сүйене отырып, Г.Г. Сайтбатталов бір компонентті ұсыныстар арасында келесі түрлерін ажыратады:

Әйән – һөйләм – жақсыз сөйлем

Аяқ асты еуеш, аз ғына тайғаклата (С. Ағиши). "Аяқ астында дымқыл, сәл тайғанақ".

Инфинитивті-модаль һөйләм - инфинитивті-модальды ұсыныс:

Бер генә бөртөк орлокто ла ер битендә қалдырмаңса, әрәм-шәрәм итмәңсан! "Далада бір дән қалдырмаңыз!"

Билдәле эйәле һөйләм- белгілі жақты сөйлем

Бына бакса ултырттық, киләне йыл килгәненде үзеңде алма, карагаттар

менән һыйларбыз (А. Тагиров). «Міне бақша ектика, келесі жылы келгенде саған алма мен қарақат береміз»

Дәйәм эйәле һөйләм- жалпылама жақты сөйлем:

Атайдың гына улы булма, халқыңдың да улы бул (Халық мәкәле). «Атаңың баласы болма, адамның баласы бол».

Билдәнең эйәле һөйләм – белгісіз жақты сөйлем:

Шакир ағайзы бер ауыздан председатель иттелер (Д. Юлтай).

Атама һөйләм – атаулы сөйлем:

1954 йыл, 17 август. Мәскәү. Союздар йортеноң колонналы залы (Н.Дәүләтшина).

"1954 жыл, 17 тамыз. Одақтар үйінің бағаналы залы" [6, 107].

Башқұрт тілінде барлық зерттеушілер атаулы топты ажыратады жеке емес ұсыныстар. Алайда мұндай сөйлемдердің негізгі мүшесінің лексикоморфологиялық мағынасына қатысты сұрақ башқұрт тілі даулы. К. Ахмеров, сипаттау предикаттың морфологиялық көрінісі номиналды тұлғасыз сөйлем, оны сын есім деп атайды: *Вагондың иң төптәгеге ине. (Хәйри)*. Бұлмә эсендә тыныс *һәм қараңғы ине* (Е. Ильина). *Тышта күзгә төртінәң күренмәслек қараңғы* (С. Кудаш) [2]. Г. Г. Сайтбатталов оған біліктілік береді үстен ретінде: *Тышта гәзәттәгесә тын алғынан зе, томра* (З.Бишиева). Урман эсендә *халқынса, рәхәт* (А. Карнай) [4]. Осы ұсыныстардың негізгі мүшесі.

Д. С. Тикеев үстендер сияқты анықталады: *Бөгөн миңә рәхәт.*

Иртәндән алып һалқын (Хәйри) және т. б. [6]. Белгісіз жақты сөйлем Г.Г.Кагармановтың бұл түрі атаулы сөйлем ретінде қарастырылады: Ерзә тын құрырлық тынылых. Хатта қуркыныс (М. Кәрим). Рәхәт, ниндай ژә рәхәт! (З. Ураксин). Фатирза тыптын («Ағиzel») [7].

Бір компоненттердің негізгі мүшесінің синтаксистік мағынасын түсіндіруде башқұрт тіл білімінде ешқандай қарама-қайшылық жоқ. Барлығы зерттеушілер оны атаулы сөйлемде тақырып ретінде анықтайды және бір компонентті сөйлемдердің етістік түрлеріндегі предикат ретінде. Тек "Қазіргі башқұрт әдеби тілінің грамматикасы" туралы айтылады, бір компонентті сөйлемдер бір сөйлемнен тұруы мүмкін ретінде қарастыруға заңсыз Конституциялық сөз сөйлемнің белгілі бір мүшесі. Біз бір компонентті деп санаймыз сөйлемнің бір негізгі мүшесі бар, ол оның предиктивті орталық. Инфинитивті-модальды сөйлем-инфинитивті-модаль һөйләм: *Бер генә бөртөк орлокто ла ер өстәндә қалдырмаңса, әрәм-шәрәм итмәңсан! "Далада бір дән қалдырмаңыз!"* Белгілі-жақты сөйлем – билдәле эйәле һөйләм: *Бына бакса ултырттық, киләне йыл килгәненде үзеңде алма, карагаттар менән һыйларбыз (А. Тагиров). «Міне бақша ектика, келесі жылы келгенде саған алма мен қарақат береміз»* жалпылама жақты сөйлем – дәйәм эйәле һөйләм: *Атаңдың гына улы булма, халқыңдың да улы бул (Халық мәкәле). «Атаңың баласы болма, адамның баласы бол».* Белгісіз жақты сөйлем – билдәнең эйәле һөйләм: *Шакир ағайзы бер ауыздан председатель иттелер (Д. Юлтай).* Атаулы сөйлем – атама һөйләм: *1954 йыл, 17 август. Мәскәү. Союздар йортеноң колонналы залы (Н.Дәүләтшина)* *"1954 жыл, 17 тамыз. Одақтар үйінің бағаналы залы"* [6, 221-225].

Қазақ тілінде бір құрамдас бөліктерге байланысты пікірлер осы уақытқа дейін өз шешімін таппаған ұсыныстармен кейбір ғалымдар мыналарды қамтиды мұндай конструкциялар бірқатар ұсыныстарға, басқалары оларды тек келесідей қарастырады сөйлем баламалары. Тіл білімінде көптеген құрылымдар бар, зерттеушілер атаған номиналды ұсыныстарға ұқсас әр түрлі атаулармен: "к ертісіп мекемесіне" (номинативті сөйлемдер), "к

ертісіп мекемесі "(номинативті пән), "вокативтер", "біліктілік сөйлемдер", "субстантивті толық емес сөйлемдер", "релятивтер", "генитивтер", "сарапанбаған сөйлемдер" (сарапанбаған ұсыныстар), "оқшауланған номинатив" (оқшауланған номинатив), "оқшауланған" (оқшауланған білім беру), "сегмент", "фраза". Белгісіз жақты сөйлем, дегенмен өте кең тараған қазақ тілінің түрлі функционалдық стильдері осы уақытқа дейін болмаған етістіктің бір құрамды сөйлемдерінің барлық түрлерінің арасында айқын мәртебе. Бұл жұмыста олар бір компонентті сөйлемдер ретінде түсіндіріледі аты аталмаған актер белгісіз деп ойлайтын, бірақ қайраткердің белгісіздігі предикат арқылы адамның 3 етістігі түрінде көрінеді көпше. Мысал, Біз елімізде тертіп орнату программаларын бұлжытпай жүзеге асырып келеміз. Типтік инвариантты бұл конструкциялардың мәні-субъектінің (қайраткердің) маңыздылығы, жалпы Семантиканың нұсқалары-белгісіздік, субъектінің белгісіздігі, оның мәлімдеме авторының көзқарасы бойынша хабарлама үшін өзектілігі. Үшін соңғысы ол назар аударуға тырысатын әрекеттің өзі маңызды сөйлеу адресатының назары. Осылайша, нақты сияқты-жеке, жылы іс-әрекет белгісіз-жеке ұсыныстармен өзектендіріледі, сөйлеудің коммуникативтік орталығы болып табылады.

Отаным үшін аттаным
Ақсемсерді қолға ала
(А. Тоқмағанбетов)
Өлеңімді өрлеттім,
өрге құлаш серметтім...
Зарын айтып сорланың
Қайғылыны еңіреттім.
(Жамбыл)
Өз бойына болып сақ,
Жан-жағына қарандар.
(Абай)

Алайда, соңғы сөйлемдерде әрекет өрнек арқылы күшейтіледі қайраткердің белгісіздігі, бұл бұрынғыдан да көп іс-әрекетті актерден алшақтатады. Белгісіз елестететін қайраткер және одан алшақтау дәрежесі артады бұл әрекеттің өзектену дәрежесін арттырыныз, оған да ықпал етеді белгісіз жеке сөйлемдердің құрылымы [1, 224-229].

Қарама-қарсы жоспардағы жұмыс түркі халықтарының салыстырмалы грамматикасын зерттеуде, курстық жұмыстарды, дипломдық жұмыстарды, магистрлік және кандидаттық диссертацияларды жазуда ғылыми дереккөз бола алады. Грамматика мәселелеріне арналған ғылыми конференциялар мен ғылыми семинарлар зерттеудің негізгі бағыттарының бірі ретінде ұсынылуы мүмкін. Жалпы, жұмыс нәтижелері кейінгі зерттеулерге негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аманожолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы. Алматы, 1940. – 180 б.
2. Грамматика современного башкирского литературного языка /Под. ред. А.А.Юлдашева. - М.: Наука, 1981. – 387 с.
3. Дмитриев Н.К. Башкорт теленең грамматиканы. – Өфө: Китап,2008. – 304 б.
4. Қазақ тілі тарихы жәніндегі зерттеулер. Алматы, 1966.- 154 б.
5. Сауранбаев Н., Бергалин Ф. Қазақ тілі грамматикасы. – Алматы,1944. – 247 б.
6. Сәйетбатталов F.F. Башкорт теленең ябай һөйләм синтаксисы. Өфө, 1972; 1998. – 272 б.
7. Тikeев Д.С. Основы синтаксиса современного башкирского языка. - М.: Наука, 2004. – 287 с.
8. Тikeев Д.С. Современный башкирский язык. Очерки по синтаксису простого предложения. – Уфа: Гилем, 2000. – 227 с.
9. Тikeев Д.С. Хәзерге башкорт теле. Башкорт теленең ябай һөйләм синтаксисы. – Өфө: Гилем, 2002. – 189 б.

10. Әхмәр К. Башкорт телендә ябай һөйләм синтаксисы. – Өфө, 1958.
– 214 б.

ИЗУЧЕНИЕ ОДНОСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В БАШКИРСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье рассматривается сравнительное изучение односоставных предложений в башкирском и казахском языках, приводятся примеры сравнения видов и форм данных предложений. Автор выделяет схожесть и отличия в структурно-семантическом строении данных языков.

Ключевые слова: Односоставное предложение, структура предложения, однокомпонентная структура, синтаксис, грамматика.

THE STUDY OF SINGLE-PART SENTENCES IN BASHKIR AND KAZAKH LANGUAGES

Abstract

The article examines the comparative study of single-part sentences in the Bashkir and Kazakh languages, provides examples of comparing the types and forms of these sentences. The author highlights the similarities and differences in the structural and semantic order of these languages.

Keywords: One-part sentence, sentence structure, one-component structure, syntax, grammar.

МРНТИ 17.09.91

Ж.Асан¹, Б.О Сахитжанова²

^{1,2}Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

sakhitzhanova.botakoz@mail.ru

«ЕРНАЗАР-БЕКЕТ» ТАРИХИ ЭПОСЫНЫҢ НҰСҚАЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ҮҚСАСТЫҚ ПЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚ

Аннотация

«Ерназар-Бекет батыр» («Бекет батыр» деп те аталады) эпосы осы уақытқа шейін де талай ғалымдардың назарына ілінген, А.Байтұрсынов оны тарихи жырга жатқызса, М.Әуезов арнайы зерттеу жазып, 1927 жылы Қызылордада шыққан «Әдебиет тарихы» атты әйгілі монографиясына енгізді. 1896 жылы Қазан қаласында «Киргизская былина о героях Ирназара и Бекете» деген атпен, «Ученые записки Казанского университета» дейтін еңбектің 1897 жылғы 11-санында, «Сборник материалов для статистики Сыр-Даринской области» деген еңбектің 1897 жылғы 6-санында жария көрген. «Туркестанский сборниктің» 568-томында жарияланған. Одан соң 1922 жылы «Әбубәкір Диваевтың жинаған сөздері» ішінде Та什кентте басылған. 1991 жылы «Жұлдыз» журналының №8 санында эпос жарық көріп, халқымен қайыра қауышты. Мақалада эпостың нұсқалары салыстыра зерттелген.

Негізгі сөздер: тарихи эпос, Ерназар Кенжалин, Бекет Серкебаев, нұсқалар, мазмұн, фабула, ел қорғау, батыр, ұлт-азаттық көтеріліс.

«Ерназар-Бекет батыр» тарихи эпосы кезінде Қазақстанның түкпір-түкпіріне кең тараған. 1960 жылы Алматыдан шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты кітапта «Жанқожа

көтерілісімен бірмезгілде басталып, соның артын ала аяқталған Кіші жүз қазағының отаршылық қысымға қарсы күресін көрсеткен ұзак жырдың бірі – «Ерназар-Бекет». Бұл жыр Арас, Ақтөбе, Қазалы төңірегінде және қарақалпақтар арасында көп таралып айтылған. Мұнда 1855-1858 жалдардағы көтерілістің даңқты батырлары – Ерназар Кенжалин, Бекет Серкебаевтың ерліктері баяндалады.

Әңгіме болып отырған «Бекет батыр» ел ішінде көптен айтылыш келген, көп айтушының аузынана өткен, бірнеше рет басылып таралған, жұрттың көбіне белгілі шығарма» делінген[2, 609-б.]. Эпостың жеті нұсқасы бар. Бұның біреуі «Ерназар-Бекет» аталса, тағы бірісі «Ерназар мен Бекеттің толғауы» деп аталады. «Бекет батыр» мен «Ерназар-Бекет» жырларының көлемінде, мазмұнында, композициясында, көркемдік ерекшелігінде өзгешеліктер болғанымен, фабуласы – отарлық езгі, оған қарсы күрес, отарлаушылырдың берген зәбірі. Бұл жерде тарихи жырларды арнайы зерттеген филология ғылыминың докторы, профессор Берік Серікбайұлы Рахымның: «Басқа эпостарымыздан ерекшеленетін тарихи жырлардың ең басты методологиялық маңызы «тәуелсіз ел болу», «ұлт азаттық қозгалыс», «Отан соғысы» ұғымдарын белгілі дәүірлерге топтастырып, халықтың бүкіл аңыз, өлең, толғауларын, географиялық, діни түсініктерін және ақыл-оійның жеткен межесін бір уақытқа телүмен дараланды. Сейтіп, тарихи жырда әлеуметтік топтардың мұддесі бірігіп, басты мақсат азаттық жолындағы құреске ұласады» деген пікірінің негізсіз айтылмағанын ескеру керек[3, 3-б.].

«Ерназар-Бекет батыр» эпосына халқымыздың айрықша мән беруі «тәуелсіз ел болу», «мемлекеттік мұддеге» байланысты деп есептейміз. Оның үстінен Бекет Серкебайұлы тарихта болған, Есет Көтібарұлы бастаған ұлт азаттық қозгалыстың басты қаһармандарының бірі екені белгілі. Осыған байланысты М.Әуезов өзінің тарихи жырлар туралы зерттеуінде: «Бекет жайындағы, Абылайдың жорықтары жайындағы жырлар өте-мөте мол тараған. Ал Жанқожа туралы тарихи жыр қызығылқты болғанмен, онша көп тараған.

Осылардың ішінде Бекет жайындағы жыр анық тарихи оқиғалар жайында, XIX ғасырдың алпысынши жылдарында Батыс Қазақстанда болған халық көтерілісі жайында баян етеді. Шекті руының батыл, ержүрек ұлы Бекет Арыстан төреге қарсы шығады. Бекет шамадан тыс салыққа шыдамаған, жерді күшпен тартып алуға көнбекен, сұлтанның езіп-жаншына қарсы болған халықты соңына ертеді» деп жазады[4, 47-б.]. Ғұлама «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде ретін келтіріп, сұлтанның, ханның арғы жағындағы басты күшті анық атап өтеді. Былай дейді: «Әрине, ел кегі жалғыз бұлармен бітпекші емес еді. Жүректің түбіндегі жатқан дерпт орыс билігі екенін бесіктегі бала да біледі. Бірақ іс басталу үшін әуелі көзге көрініп, көпке бірдей сезіліп тұрған жақын жердегі жаудан бастау керек еді.[1,146 -б.].

Жинақтап айтқанда, «Бекет батыр», «Ерназар-Бекет» тарихи эпостарының ел арасына кең тарауының, сүйікті жырына айналуының басты себебі эпостың сол кездегі қазақ мұддесіне сай келуі деп түйіндейміз. Әуелгі жазып алынған, кітапқа түскен эпостың «Ерназар-Бекет» нұсқасы. Сондықтан, «Ерназар-Бекеттің» нұсқаларын салыстырып көрейік. Эпосты алғаш тасқа бастырған И.Р.Аничков. Аничков нұсқасы «Киргизская былина о героях Ирназара и Бекете» деген атпен 1896 жылы Қазанды баспа жүзін көреді. Мұнда «Ерназар-Бекет» жырының әр бөлігінің мазмұны орыс тілінде қара сөзben берілген. 1992 жылы «Жұлдыз» журналының №8 санында Фалым Ахмедов жариялаған нұсқа, сондай-ақ, орталық ғылыми кітапхананың 354-бума, 3-дәптердегі «Ерназар мен Бекеттің толғауы» атты нұсқалар бар. Зерделей текстергенде «Жұлдыздағы» нұсқаның қате сөздерін түзетуге мүмкіндік туды. Кейбір жолдардың алынып қалғаны байқалды. Мәселен, колжазбадағы:

«Кеген, кеген, кегенге,
Қосымды арттым дөненге.
Жоғарыдан су ағады

Жұлгесін тауып төменге» – деген алғашқы шумақ Фалым Ахмедов жариялаған нұсқада жоқ. Сірә, мағынасыз жолдар деп алып тастаған болса керек, алайда,

«Кеген, кеген, кегенге» сияқты қайталаулар бұрынғы өткен жыраулар поэзиясына тән нәрсе. Мысалы, Бұқар бір толғауын «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек» деп бастаса, әйгілі жырау Шалқиіз «Ор, ор қоян, ор қоян» дейді т.б. «Қобыланды батырдың» атақты Марабай нұсқасында:

«Сарай да, сарай, сарай бар,
Сарайға қолды жеткізген,

Қос өркешті қызыл нар», – деген жолдар бар[5, 88-б.]. Яғни алғынып қалған төрт жол қазактың өзіне хас шумақ. Бұл шумақ «Жұлдызда» «Міндім жорға дөненге» деген жалғыз сөйлеммен ауыстырылған. Содан эпостың тек көлеміне ғана емес, көркемдік қуатына нұсқан келген. Сондай-ақ қолжазбаның бірінші бетіндегі:

«Атым шығып біліндім,
Жоғары мен төменге,
Әлім менен Шөменге.
Жасымнан шықты дабысым

Мен қазақпын дегенге» – деген бес жол да түсіп қалған. Екінші бетіндегі:

«Абайсызда алдырып,
Аяғымды шалдырып,
Ісім болды шеменге.
Сеніп қалып жолықтым
Шернияздай немеге» – деген шумақ та «Жұлдызда» жоқ.

«Жұлдыздағы»: «Арыстан ханды өлтіріп, Астыма міндім жорғасын» деген жол қолжазбада «Арыстан ханды өлтіріп, Астынан міндім жорғасын» және дұрысы осы. Сондай-ақ «Жұлдызда»: «Ерназар, Бекет болғалы – Бармас жолға барғанбыз, Қазақтың малын алғанбыз» деген өрескіл қате кеткен [6, 137 -б.]. Дұрысы «Хандардың малын алғанбыз». Келесі беттегі «Иесіз қалған ор орда, Біліксіз адам кірмесін» деген жол да жансақтықша ұрынған[6, 138-б.]. Дұрысы қолжазбадағы «Иесіз қалған ақ орда, Белгісіз адам кірмесін». Қолжазбада осылай. Салыстырып қарай берсек, тере берсек кемшілік көп. Қорыта айтқанда, «Ерназар-Бекет» жырының «Жұлдыздағы» нұсқасы бұл күйінде жарақсыз, сондықтан, қолжазбалармен салғастыра отырып, толықтырулар, түзетулер енгізуі керек деп есептейміз. Ең дұрысы, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Орталық ғылыми кітапхананың 354-бума, 3-дәптеріндегі «Ерназар мен Бекеттің толғауы» атты жырды толық нұсқа деп тану керек.

Енді «Бекет батыр» эпосына келейік. Эпостың жақсы һәм толық нұсқасы ретінде «Жұлдыздағысы» алғынып жүр. Біздіңше, бұл жаңсақ тұжырым, дұрысы, әрі көркемдігі жоғарысы Әбубәкір Диваев ақсақалдың 1992 жылы «Тарту» атты кітабында жарияланған, 1897 жылғы «Туркстанский сборникten» алынған нұсқа. Мұндағы теруде кеткен әріп қателерін жөндесе, бек әйбат болып шыға келеді. «Жұлдыздағы» нұсқа 1922 жылы Ташкенттегі «Түркістан республикасының баспасөз шығару мекемесінде» басылған кітаптың «Батырлар» деп аталатын 3-бөлімінен алынған. Мұнда «Қазақ-қырғыз білім комиссиясы. Әбубәкір Диваевтың жинаған сөздері» деп көрсетілген. F.Ахмедов «Қыссаны кім шығарғаны белгісіз» дейді. 1979 жылы Алматыдан шықкан «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» деген кітапта «Ә.Диваев түркістандық Е.Ақынбековтен жазып алған» дедінген. Біз бұл жерде F.Ахмедовты еш төмendetейік деп отырғанымыз жоқ, шын мәнісінде ол жасаған қыруар еңбекке аздаған үстеме ғана қосып отырмыз. Ғалым ақсақал Қазақтың қолы тәуелсіздікке іліккен бетте «Бекет батыр», «Ерназар-Бекет» эпостарын әдебиет журналы «Жұлдыз» арқылы жарыққа алып шықты, көптің құрметіне бөленді. Е. Ақынбековтың кім екенін біз біраз іздестірдік. Сөйтсек, аты Еркінбек екен. Ә.Диваевтың тапсырмасы бойынша ел ішіндегі аныз әнгімелерді, мақал-мәтелдерді, жырларды жазып алғып, жіберіп тұрған Шымкент уезі, Ноғайқара болысының қазағы. Еркінбектің «Бекет батырды» кімнен алғаны белгісіз. Кім болғанда да, Бекет өмір сүрген аймақтың шежіресін жетік білмейтін адам. Білсе «Алшын,

Жаппас деген ел бар екен, Көтібар деген бай бар екен. Ол Көтібардың жеті баласы болыпты: ең үлкені Серкебай шал деген екен. Онан кейінгісі Сарыбай, Сатай, Шынтемір, Матай, Дәрібай, Есет дегендер екен. Барлығы да бір кісінің баласы», – демес еді. Серкебайдың Көтібардан тумағанын, Қоспайдың баласы екенін, Қоспайдың әкесі Мәмбетәлі екенін Ақтөбе облысының Шалқар ауданындағы Қарабастан тарайтын ұрпақ тегіс біледі. Жаппас деген он екі ата Байұлынан шығатыны тағы белгілі. Сонда аралық жобаға соқпай, алшақ жатыр. Мұны бірден аңдаған М.Әуезов: «Содан басқа бұрынғы тарихи өлеңдерден «Бекет» жырының тағы бір көзге түсетең ерекше жері: осы оқиғаны жыр қылған ақынның жайы, «Бекет» жырын шығарған ақын бұрынғы Нысанбай, Ығылман емес, оларға қарағанда, бұл Бекет оқиғасынан алыста тұрған көлденең әңгімеші сияқты. Сондықтан, олардың сөзі жоқтаумен, жалынмен, шындықпен келсе, мынау денесі сергек өртегіші сияқты, Бекет оқиғасын қиялыша ерік берген еркіндікпен әңгімелейді.», – деп эпосты шығарған автордың «Бекет оқиғасынан алыста тұрған» адам екенін дөп басады[1, 165-б.].

Әйтсе де, тарихи эпос тарихтың өзі емес, өзі болуға тіпті де міндетті емес, эпос – көркем туынды, ал көркем туындыда ақын фантазиясынан туған деталь, штрихтар жүре береді. Алыста отырған шығарушы ақын үшін Серкебайдың Көтібардан туу, тумауы аса маңызды шаруа емес. Он бір жыл бойы көтеріліске басшылық еткен Бекет емес, Есет екенін де ақын біліп отыр. Бірақ жаңа айтқанымыздай эпостың өз занылышы бар, шығармадағы айдауға кеткен батырды әйелінің соңынан іздел барып құтқаруы, Бекеттің еліне оралып, Шернияздан кегін алғып, барадат ғұмыр кешуі, осы занылышынан туған дүниелер. Қайталап айтайық, «Бекет батыр» жыры тарих оқулығы емес, көркем туынды. Әйтпесе, шығарушы ақын алыста отырғанымен, Бекеттің Сібірге айдалғанын, содан қайтпағанын білмей отырған жоқ. Ақын қиялыша түшіп, эпостың жарым бөлігін құрайтын бұл бөлімінің «Бекет батырдың» көркемдік қуатын арттыруда айрықша орын алғып тұрғанына ешкім таласа алмаса керек. Ақынның бұл ісінде де мін жоқ, мәселе басқада, мәселе эпосты зерттеген кейір ғалымдардың үлкен қателікке ұрынудың. Мысалы, 1960 жылы Алматыда жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихында» «Бекет батырды» зерттеуші ғалым: «Жырда аталатын Арыстан, Есет, Бекет тарихта шын болған адамдар. Берсен немересі, Көтібарұлы Есептің аты 1850-жылдардағы оқиғамен байланысты. Бекет Көтібардың үлкен ұлы Серкебайдан туады. Демек, ол Есептің немере інісі болады» дейді[2, 610-б.]. Көтібардың әкесі Берсен емес, Бәсен екені, Серкебайдың әкесі Көтібар емес екені мәлім. Мәселе мынада, жырды шығарушы ақын үшін Серкебай Көтібардың баласы деу ешбір мін емес, ал зерттеуші ғалым үшін қателік. «Қазақ әдебиетінің тарихы» аталатын атағы зор кітап үшін әжептәуір мін.

«Кенесары Наурызбай», «Исатай-Махамбеттердегідей» емес, «Бекет батырда» тарихи жырға тән элементтермен қатар қаһармандық эпостың элементтері аралас-құралас жүр. Шығарушы адам қаһармандық эпостағыдай өлеңге қара сөзді араластыра кеңінен пайдаланады. Жыр «Кешегі уақтағы Арыстан ханының заманында Орынбор, Петербор деген жер бар екен, алшын, жаппас деген ел бар екен, ер Көтібар деген бай бар екен » деп басталады. Бұл жердегі Орынбор, Петербор алыстағы қала сияқты құнғірттеу атальп, «Қобыланды батырдағы» Қырлы қала, Сырлы қала тәрізді боп көрінеді. Бекет пен шешесінің қоштасуы Қобыландының Қазанға аттанып бара жатқандағы шешесі Аналықпен қоштасуы іспетті.

Қаһармандық эпостың батыры сияқты Бекет жеке ерлік көрсетіп, Арыстан ханды жалғыз өзі өлтіреді, алданып жалғыз өзі қапыда қамауға түседі, жыр соңында мақсатына жетіп, дүшпанынан кегін алады. Бұл айтылғандар «Бекет батырдың» классикалық қаһармандық эпосқа ұқсас жағы. Осы жөнінде М.Әуезов: «Әлде неше жерде ескі батыр жырының көрі үлгісін көзге елестетеді» деп орынды атап өтеді [1, 165-б.].

Енді «Ерназар-Бекет» тарихи эпосының нұсқаларын салыстырғанымыз сияқты «Бекет батыр» тарихи эпосының да негізгі екі нұсқасын өз ара салыстырып көрейік. Бұл жерде толық нұсқа ретінде алынатын F.Ахмедов 1992 жылды «Жұлдызда» жариялаған нұсқа мен

Ә.Диваевтың «Тарту» кітабындағы «Бекет батырды» салыстырған дұрыс деп есептейміз. Шындығында, аталмыш екі нұсқа да Ә.Диваевтың. Біріншісі, 1922 жылы Ташкентте бастырған кітабынан, екіншісі «Туркистанский сборниктің» 568-томынан алғынған. Айттық, осы эпостың төрт нұсқасы қолымында. Оларды да назарда ұстайық. Басынан қайыра түсейік. «Тартуда» «Кешегі өткен уақтағы Арыстан ханның заманында» [7, 165-б.], «Жұлдыздары» толық нұсқада «Кешегі өткен уақыттағы Арыстан ханның заманында». Зерделесек, «уақыттағы» қарағанда «уақтағы» ескі қолданыс.

«Тартуда»: «онан кейінгісі Сарыбай, Сатай, Шынтемір, Матай, Дәрібай, Есет дегендер екен. Бәрісі бір кісінің баласы екен», «Жұлдыздары»: «Барлығы да бір кісінің баласы». «Барлығына» қарағанда, «бәрісі» қазақтың ескі жазу үлгісінде көп ұшырасады.

«Жұлдыздары»: «арыстан айбатты, Рұстем – дастандай қайратты һәм арыстандай жүректі, жолбарыстай білекті, ақылға зерек, жақсы ғана батыр жігіт, ниш дүшпан бетіне қарсы келмейтін еді».

«Тартуда»: «арыстан айбатты, Рұстем-дастандай қайратты, шерідей жүректі, балуан жолбарыс білекті; осындай дана ақылы зерек, жақсы батыр жігіт еді, ешбір дүшпан қарсы келмес еді» деп берілген. Арыстан мен шері екеуі екі бөлек аң, әрі журналдағы «арыстан айбатты» мен «арыстандай жүректі» деген тіркестердегі сөз қайталаулар да сәтсіз. Сөз қайталаудың да өз жосығы бар.

«Тартуда» эпос «Айтыпты Пайғамбарымыз: «Тәлибүл-ілімге жардам қылса, бір сынған қаламменен, яки бір жаман киім берсе, яки бір жұтый су берсе, осы жақсылық қылған кісіге Құдай кітабына, осы кісі ажға барғаннан, жетпіс мың қабат артық сауап жазып береді» деп аяқталады. Бұл ғибратты сөз, ескі сөйлем құрудың озық үлгісі «Жұлдыздары» атымен жоқ.

Кітаптан келтірілген мысалдар халық прозасы тілінің үлгісі. Демек, «Тартудағы» «Бекет батыр» эпосының ескі, әуелгі нұсқасы. Ол көлемі жағынан да ең ұлкені.

Алайда, эпостың ғылыми құндылығының басты көрсеткіші оның ескілігі де, көлемі де емес, көркемдігі. Кейінгі нұсқаларда халық прозасына тән сөз мәнері, сөйлем құрылышы өзгерілген, содан барып сөйлемдер арасындағы ішкі үндестік әлсіреген. Соңғы нұсқалардағы эпостың ұзаны бойындағы түзетулер білместіктен, эпос сияқты халық мұрасын бас салып өзгерте беруге болмайтынын ғылыми түрғыдан байыптамаудан туындаған ағаттықтар. Қара сөздері ғана емес, өлең жолдары да жосықсыз өзгеріске түсіп, көркемдік қуаты төмөндеген.

«Тартудағы»:

«Ата тілін алмадым,
Ана тілін алмадым
Есетке ақыл салмадым,
Онатұғын болмадым;
Ботасыз нардай боздадым,
Аш арыстандай қозғалдым»

«Жұлдыздары»:

«Ата тілін алмадым,
Ана тілін алмадым,
Есет сынды ағамның
Сөзіне құлақ салмадым.
Онатұғын жерім жоқ
Ботасыз нардай боздадым,
Аш бөрідей қозғалдым», – деп берілген.

«Есетке ақыл салмадым» мен «Есет сынды ағамның, Сөзіне құлақ салмадымның» мағынасы екі басқа, «Онатұғын болмадым» мен «Онатұғын жерім жоқтың» арасы едәуір жер, әрі өлеңнің үйқасы бұзылған. «Аш арыстанды» өзгеріп «аш бөрі» қылу да ұтыс беріп

тұрған жоқ. Кейінгі басылымда жөн-жосықсыз өзгертудің нәтижесінде шумақтың ажары кетіп, біраз қан-сөлінен айрылған.

«Тартудағы»:

«Білдім дүние жалғанын
Абайсызда алдырып,
Ішімде кетті арманым».

«Жұлдызда»:

«Жалғаны көп дүние-ай
Абайсызда алдырып,
Ішімде кетті арманым», – делінеді.

Үйқас бұзылған. Мұндай кем- кетік соңғы нұсқаның ұзына бойында ұшырасып отырады.

Мұның бәрі ештеңе емес, нағыз былық эпостың аяғында, айдаудан қашқан Бекет пен Кенесарының ұлы Жапардың соңынан жеткен құғыншылармен ұрыс салатын жерінде.

Бұлардың бәрісімен ұрысып,
Қалаған жерде тұрысып,
Көп кәпірді қырысып, – деп басталатын өлең жолдары «Жұлдызда»:
«Бәріменен ұрысып,
Қалаған жерде тұрысып,

Көп кәпірді қырады, – деп «түзетуге» ұшыраған. Буын санын келтіру үшін, «Бұлардың бәрісімен ұрысыптыны» «Бәріменен ұрысып» қылған. Эпосты шығарушының жыраулар поэзиясының ұлгісін ұстанған адам екені естен шығып кетсе керек. Атақты «Едіге» эпосының Шоқан-Шыңғыс нұсқасындағы:

«Алғаным әл-Омар қожа ханның қызы еді,
Сағынбақтан сарғайсын,
Салқын түспей барман-ды.»

Немесе:

«Ноғайлының ауыр жұрт,
Баяу жатқан қайран жұрт,
Шетіңен қиқулап ағы сүрен салмасам, – дегендегі көп буынды жолдар эпостың құнын түсірудің орнына ажарын арттырып тұр[8, Б.40,41].

«Тартудың» соңындағы:

«Қолындағы өнерін аямай қылсысып,
Бұлардан аман-есен құтылып,
Қыран құстай жұтынып,
Байлауда аттай құтырып,
Аш арыстандай үмтүлүп,
Бұл кәпірден қашып,
Кәпірдің көңілін басып,
Дұспаны сасып,
Құдайға қылған ісі мұнасып,
Әруағы баяғыдай тасып,
Еліне барып Шернияздың
Тұндігін найзаменен ашып,
Қызыл қанын судай шашып», – деген жолдар

«Едіге» эпосының қарақалпақ Қияс жырау нұсқасындағы:

«Құладының қашырып,
Екі қолын қаусырып,
Ыстық отын өшіріп,
Өр көңілін пәс түсіріп,

Жауған бұлттай құрсанып,
Түктерінен зәр шашып,
Зұлымдығын асырып,
Күннен қашық аспанды,
Төбесіне түсіріп,
Дабылы әлемді көшіріп,
Айдаһардай ысқырып,
Айбаттанып құтырып,
Буырқанып қышқырып,
Тап құптан уағында

Келе берді Нұраддин», – деген жолдарға үндес [9, 385-6.]. Яғни классикалық үлгі.
Ал «Жұлдызда» осындай ескі өрнек былайша өзгертілген:

«Қолындағы өнерін,
Аямай әбден қылады.
Бұлардан аман құтылып,
Қыран құстай жұтынып,
Байлаулы аттай құлпырып,
Аш бөрідей үмтүлды.
Кәпірлерден қашқанға,
Кәпірдің көңілін басқанға,
Дұспаны сасып бүлінді.
Кәпірге қылған білегі,
Әруағы асады,
Қабыл болып тілегі,
Шернияздың тұндігін
Найзаменен ашады,

Қанын судай шашады», – болып, мүшкіл күйге түскен[6,134-6.].

Көріп отырғанымыздай, жыраулық үлгі кейінгі ақынның «түзетуімен» 7-8 буынды жыр ағымына түсірілген, ол үшін жырға «әбден», «бүлінді», «білегі» деген сөздер қосып, «аман-есеннің» «есенін» алып тастаған, «Бұл кәпірден қашып, Кәпірдің көңілін басып» деген екі жол, «Кәпірлерден қашқанға, Кәпірдің көңілін басқанға» болып солғын тартқан. Мұнымен шектелмеген, «Байлауда аттай құтырыпты» «Байлаулы аттай құлпырып» қылып жіберген, байлаулы ат құлпырмайтыны, байлауда тұрған аттың құтыратыны есте жоқ. «Әруағы баяғыдай тасып» неге «Әруағы асадыға» өзгертілгені, «үмтүлдып» не себепті үйқасты бұзып «үмтүлды» деп алмастырылғаны белгісіз. Осындай жөнсіз «түзетулдердің» нәтижесінде тарихи эпостың көркемдік қуаты әлсіреген, өлең жолдарының өзара үндестігіне зиян келген.

Қорытынды:

Біріншіден, М.Әуезов айтқандай: «Заманында Истатай істеген ерлікті істеп, қалың елдің қамын ойлап, көптің тілеуіне сүйеніп, өз басын құрбандыққа шалған. Қылышынан қан тамған ұлықты өлтіріп, патша үкіметіне қазақ елінің жүргегінде жатқан қарсылықты ақырғы рет осындай үлкен іспен көрсеткен. Сондықтан, Бекеттің даңқы қазақ даласына көп жайылап, жоғарыда айтқандай, ертегіге ұқсас әңгіме болған. Бекетті тарихи өлеңнің қаһарманына қосатын себеп осы» [1, 167-6.].

Екіншіден, кейінгі басылымдағы қара сөздердің біраз жеріндегі сөйлем құрылышы, баяндау мәнері қазіргі тіл тұрғысынан түзетілген. Көне төл сөздер алмастырылған. Өлең жолдары көп өзгеріске ұшыраған. Жиып келгенде, жыр тілінің қарапайымдылығы, табиғильтің жойылған, әсемдігі, әдемілігі зардап шеккен.

Үшіншіден, әлбетте, эпостың көп нұсқалы болуы ғылым үшін құнды. Барлық нұсқалары да пайдалы деп есептеледі, әрі көп нұсқалылық жырдың кең тарағандығының көрінісі. Уақыт өткен сайын, эпосты жырлаушылардың әрқайсысы оған «өз қошқармұйізін»

қосуы да занды. Бірақ әуелгі нұсқаны анықтаудың, оны кім шығарғанын, кімнен жазып алынғанын білудің, сол секілді, ең озық версиясын табудың орны бөлек. Біз осы мақсатты көздең салыстырулар, талдаулар жасадық. «Бекет батыр» тарихи эпосының әуелгі архайтилтік нұсқасы «Ерназар-Бекет» жыры деген қорытындыға келдік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991
2. Қазақ әдебитінің тарихы. – Алматы, 1960
3. Рахым Б. Қазак тарихи жырлары. – Қарағанды, 2009
4. Әуезов М. Әдебиет туралы. – Алматы, 1977
5. Қобыланды батыр. – Москва, 1975
6. «Жұлдыз» журналы//Бекет батыр. – 1991 ж. №8
7. Диваев Ә. Тарту.– Алматы, 1993
8. Едіге. – Алматы, 1991
9. Едиге. – Нөкис, 1990

СХОДСТВО И РАЗЛИЧИЕ МЕЖДУ ВЕРСИЯМИ ИСТОРИЧЕСКОГО ЭПОСА «ЕРНАЗАР-БЕКЕТ»

Аннотация

Эпос» Ерназар-Бекет батыр «(также известный как» Бекет батыр«) до сих пор привлек внимание многих ученых, А. Байтурсынов относил его к исторической поэме, а М. Ауэзов написал специальное исследование и включил его в свою знаменитую монографию» История литературы», изданную в Кызылорде в 1927 году [1, С. 162-168].

В 1896 г. в Казани издан труд под названием «Киргизская была о героях Ирназара и Бекете», в 11 номере 1897 г.-«учебные записки Казанского университета», в 6 номере 1897 г.-«Сборник материалов для статистики Сыр-Даринской области». Опубликовано в 568 томе "Туркестанский сборник". Затем в 1922 году» слова Абубакира Диваева " были напечатаны в Ташкенте. В 1991 году в номере журнала» Жулдыз " №8 был опубликован эпос. В статье сравниваются варианты эпоса.

Ключевые слова: исторический эпос, Ерназар Кенжалин, Бекет Серкебаев, версии, содержание, фабула, защита страны, Герой, национально-освободительное восстание.

SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN THE VERSIONS OF THE HISTORICAL EPIC «ERNAZAR-BEKET»

Abstract

The epic "Ernazar-Beket Batyr" (also known as "Beket Batyr") has so far attracted the attention of many scientists, A. Baitursynov attributed it to a historical poem, and M. Auezov wrote a special study and included it in his famous monograph "The History of Literature", published in Kyzylorda in 1927 [1, p. 162-168]. In 1896, a work was published in Kazan under the title "Kirghiz was about the heroes of Irnazar and Beket", in the 11th issue of 1897 -"educational notes of Kazan University", in the 6th issue of 1897-"Collection of materials for statistics of the Syr-Darinsk region". Published in volume 568 of The Turkestan Gathering. Then in 1922, "the words of Abubakir Divayev" were printed in Tashkent. In 1991, the epic was published in the issue of the magazine "Zhuldyz" 8. The article compares the variants of the epic.

Keywords: historical epic, Ernazar Kenzhalin, Beket Serkebayev, versions, content, plot, defense of the country, Hero, national liberation uprising.

Г.Ш. Давлеткулова
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа
gdayletkulova@mail.ru

ИНТОНАЦИОННЫЙ СТИЛЬ ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье проанализированы официально-деловой и литературно-художественный стили, интонационные особенности данных стилей. Выявлено, что официально-деловой стили не свойственна речевая выразительность, и одно из ключевых требований к соблюдению официально-делового стиля – это бесстрастность изложения. В литературно-художественном стиле речевая выразительность находит наиболее широкое применение и способствует созданию художественного образа. Даётся понятие об интонемах – единицах интонации.

Ключевые слова: интонация, стиль, интонема, официально-деловой стиль, литературно-художественный стиль, текст, речь.

Стилистика как самостоятельная научная дисциплина оформилась относительно недавно. Она рассматривает средства языка и речи с точки зрения особенностей их употребления в зависимости от цели и условий общения, тесно связана с другими лингвистическими дисциплинами.

Проанализируем официально-деловой и литературно-художественные стили.

Официально-деловой стиль мы встречаем не только в официально-административных учреждениях и деловых ситуациях. Устная форма официально-делового стиля тоже имеет место. Различные виды документов, например: указы, постановления, официальные сообщения в устной форме передаются по радио и телевидению. В данном случае документы не излагаются и не пересказываются, а читаются, т.е. письменный текст при подобной передаче не претерпевает каких-либо изменений. Интонация подчиняется структуре и содержанию текста. Мы наблюдаем его в речи диктора при чтении сводки погоды, программы передач и т.д. Считается, что официально-деловой стиль не нуждается в речевой выразительности, и одно из ключевых требований к соблюдению официально-делового стиля – это бесстрастность изложения. Бесстрастность же достигается владением специальной интонацией. Благодаря ей можно достичь желаемого эффекта, скрывая свои внутренние переживания, волнение и заинтересованность в сообщаемом.

Сакырыу

Балалар музыка мәктәбе барығызы ла концертка сакыра. Концертта пианистар, скрипкасылар, виолончелистар катнаша.

Кисә 27 ноябрүзә мәктәптең мәзәниәт залында утқарелә.

Башланыу вакыты: 18.00 сәг.

Приглашение

Детская музыкальная школа приглашает вас на концерт. На концерте участвуют пианисты, крипачи, виолончелисты.

Вечер проводится 27 ноября в актовом зале школы.

Время начала: 18.00 ч.

Текст объявления отличается сдержанностью, краткостью. Констатация факта, деловая утвердительная интонация прочитывается в повествовательных предложениях и отсутствии какой-либо оценочной лексики. Предложения простые, но распространенные и осложненные, что придает высказыванию спокойную интонацию, размеренность.

Отсутствие побудительных и восклицательных предложений свидетельствует об отсутствии эмотивных и волонтативных интонем, что говорит о бесстрастности и отстраненности текста по отношению к адресату. Цель текстов официально-делового стиля – сообщить, но не побудить, не призвать, не воздействовать.

В литературно-художественном стиле речевая выразительность находит наиболее широкое применение, выполняя эстетическую функцию, способствуя созданию художественного образа. Интонационный рисунок стихотворения и прозы зависит главным образом от типов используемых предложений, от наличия или отсутствия риторических вопросов, восклицаний и обращений, от протяженности (размера) предложений, от протяженности синтагм (интонационных отрезков предложений от паузы до паузы), от количества слогов в синтагмах, от расположения и соотношения ударных и безударных слогов, от порядка слов в синтагмах.

В стихотворной речи, кроме обычных пауз, имеется «собственная» постоянная пауза между строками, которая придает особый, очень часто эмоционально-напряженный колорит стихотворению. В поэзии слово звучит более самостоятельно, чем в прозе. Например:

Өс нәмә таталыр бәззә:

Ер, тел, иман. (Х. Назар)

(*Три понятия объединяют нас: Земля, язык, вера.*)

Якишы һүззәр – йылыш нурзар –

Йәндәргә була даяу. (С. Элибаев)

(*Добрые слова – теплые лучи – лечение для души.*)

В каждом из функциональных стилей выразительность достигается с помощью разных языковых средств, отбор и организация которых, их функциональная активность определяются специфическими особенностями того или иного стиля. Совокупность интонационных средств башкирского языка, обусловленных целями общения, образует интонационный стиль языка. Он складывается из интонем – единиц интонации, образованных с помощью элементов интонации и связанных в языковой традиции с определенным значением, т.е. обладающих семантикой. В зависимости от значений выделяются четыре группы интонем (Таблица 1).

Таблица 1. Виды интонем и их функции.

Интеллектуальные	Волонтативные	Эмотивные	Изобразительные
интонемы актуального членения, интонемы степени связи, интонемы степени важности, интонемы вопроса, интонемы утверждения	совет и побуждение, приказ, просьба	гнев, испуг, нежность, радость, презрение	выражают эмоциональное состояние говорящего
служат для смыслового членения речевого потока, различия синтаксических значений и категорий	воздействуют на психику на или собеседника	выражают эмоциональное состояние говорящего	выражают экспрессивные коннотации, служат для воспроизведения интонационными средствами физических свойств, явления и предметов

Интонационный стиль языка отличается частотностью использования интонем с той или иной семантикой. По аналогии с функциональными стилями ученые выделяют пять интонационных стилей языка: деловой (информационный), научный, художественный, публицистический, разговорный. Стилеобразующий признак – наличие интонем определенной семантической группы.

В таблице 2 проанализированы интонационные особенности каждого стиля по следующим критериям:

- 1) наличие определенных интонем;
- 2) какие предложения преобладают;
- 3) определение интонации;
- 4) формы проявления и оформили в виде таблицы, что является методической помощью для учителя башкирского языка и литературы в 9-ом классе.

Таблица 2. Интонационные особенности каждого стиля.

Интонац. стили	Деловой (информационный)	Научный	Художественный	Публицистический	Разговорный
интонемы	интеллектуальные	волонтативная	эмотивные и изобразительные (воздействовать не только на разум, но и на чувства)	сочетание волонтативных (совет, побуждение, просьба, приказ и т.д.) и эмотивных (гнев, испуг, нежность, радость, презрение) интонем	эмотивные и изобразительные
	интеллектуальные интонемы (так как цель любой речи – передавать какое-то интеллектуальное содержание)				
Повествовательные невосклицательные предложения	Универсальны для всех стилей интонация в целом спокойна, мелодика стремится к понижению, общий тон характеризуется утверждительностью				
Восклицательные предложения	Не используются		используются		
Вопросительные предложения	Вообще не использую тся	Очень редко	Используются		
Интонация	намеренно сдержанная, строгая, безлично-объективная тональность. не нуждается в речевой выразительности	стилистически нейтральные фразы с автоматизированным фразовым ударением на конце фразы	зависит главным образом от типов используемых предложений, от наличия или отсутствия риторических вопросов, восклицаний и обращений, от протяженности (размера) предложений, от протяженности синтагм (интонационных отрезков предложений от паузы до паузы), от количества слов в синтагмах, от расположения и	усиленная речевая выразительность	является ярким средством выразительности, богатая интонация, очень много неполных предложений

			соотношения ударных и безударных слов, от порядка слов в синтагмах.	
Форма проявления	Преимущественно письменная. Документы не излагаются и не пересказываются, а читаются, текст при подобной передачи не претерпевает каких-либо изменений	Письменная речь	Письменная, устная форма также играет существенную роль	Устная

Таким образом, доказано, что учет интонационных стилей языка способствует успешности коммуникации, достижению целей общения. Нарушение интонационной целесообразности вызывает ощущение ошибки, сигнал спонтанности речи или используется как стилистический прием.

Использованная литература:

1. Сәйетбатталов, Ф.Ф. Башкорт теле. 4 том. Стилистика – Өфө : Китап, 2009. – 328 б.
2. Сәйетбатталов, Ф.Ф. Башкорт теле. 5 том. Стилистика – Өфө : Китап, 2008. – 352 б.
3. Тикеев, Д.С. Основы синтаксиса современного башкирского языка Д.С. Тикеев. – М. : Наука, 2004. – 312 с.
4. Ушакова, Г.Д. К вопросу о типологии коммуникативных намерений // Филологический журнал. – 2010. – № 9. – С. 80–84.
5. Филиппова, О.В. Интонационные стили речи учителя: содержание и методы обучения. Специальность 13.00.02 – методика преподавания русского языка. Автореферат на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Москва, 1994.

ТЛДІН ИНТОНАЦИЯЛЫҚ СТИЛІ

Аннотация

Бұл мақалада ресми іскерлік және әдеби-көркемдік стильдер, осы стильдердің интонациялық ерекшеліктері талданады. Ресми іскерлік стильдер сөйлеу мәнерлілігімен ерекшеленбейтіні анықталды және ресми іскерлік стильді сактаудың негізгі талаптарының бірі-ынтасыз баяндау екені анықталды. Әдеби-көркемдік стильде сөйлеу экспрессивтілігі кеңінен қолданылады және көркем образ жасауға ықпал етеді. Интонемалар туралы түсінік беріледі-интонация бірліктері.

Түйінді сөздер: интонация, стиль, интонема, ресми іскерлік стиль, әдеби-көркемдік стиль, мәтін, сөйлеу.

INTONATION STYLE OF THE LANGUAGE

Annotation

This article analyses official-business and literary-artistic styles, intonational features of these styles. It is revealed that the official-business style is not characterised by speech expressiveness,

and one of the key requirements for observing the official-business style is impartiality of presentation. In the literary-artistic style speech expressiveness finds the widest application and contributes to the creation of an artistic image. The concept of intonemes - units of intonation is given.

Keywords: intonation, style, intonema, official business style, literary and artistic style, text, speech.

МРНТИ 16.01.07

Dauletnazarova Gulsanem

Nukus Mining Institute at Navoi State Mining and Technological University

TURKIC PEOPLE - IN HISTORY AND TODAY

Abstract

In the article, the educational information of the Orkhon-Yenisei written memories, our scientists' opinions about the culture of the Turkic people, the kinship from the Turkic people from ancient times, the roots of the cultural connection, and the relations of the Turkic people today are presented.

Keywords. The Turkic, the Sogd, strong", "powerful", Orkhon-Yenisei written monuments, Central Asia, Andronova culture, Tazabagjap culture, kinship, culture, traditions, the values.

In the history of world civilization, the Turkic peoples occupy an important place. Although they are called united Turkic people, they are separated from each other by their language, culture, traditions, and the values. Numerous articles, monographs, dissertations and books related to the origin of Turkic peoples have been published by the scholars who learn Turkic language, ethnographers, ethnologists, archaeologists, Orientalist, and linguists.

According to historical data, the nomadic communities that lived at the foothills of the Altai Mountains were called "tukuyuler (tukuyus)" by the Chinese. Later, this word became Turkic *yut* (Turks), that means "strong", "powerful".

It has meanings *Túrk*, *Túrik*, *Túrki* (*Túr jigi*), "right, right way" of Turan. Another meaning of Turan is arrow, straight as arrow, does not deviate from the fast and right path. Then the name Turan literally means the land of critics, says Muhammetkarim Kojirbayuli in his article entitled "*Qazaq ruwlari Latin Amerikasını negizin qaladı* (Kazakh tribes laid the foundation of Latin America").

In the Late Bronze and Early Iron Ages, in the middle of the 2th millennium BC, the peasants who lived in the deserts of Kazakhstan (they are called the people of the Andronov culture) first reached the north regions of Central Asia, and then almost reached its south borders. The communities of the Tazabagjap culture of ancient Khorezm were engaged in cattle breeding as well as agriculture. Semi-roofed dwellings, stoneware hand-made and decorated with various geometric patterns typical of Tazabagjap culture, are similar to the stoneware of the desert zones of Kazakhstan and Siberia. S. P. Tolstov considered the Tazabagjap people to be the generations of the Andronov communities. In the archeological data, the monuments related to these periods did not have any evidence of sharp conflicts between the people of the two zones. According to the words of the famous Turkologist Rodlov, the lands that the Turks lived covered the region of present-day Mongolia which located east of Altai. According to the similarities between the Turkic and Mongolian languages, Ramstedt predicted that Turkic originated from Mongolia. Bartold, a well-known expert on Turkic history in North Asia, called the lands in the Mongolian region as the homeland of Turkic peoples. Today, it is said that these point of views are outdated, and the mentioned areas should be expanded.

The original samples of Turkic culture were reflected in the Orkhon-Yenisei monuments. In the writings, it is mentioned that the Turkish nation aspires to infinity, and that the spirits supported the Turkic leaders. The ancient Turkic written monuments, mainly in the form of stone inscriptions as epigraphs were created in Central and Middle Asia, then in East Turkestan, Siberia, Altai and Mongolia, and these inscriptions were used by Eastern and Western Turks, Turgushes, Karlukhs and Uyghurs in the first Middle Ages.

The doctor of Philosophy, Doctor of Political Sciences, professor N. Nazarov in his article "Áyyemgi túrkler tariyxin úyreniwde Orxon bitikleriniň orni" ("The place of Orkhon inscriptions in learning the history of ancient Turks") studies the Turkic runology and puts forward the followings as a mechanism for promoting ideas in it:

1. to enrich their knowledge by using the superior meaning of friendship and kinship qualities in educating the public bodies, especially young people, about the ideas of patriotism and mutual unity in the stone inscriptions characteristic of the ancestors of Turkic people;

2. To develop the qualities of loyalty to the common human values along with the Turkic features in order to expand and increase the effectiveness of the propaganda work, the family, neighborhood, education and educational institutions, as well as among the armed forces, and for this, to provide the content of the features of good neighborliness, friendship and kinship in a natural way, - he explained.

Central Asia, due to its geographical location, was one of the civilizations that connected the West and the East from the earliest times. It can be said that the passage of the Great Silk Road through this region was the center of the intersection of not only trade relations, but also culture, customs and traditions of peoples. Three leading ethnic groups - Turks, Chinese, and Sogds - were of great importance in Central Asia from the ancient times to the 12th century. A large number of Sogdian and Turkic inscriptions found in the present-day Mongolia region provide particularly important information. The Sogdian language and writing occupied the leading place in the Turkic states of VI-IX centuries. Under the influence of the Sogdian script, it is the reason for the caliphation of the ancient Turkic (Runic) and Uyghur scripts.

What are the relations between the Turkic peoples today?

The Turksai - the International Turkic Culture organization held on June 19, 2023 - is an organization that has been gaining prestige and high level in the world, the idea of striving for cooperation and development is gaining relevance in the world. The General Secretary of the Turkic Associations, Kuanishbek Omuraliev, and the General Secretary of Turksai, Sultan Raev, participated in the 30th anniversary of Turksai, which was held in Tashkent, Republic of Uzbekistan. In recent years, the President of the Republic of Uzbekistan, Sh. Mirziyoyev, is an important basis in establishing open and constructive relations based on mutual trust and respect in the field of foreign policy in our country. It is considered more important that these sides gave an opportunity to bring the cooperation of the Turkic-speaking countries to a new level in an unprecedented way. This year the 30th anniversary of the completion of the International Turkic Cultural Organization - Turksai was widely celebrated in the member countries, and the holiday wave that started in Alma ata reached Tashkent with strength from Bishkek. In the framework of the jubilee, the exhibition of artists and crafts called "Turk World" and the gastronomic exhibition of the national cuisines of the Turkic peoples of the world were organized.

In today's globalized world, the place and importance of the Turksai structure that radiates valuable ideas such as preventing various dangers and threats, friendship between nations, harmony, good neighborliness, strengthen cooperation, goodness, science, and partnership is characteristic. The creative projects, festivals, contests, forums, and meetings held on its platform unite the peoples, whose roots are deeply rooted in good ideas, towards a common goal.

References

1. Iskhakov M.M. Paleograficheskie issledovanie pamyatnikov sogdiyskoy pis'mennosti.

- (Paleographic research of monuments of Sogdian writing). / Diss. Doc. His. Sc. -T., 1991, pp. 109-162;
2. Sodikov K. Eski uyg'ur yozuvi (Old Uighur script). -T., 1989, p. 44.
 3. Askarov A. O'zbekiston tarixi (Eng qadimgi davrlardan eramizning v asrigacha). (History of Uzbekistan (from the most ancient times to the 5th century AD)). - Tashkent, 1994. p. 61
 4. Nasriddin Atakulovych Nazarov Pedagogik ta'lif klasteri: muammo va yechimlar. Qadimgi turklar tarixini o'rganishda o'rxun bitiklarining o'rni (Pedagogical training cluster: problems and solutions the place of Orkhan inscripts in the learning the history of the ancient Turks). Chirchik, Uzbekistan 647 International Conference
 1. 5. https://www.bbc.com/uzbek/neus/story/2005/02/050215_turkey_exhibition
 6. Muhammetkarim Kozhibayuly. Qazaq ruları Latin Amerikasını negizin qaladı. (Kazakh clans founded Latin America). Internet material Abai.kz
 7. http://uza.uz/oz/posts/turkiy-halklaryn-oltin-koprigi_494524

ТУРЕЦКИЙ НАРОД - В ИСТОРИИ И СЕГОДНЯ

Аннотация

В статье представлены учебные сведения об орхено-енисейских письменных памятниках, мнения наших ученых о культуре тюркских народов, родстве тюркских народов с древних времен, корнях культурных связей и взаимоотношениях тюркских народов на современном этапе.

Ключевые слова: Тюркский, согдийский, "сильный", "могучий", орхено-енисейские письменные памятники, Центральная Азия, андроновская культура, тазабагджапская культура, родство, культура, традиции, ценности.

ТҮРІК ХАЛҚЫ-ТАРИХТА ЖӘНЕ БҰГІН

Аннотация

Мақалада Орхон-Енисей жазба ескерткіштері туралы оқу мәліметтері, біздің ғалымдардың түркі халықтарының мәдениеті, Ежелгі заманнан бері түркі халықтарының туыстығы, қазіргі кезеңдегі түркі халықтарының мәдени байланыстары мен өзара қарым-қатынастарының тамыры туралы пікірлері көлтірілген.

Түйінді сөздер: түркі, соғды, күшті", "құдіретті", Орхон-Енисей жазба ескерткіштері, Орталық Азия, Андронов мәдениеті, тазабағжап мәдениеті, туыстық, мәдениет, дәстүрлер, құндылықтар.

МРНТИ 16.01.07

М. Д. Джумабаев¹, Ә. Кенжегалиев²

^{1,2}Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

gavletkulova@mail.ru

ҰЛЫ ҒАЛЫМ, ЭНЦИКЛОПЕДИСТ ӘБУ РАЙХАН ӘЛ-БИРУНИ

Аннотация

Мақалада ұлы ғалым, ортағасырлық ұлы әнциклопедист Әбу Райхан әл-Бирунидің өмір баянынан қысқаша мәліметтер, оның айналысқан ғылым салалары, Әбу Райхан әл-Бирунидің ғылымдағы кейбір жетістіктері көлтірілген.

Түйінді сөздер: Қият қаласы, Хорезми, Фараби, Жауһари, Қараджи, «Үндістан», «Бұрынғы ұрпақтар ескерткіші», «Масғуд каноны»

Түрік өркениеті дүниеге танымал көптеген тұлғаларды жарыққа шығарды. Солардың ішінде Әбу Райхан әл Бирунидің орны ерекше.

Әбу Райхан әл Бирунидің шынайы аты Әбу Райхан Мұхаммед ибн Ахмет әл-Бируни. Ол кісі 973 жылы 4-ші қазанды Қият қаласының іргесіндегі ауылда дүниеге келді. Қазіргі таңда Қият қаласының қалдықтары Қарақалпақ Республикасының аудан орталығы Бируни қаласының маңында сақталып қалған. Ертедегі деректер мен халықтың аузында сақталып қалған аңыздарға сүйенсек, Қият қаласының маңында түріктің Қият тайпасы шоғырланып жасаған. «Қара қышиш Қобыланды батыр» дастанында айтылатын Сайымұлы Қараман батыр осы Қияттан шыққан делінеді.

Ертеде Қият қаласы өз заманына сай мектептер мен кітапхана жұмыс істеп тұрған ірі мәдениет орталығы болған.

Әл-Бируни жастайынан әке - шешеден жетім қалып, балалық шағын жоқшылықта өткізген. Жетімдік, бақытсыздық пен қыншылықта өткізген сол өмірін ол бір өлеңінде былай деп жеткізген:

Тегімді менің сұрама,
Атама сәлем бергем жок.
Ол түгіл тұған әкемді
Өз көзіммен көргем жок.

Әл-Бируни жасынан ақылды және дарынды болып өседі. Ол ауыл арасындағы хат білетіндерден үйреніп сауатын ашады. Сосын, өз бетімен Хорезмидің, Фарабидің, Жаунаридің, Қараджидің, Ферганидің тағы басқа білімпаздардың кітаптарын оқыды. Сондай-ақ ол ескі аңыздарды, жырларды, нақыл сөздерді ықыласпен тындалап, ойына түйе білген кісі.

Ол жұмысы астрономия, геометрия, математика сияқты салаларды қамтыған әйгілі ғалым, атақты астроном, математик Әбу Наср Мансур ибн Ирактан білім алды. Ғалым Әбу Наср Мансур ибн Ирак оқушысы әл-Бирунидің үлкен сыйына құрмет көрсете отырып, оған 12 еңбегін арнады.

Ана тілінен басқа әл-Бируни араб, соғды, парсы, ассирия, грек тілдерін оқыды. Болашақта Үндістанда ол санскритті де игерді.

Оқып, көңіліне тоқығаны көп Бируни жиырма жасында көрнекті ғалым болып қалыптастып, ғылыми кітаптар жаза бастады.

Ортағасырлық ұлы энциклопедист Әбу Райхан әл-Бируни астрономия, физика, математика, ботаника, биология, география, геодезия, жалпы геология, минералогия, тарих, этнография сияқты бірқатар ғылымдардың жан-жақты ғалымы болды және олардың дамуына айтарлықтай үлесін қости.

Аль-Бируни өзінің ғылыми еңбектерінде өзінің алғашқы астрономиялық зерттеулерін 990 жылдан бастағанын жазады. Осы мақсатта ол өз жұмысында қолданылған бірқатар құрылғыларды ойлап тапты. Олардың ішіндегі ең маңыздысы 995 жылы құрылған, диаметрі өте үлкен, шамамен 5-6 метр болған жер шары глобусы еді. Ол қалалар арасындағы қашықтықты дәл өлшеуде, сондай-ақ жердің ендігі мен ұзындығын анықтауда қолданылған. Бұл глобус математикалық картография принциптеріне сәйкес жасалған шығыс әлеміндегі бедерлік картамен бірінші болды.

Сонымен қатар, әл-Бируни Джуржанда астрономия және метрология тарихы бойынша 10-нан астам еңбек жазған.

Жалпы алғанда ол 150 еңбек жазған. Олардың 45-сі астрономия мен математикаға арналған.

Астрономиялық шығармаларында Әбу Райхан әл-Бируни дүниенің гелиоцентрлік жүйесін Коперниктен 500 жыл бұрын, денелердің Жерге қарай тартылуын Галилей мен Ньютоннан 600 жыл бұрын болжаган. Арап теңізінің жағасында, Үндістанда, Ауғанстанда астрономиялық бақылау жұмыстарын жүргізген, Жер мөлшерін анықтаған.

Әбу Райхан әл-Бирунидің географиясында сол кездегі белгілі жерлердің бәрі айтылған, ірі қалалардың координаттары көрсетілген, құрлықтардың өзара орналасуы, бір-бірінің жалғасу реті картага түсіріліп көрсетілген. Мұхит, теңіз, тау, өзен, шөл, мемлекеттер мен халықтардың аттары толық келтірілген. Әбу Райхан әл-Бирунидің картасы Тынық мұхиттан, Атлант мұхитына, Үнді мұхитынан Солтүстік мұзды мұхитқа дейінгі жерлерді қамтыған.

Оның географиясы геология, минералогия, экономика ғылымдарымен және халықтар мәдениетімен тығыз байланысты баяндалған.

Әбу Райхан әл-Бируни ботаника мен биология ғылымдарымен де айналысқан. Әр түрлі өсімдіктерді, дәрілік шөптерді, сан алуан жануарлар тіршілігін зерттеген. Ол өз еңбектерінде ғылыми терминдерді бес - алты тілде келтіріп, мағынасын түсіндіріп отырған.

Әбу Райхан әл-Бируни топографияға байланысты «Геодезия» атты үлкен еңбек жазған. Онда Әмударияның бұрынғы кездегі ескі арналары жөніндегі зерттеулері аса қызығылдықты баяндалған. Өзінің математикалық және сипаттамалық география туралы үлкен «Масғуд каноны» трактатында геодезиялық әдістердің қазіргі триангуляциялық әдістеріне жақын географиялық бойлықтарды анықтаудың тригонометриялық әдісін келтірген.

Әбу Райхан әл-Бирунидің тарихи - география жөніндегі еңбектерінде Орта Азия мен Шығыс Сібірдің тарихи этнографиясы, сондай-ақ Орта Азия көшпелі тайпаларының батысқа, Шығыс Еуропаға дейін қоныс аударулары, Қазақстан географиясы, оны мекендерген түркі тайпалары, олардың әдет -ғұрпы, салт - жоралғылары жөнінде құнды деректер беріледі. «Үндістан» (1031), «Бұрынғы ұрпақтар ескерткіші» (1048), «Масғуд каноны» тағы басқа еңбектері ағылшын, неміс, орыс, парсы тілдеріне аударылған.

Әбу Райхан әл-Бирунидің ғылымдағы кейбір жетістіктері төменде келтірілген:

- Жердің домалак және айнала қозғалуда екендігін, жерде тартылыс күші бар екендігін Ньютоннан қашшама ғасырлар бұрын анықтаған.
- Сол дәүірде Мейірімді Үміт мүйісі туралы, Кристофор Колумбтан 5 ғасыр бұрын Америка материғі туралы және Жапония туралы алғаш айтқан.
- Геометрияны ботаникада қолданған.
- Айдың, құннің және жердің қозғалыстарын зерттеп, бүгінгі нәтижелерге қол жеткізген.
- Материктердің солтүстікке қарай жылжуы туралы пікірді алғаш рет айтқан.
- Аурулар туралы да өте көп білген. Қай шөп қай ауруға дауа болатынын білген.
- Алгебра, геометрия, география салаларында заманының ең білімдісі ол еді.
- Тригонометрияны астрономиядан бөлек бір білім саласы етіп бөлді.
- Алғаш рет жердің диаметрін өлшеген. Бұл өлшемі қазіргі өлшемге дәлме дәл келуде.
- Еуропада мұны Бируни жүйесі деп атайды.
- Тығыздық өлшеу құралын (пикнометрді) тапты және ыстық сумен сүық су арасындағы тығыздық айырмашылығын 0,041677 деп анықтады.
- Фазналы Махмуд, Сәбуктәкин және Харезмнің тарихтарын жазды.
- Салыстырмалы діндер тарихының құруышы болып саналды.
- Ғылымның барлық саласына жарамды 150-ге жуық еңбектер жазды.
- «Айтқандарымның ішінде ақиқаттың сыртына шыққандары болса Аллаһқа тәубе етемін. Барлығы Оның қолында» деп айтатын.

Ұлы данышпан атамыз 1048 жылы 13 желтоқсанда дүниеден өткен Әбу Райхан әл-Бирунидің ашқан жаңалықтары батыстық ғалымдар тарапынан әлі құнгеле дейін қолданылып келеді. Ұлы энциклопедист Әбу Райхан әл-Бирунидің өмірі қазіргі жастарға үлгі боларлықтай.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd.», 2010 ж.
2. Большая советская энциклопедия. Издательство «Большая советская энциклопедия» - М. 1970 г. 3 том, 1170-1171 беттер.

3. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. – 344 бет.
4. Орысша – қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / О 74 Жалпы редакциясын басқарған ә. ғ. д., профессор Е. Арын – Павлодар: «ЭКО» ФОФ. 2006. – 482 б.

ВЕЛИКИЙ УЧЕНЫЙ, ЭНЦИКЛОПЕДИСТ АБУ РАЙХАН АЛЬ-БИРУНИ

Аннотация

В статье представлены краткие сведения из рассказа о жизни великого ученого, великого средневекового энциклопедиста Абу Райхана Аль-Бируни, области науки, которыми он занимался, некоторые достижения Абу Райхана Аль-Бируни в науке.

Ключевые слова: город Кият, Хорезми, Фараби, Джахари, Караджи, "Индия", "памятник прежних поколений", "канон Масгуда"

THE GREAT SCIENTIST, ENCYCLOPEDIST ABU RAYHAN AL-BIRUNI

Annotation

The article presents brief information from the story of the life of the great scientist, the great medieval encyclopedist Abu Rayhan Al-Biruni, the fields of science in which he was engaged, some of the achievements of Abu Rayhan Al-Biruni in science.

Keywords: the city of Kiyat, Khorezmi, Farabi, Jahari, Karaji, "India", "monument of former generations", "canon of Masgud"

МРНТИ 15.21.41

Ш.А. Исина

Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

Shicca-Al78@mail.ru

ШЕТЕЛДІК ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЭМОЦИЯЛАРДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮСІНДІРМЕСІ

Аннотация

Бұл мақалада шетелдік психологиядағы эмоциялардың теориялық түсіндірмесі, сондай-ақ ғалымдардың теориялық зерттеулері мен көзқарастары қарастырылады. Сонымен қатар, адамның өмірін белгілі бір құбылыстарға бағыттайтын эмоциялар мен сезімдер туралы білім, идеалдарды қайта бағалауға әкелетін ішкі қайшылықтар мен дағдарыстар туралы білім, өмірдегі шешуші бетбұрыс және осындай құбылыстар жалпы мәселені шешуге ықпал етуі мүмкіндігі туралы баяндалған.

Түйін сөздер: психикалық процестер, эмоциялар, теория, шетелдік психология, заңдылықтар.

Адамның ішкі өмірінің ең айқын көрінетін құбылысы ретінде және ғылыми түсінікке қол жетімді болып көрінетін эмоциялар психологиялық теория шеңберінде оларды түсінуге тырысқанда дау-дамай тақырыбы болып қала береді.

Талқылаулар эмоцияларға қатысты мәселелердің барлық спектрі бойынша сөзбе-сөз жүргізіледі - қандай психикалық құбылыстарды эмоционалдық деп жіктеу керек деген сұрақтан бастап, өмірлік процестерді жүзеге асырудағы эмоциялардың іргелі рөлі туралы сұраққа дейін.

Эмоцияларды теориялық түрғыдан түсіндірудегі қындықтар бірқатар себептерге байланысты. Ең алдымен, эмоциялар туралы айтатын болсақ, мұнда ерекше жағдай бар: олар психиканың ең жақын спецификалық сипаттамасы болып табылады[1].

Эмоциялардың адамдық, терең сырлы құбылыстар болуына байланысты бірқатар сұрақтар туындауды: оларды жүйелі түрде зерттеуге мүлдем бола ма?

Олардағы объективті заңдылықтарды, тұрақты заңдылықты анықтау мүмкін бе?

Сонымен қатар, сезім мәселесінің зерттелу тарихында оның өзіндік психологиялық дамуына дін, естетика, әсіресе этика әсер етті.

Қазіргі уақытта эксперименттік зерттеулердің мүмкіндіктері кеңейді, осы сенімді білім көзіне құрт бет бұрды. Алайда эмоцияны эксперименттік зерттеу үшін әбден табиғи шектеулер мәселенің теориялық дамуына да тарады. Эксперимент теорияны өзіне бағындырыды, оған ондағы алынған мәліметтерді интерпретациялау функциясын қалдырыды. Эксперименталды түрде жасалған мәселелер шенберіне сығымдалған эмоциялар теориясы өзінің жүйелік сипатын, кеңдігін, кейде тіпті өмірлік шындығын жоғалтты. Оның зертханалық зерттеуге мүмкіндік беретін мәселелерге бағдарлануы тұлғааралық қарым-қатынастар, тұлғаның қалыптан тыс дамуы және басқа да бірқатар салаларда, адамның практикалық іс-әрекетінде туындаудың мәселелерді шеше алмайды. Сонымен қатар, адамның өмірін белгілі бір құбылыстарға бағыттайтын эмоциялар мен сезімдер туралы білім, идеалдарды қайта бағалауға, өмірдегі шешуші бетбұрыстарға әкелетін ішкі қайшылықтар мен дағдарыстар туралы білім және осыған ұқсас құбылыстар жалпы проблеманы шешуге ықпал етеді алады. Психологиялық теория, атап айтқанда, оның құбылыстарын, процестерін, психикалық функцияларын тұтас тұлғаға біріктіру.

В.К. Вилюнас «Бір нәрсе даусыз болып көрінеді; бұл тұжырымдарда бірдене асыра айтылған болса да: сезім мәселесін шешпей, психиканың жалпы теориясын жасау мүмкін емес».

Эмоциялар психологиясы эмоциялармен байланысты мәселелердің ауқымын толық қамтуы үшін оларды теориялық және эксперименттік зерттеудің жаңа бағыттарын іздеу қажет. Осы кезек күттірмейтін міндettі жүзеге асыруда жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін білу, психологиялық зертханаларда жинақталған әдістемелік тәжірибелі менгеру маңызды, «...эмоциялар туралы тарау психологиялық ғылымда нақты өмірдегі эмоциялардың орны мен мағынасына сәйкес қарастырылған орын алуы үшін» деп В.К. Вилюнас.

Соңғы уақытта эмоциялар туралы көптеген бақылаулар жүйеленіп, эксперименттік зерттеуде біршама тәжірибе жинақталды. Фактілердің үйіндісінде интегралдық жүйенің контурлары қазірдің өзінде пайда бола бастады.

Эмоционалды құбылыстардың бірінші жүйелі түрде жасалған түсіндірмесі интроспективті психологияға жатады, оның негізін салушы Вильгельм Вундт. Эмоцияларды қарапайым психикалық процестермен және сезімдермен байланыстыратын сенсациялық теориялардың өкілі В.Вундт эксперименттік процестердің екі компонентті құрылымын нақты көрсетеді. Эмпирикалық деректер негізінде Вундт сенсорлық процестің алты негізгі құрамдас бөлігін бөліп көрсетті және эмоцияның үш негізгі өлшемін ұсынды: ләzzat алушасыздық, қозу-тыныштандыру, бағыт-қашу, бұл оның үш өлшемді сезім теориясында көрініс тапты.

В.Вундттың теориясын американдық психолог Титченер сынады, ол Вундттың сезімдердің сансыз көптігі туралы айтқан тезисіне күмән келтірді. Титченер сезімнің тек екі түрі бар деп есептеді: ләzzat пен наразылық, қалған барлық сезімдерді Вундт ойлап тапқан.

Неміс психологы Циген сезім түйсіктің қасиеті екенін көрсетті. Оның пікірінше, түйсіктің үш сипатты қасиеті бар: сапа, қарқындылық және сезімталдық. Сезімталдық - бұл әртүрлі дәрежеде біздің сезімдерімізбен бірге жүретін ләzzat немесе наразылық сезімінен басқа ештеңе емес [2].

Интроспективті психологияның өкілдері эмоционалдық құбылыстардың негізгі қасиеттерін әр түрлі анықтады. Бұл, ерине, өзін-өзі бақылау әдісінің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты, оның көмегімен бұл мәселелердің адекватты шешімін табу қын.

Эмоциялардың физиологиялық теориялары эмоцияда негізгі болып саналатындар негізінде ерекшеленеді - психикалық немесе физиологиялық. Әйгілі американдық психолог Уильям Джемс эмоцияның дәстүрлі түсінігін бірінші талдады. 1884 жылы ол баяндап, 1894 жылы қызықты фактіні қабылдаудан кейін бірден дене өзгерісі жүреді және бұл өзгерістерді біздің тәжірибелі эмоциялар деп санайтын тезисті одан әрі дамытты. Дәл осыған ұксас көзқарасты дат зерттеушісі К.Лангенің пікірінше, эмоциялар белгілі бір тітіркендіргіштерден туындаған қозғалыс өзгерістерінің нәтижесінде пайда болады. Джемс пен Ланг ұстанымдары толығымен бірдей болмаса да, олардың теорияларының уақыт бойынша сәйкес келуіне байланысты (К. Ланге өз жұмысын 1885 жылы жариялады), олар қазір «Джемс-Ланг» деп аталатын біртұтас теория ретінде қарастырыла бастады»[3].

Бұл бүгінгі күнге дейін өзекті болып табылатын физиологиялық теория. Оның айтуынша, көз жасымыз төгілгені үшін мұнаймыз, ұрғанымыз үшін ашууланамыз, дірілдегеніміз үшін қорқамыз. Сыртқы тітіркендіргіш сезім мүшелері арқылы ми дініне жетеді, қозғалыс нервтері арқылы дененің реакциясын тудырады (қан қысымының, жүрек соғу жиілігінің өзгеруі) Джемс эмоцияларды «төменгі» және «жоғары» деп бөледі. Ол ашудың, қорқыныштың және т.б. күймен байланысты «төменгі» эмоцияларға сілтеме жасайды; «жоғары» мысалы, эстетикалық қажеттіліктермен байланысты эмоцияларды қамтиды. Джеймс-Ланж теориясы эмоционалдық сезімдердің тұтас спектрін түсіндіруге негіз бар, бірақ тұтастай алғанда ол дұрыс емес физиологиялық алғышарттардан шығады.

Бихевиоризмнің негізін салушы Джон Уотсон Джемс-Лэнж теориясын жоққа шығарды. Оның ойынша, эмоциялар үш негізгі формада көрінетін реакциялардың ерекше түрі: қорқыныш, ашу, махабbat. Көріп отырганымыздай, Уотсон олардың теориясынан интроспективті элементтерді алып тастаганымен, Джемс пен Ланж позицияларында қалды[3].

«Коннон мен Бардтың таламикалық теориясы» деп аталатын эмоционалды тәжірибелі орталық теориясы эмоцияларды вегетативті өзгерістермен сәйкестендіру пікіріне қарсы пікір ретінде ұсынылды. Бұл теорияға сәйкес эмоциялар орталық жүйке жүйесінде болатын физиологиялық процестермен сәйкестендіріледі. Эмоцияларға мұндай көзқарас көптеген сенсациялық жағалықтарға экелген жемісті зерттеудердің бастамасы болды.

Эмоцияларға физиологиялық көзқарас осы құбылыстардың барлық құрылымдық аспекттерін түсіндіруді қамтиды.

Психикалық процестер - бұл ми қызметінің ерекше өнімі, оның мәні қоршаған шындықты бейнелеу.

Бұл мағынада «өнім» маңызды дүние. Функционалдық күйлердің ерекше түрі.

Эмоционалдық процестер осы күйдің бір түрі болып табылады. Психологтар эмоциялар болмыстың заттары мен құбылыстарына қатынастың ерекше формасы болып табылады, бұл процестердің үш аспектісі бар:

1. Қобалжу аспектісі (С.Л.Рубинштейн, Г.Ш.Шингаров).
2. Қарым-қатынас аспектісі (П.М. Якобсон, В.Н. Мясищев).
3. Рефлексия аспектісі (В.К.Вильюнас, Я.М.Веккер, Г.А.Фортунатов).

Бірінші көзқарас бойынша эмоцияның ерекшелігі оқиғалар мен қарым-қатынас тәжірибесінде жатыр. С.Л. Рубинштейн «сезім субъектінің қоршаған ортаға, оның білетіні мен істегеніне қарым-қатынасын сезіну түрінде көрінеді» деп есептеді. Сезімдер субъектінің күйін және обьектіге деген қатынасын білдіреді.

Эмоцияларды анықтаудағы тағы бір көзқарас эмоциялар адамның қоршаған әлемге белсенді қатынасының бір түрі болып табылатындығынан туындаиды. П.М. Якобсон «...адам өзін қоршаған шындықты пассивті түрде көрсетпейді, автоматты түрде бейнелемейді.

Сыртқы ортаға белсенді әсер ете отырып және оны біле отырып, адам бір мезгілде нақты дүниенің заттары мен құбылыстарына өзінің қатынасын субъективті түрде сезінеді»[4].

Рефлексия аспектісі эмоциялардың (сезімдердің) субъекті үшін обьектінің мәнін бейнелеудің ерекше нысаны екенін болжайды. Г.А. Фортунатов пен П.М. Якобсон эмоционалдық процестерді «адамның миында оның нақты қарым-қатынастарының, яғни қажеттілік субъектісінің өзі үшін маңызы бар обьектілерге қатынасының көрінісі» деп анықтайды.

Эмоциялар обьект пен субъект арасындағы өте күрделі әрекеттесу кезінде пайда болады және тудыруы мүмкін обьектілердің ерекшеліктеріне байланысты. Г.И. Батурина пікірінше, қоршаган шындықты қөрсететін эмоциялар танымның бағалау қызметін атқарады:

«Таным процесінде субъект, бір жағынан, заттар мен құбылыстарды табиғи қатынастар мен байланыстардағы күйінде бейнелейді, екінші жағынан, ол бұл құбылыстарды өзінің қажеттіліктері мен көзқарастары тұрғысынан бағалайды».

Психолог Л.М. Веккер эмоциялардың қарастырылған анықтамаларын жеткіліксіз деп санайды. Оның пікірінше, эмоционалдық процестер адамның шындыққа тікелей көрінісі болып табылады. Л.М.Векер когнитивтік және субъективті компоненттерді қамтитын бикомпетентті эмоция формуласын ұсынады. Когнитивтік компонент интеллект арқылы жүзеге асатын эмоция обьектісінің ойша бейнеленуі; субъективтік компонент психиканың субъектісінің жағдайының көрінісі болып табылады. Сонымен, Л.М.Веккер бойынша «...біріншіден, эмоция, субъектінің обьектіге қатынасының көрінісі ретінде... Екіншіден, эмоция, субъектінің обьектіге қатынасының тікелей психикалық көрінісі ретінде...»[5].

Эмоциялар туралы дәл осындай көзқарасты тағы бір психолог В.К.Вилюнас, эмоциялар субъектісін ойша қөрсетे отырып, оның құрамына енетін когнитивтік компоненттің эмоционалды бөлінбей туралы ұстанымын ашып, атап қөрсетеді. В.К. Вилюнас біртұтас эмоционалды құбылыстың екі компонентті табиғатын ашады, ол «әрқашан екі сәттің бірлігін білдіреді, бір жағынан, кейбір бейнеленген мазмұн, екінші жағынан, нақты эмоционалды тәжірибе, т.б. осы мазмұнды субъект».

Көптеген психологтар, мысалы, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн эмоциялардың субъект қызметінің сипатына тәуелділігіне, реттеуші рөліне және адамның әлеуметтік тәжірибелі ассимиляциялау процесінде дамуы туралы бірқатар принципті маңызды ережелерді шығарды. Осыған байланысты эмоцияның белсенділік мотивімен байланысы қорсетілді. А.К. Леонтьев эмоциялар пайда болатын әрекетке сәйкес келіп ғана қоймай, сонымен бірге осы әрекетке, оның мотивтеріне бағынатынын атап қөрсетті. Екінші жағынан, А.В. Запорожец және Я.З.Неверович, бұл мотивтерді жүзеге асыруда эмоциялар маңызды рөл атқарады. Олар «...эмоциялар белсендіру процесінің өзі емес, шындық субъектісінің рефлексиясының ерекше формасы, ол арқылы белсендіруді психикалық бақылау жүзеге асырылады, дәлірек айтқанда, психикалық мінез-құлықтың жалпы бағыты мен динамикасын реттеу жүзеге асырылады».

Сонымен қатар, психологияда П.В. Симонов ұсынған эмоциялардың ақпараттық теориясы бар. Оның теориясына сәйкес, эмоцияның қайнар көзі қолма-қол ақшаның мөлшері мен адамның алдында тұрған мәселені шешуге қажетті ақпарат арасындағы алшақтық болып табылады. Симонов п. в. эмоциялар формуласын жасады ($\mathcal{E} = -K/K - C$) – мұндағы K – қажеттілік, C – қажеттілік, B -бөлек эмоционалды құбылыс. Формула эмоцияның пайда болуына әкелетін факторларды білдіреді. Қазіргі уақытта, дәл қазір, бүгін оны қанағаттандыру қажеттілігі мен ықтималдығы.

Эмоциялар формуласымен П.В.Симонова келіспейді В.И. Додонов, ол «... біз қазір барлық эмоцияларды бір өлшем формуласымен қамту мүмкіндігін көрмейміз» деп есептейді. Б.И. Додонов психологияны жеке эмоционалдық процесті емес, сезімдік бағалау сэттерімен қанықкан интегралды психикалық әрекетті зерттеу керек деп атап қөрсетеді , т.б. зерттеу пәні адамның эмоционалды-бағалау қызметі болуы керек. Осы тұрғыдан алғанда, Б.И.

Додонов, бір жағынан эмоция «...ағза мен тұлғаның өмір сүруіне, олардың мінез-құлқын үйімдастыруға» қажетті бағалау екенін атап көрсетеді; екінші жағынан, бұл он тәуелсіз мән, яғни, қызмет мақсатының мәні[6].

Психологтар эмоционалдық процестердің пайда болуының шарты болып табылатын физиологиялық механизмдердің маңыздылығын да атап көрсетеді. Академик П.К. Анохин, эмоциялардың биологиялық теориясын жасаған. ДК. Анохин «...эмоциялардың физиологиялық сипаттамасы... ең алдымен гипоталамустан қозудың барлық эффекторлық мүшелерге таралуымен байланысты екенін атап көрсетті.

Гипоталамус аймағы эмоционалдық күйдің бастапқы биологиялық сапасын, оның сыртқы көрінісін анықтайды ».

А.Г. Ковалева, А.И. Пуни және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде эмоционалдық күйлер тұлғаның психикалық құрылымындағы орнын, олардың психикалық процестермен және тұлғаның психикалық қасиеттерімен байланысын ашады.

Психологтардың сезімдерді зерттеуі туралы айта отырып, авторлардың көпшілігі – С.Л. Рубинштейн, П.М. Якобсон, А.В. Петровский, А.Г. Ковалев - олар сезімді ең жоғары, құрделі, әлеуметтік эмоциялар деп санайды[7].

Жоғары әлеуметтік эмоциялар әлеуметтік әсердің өнімі болып табылады. Олар белгілі бір интеллект деңгейі болған жағдайда ғана пайда болады және заттар мен құбылыстардың адам іс-әрекетінің жоғары қажеттіліктері мен мотивтеріне қатынасын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абрамова Г.С. Общая психология: Учебное пособие / Г.С.Абрамова. –М.: Инфра-М, 2011. -320 с.
2. Бреслав Г. М. История научной психологии. Учебник. — М.: Инфра-М. 2018. 539 с.
3. Векилова С. А., Безгодова С. А. История психологии. Учебник и практикум для вузов. — М.: Юрайт. 2019. 324 с.
4. Немов Р.С. Общая психология в 3-хтом введение в психологию: Учебник Юрайт, 2016. -726 с.
5. Кравченко Ю.Е. Психология эмоции Классические и современные теории и исследования/ Ю.Е.Кравченко.-М.:Форум, 2012. -544 с.
6. Экман П. Психология эмоций Я знаю что ты чувствуешь / П.Экман, Пер.с англ.В Кузин Под науч.ред. Е.П.Ильин. –СПб.:Питер, 2013 -240с.
7. Экман П. Психология эмоций Я знаю что ты чувствуешь / П.Экман, Пер.с англ.В Кузин Под науч.ред. Е.П.Ильин. –СПб.:Питер, 2012 -334с.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБЪЯСНЕНИЕ ЭМОЦИЙ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

В этой статье рассматривается теоретическое объяснение эмоций в зарубежной психологии, а также теоретические исследования и взгляды ученых. Кроме того, изложены знания об эмоциях и чувствах, которые направляют жизнь человека к определенным явлениям, знания о внутренних противоречиях и кризисах, которые приводят к переоценке идеалов, решающим поворотным моментам в жизни, и тому подобное, что подобные явления могут способствовать решению общей проблемы.

Ключевые слова: психические процессы, эмоции, теория, зарубежная психология, закономерности.

THEORETICAL EXPLANATION OF EMOTIONS IN FOREIGN PSYCHOLOGY

Annotation

This article discusses the theoretical explanation of emotions in foreign psychology, as well as theoretical studies and views of scientists. In addition, the knowledge about emotions and feelings that guide a person's life to certain phenomena, knowledge about internal contradictions and crises that lead to a reassessment of ideals, decisive turning points in life, and the like, that such phenomena can contribute to solving a common problem, is presented.

Keywords: mental processes, emotions, theory, foreign psychology, patterns.

МРНТИ 16.41.35

А.К. Канатова¹, Л.М. Хусаинова²,

^{1,2}Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, г. Уфа, Россия

lkk13@inbox.ru

ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ: ОБЩИЕ ЧЕРТЫ И НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В данной статье проводится обзорный сравнительный анализ тюркских языков, выявляются их общие черты и особенности, а также исследуется влияние тюркской языковой семьи на другие языковые группы. Основное внимание уделяется изучению влияния тюркских языков на развитие языков и культур тюркских народов (таких как татары, башкиры, узбеки, кыргызы и казахи), а также на некоторые восточноевропейские языки (например, венгерский и финский).

Ключевые слова: Тюркские языки, сравнительный анализ, общие черты, влияние на другие языковые семьи, татары, башкиры, кыргызы, узбеки, казахи, венгерский язык, финский язык, языковая семья.

Тюркские языки – это группа языков, которые находятся в одной языковой семье и имеют общие черты происхождения и грамматической структуры. Некоторые из наиболее широко распространенных тюркских языков включают турецкий, татарский, казахский, узбекский, уйгурский и азербайджанский языки [3, с.58]

Книга “Тюркские языки” является фундаментальным трудом, посвященным изучению тюркских языков. Она написана известным советским и российским лингвистом, тюркологом Баскаковым Н.А., который был одним из ведущих специалистов в области тюркской филологии. Книга включает в себя результаты многолетних исследований автора, а также материалы, собранные им во время экспедиций по регионам, где проживают носители тюркских языков[5, с.12].

В книге подробно рассматриваются основные вопросы классификации тюркских языков, их генеалогическое древо, история развития, грамматика, лексика, фонетика и другие аспекты лингвистики.

Общие черты тюркских языков:

1. Структура грамматики. Тюркские языки обладают агглютинативной грамматической структурой, что означает, что слова образуются путем добавления суффиксов к корню. Суффиксы отвечают за выражение времени, падежа, числа, лица и других грамматических категорий.

2. Гармония гласных. В тюркских языках присутствует гармония гласных, т.е. гласные звуки в пределах одного слова должны соответствовать по определенным гармоническим принципам.

3. Отсутствие категории рода у имен существительных. В тюркских языках обычно отсутствует грамматическое различие рода существительных. Это означает, что существительные в таких языках не имеют мужского, женского или среднего рода, как, например, в русском языке.

Вместо этого, существительные имеют только один формальный род, который часто называют «общим родом» или «неразличимым родом»[4, с.70]. Это означает, что в тюркских языках нет специальных окончаний или морфологических признаков, которые указывали бы на род существительного, как, например, в русском языке («стол» – мужской род, «книга» – женский род, «окно» – средний род).

Вместо этого, в тюркских языках понятие рода обычно выражается контекстом, другими словами в предложении или синтаксической структуре. Например, в тюркском предложении может быть использовано обращение к человеку по его полу («мужчина», «женщина»), чтобы указать на пол субъекта разговора. Также, иногда в тюркских языках используются слова, которые могут указывать на пол, например, турецкое слово «erkek» – мужчина, «kadın» – женщина.

Структура слов в тюркских языках обычно не зависит от их рода. Существительные, прилагательные и другие части речи могут быть использованы в предложении без изменения формы в зависимости от рода. Это может быть отличительной особенностью тюркских языков от других языков, в которых род является грамматической категорией.

4. Тюркские языки обычно имеют порядок слов COV (субъект – объект – глагол). Этот порядок отражает характерную особенность синтаксиса этих языков и отличается от порядка слов, например, в английском языке (SVO – субъект – глагол – объект).

Однако, стоит отметить, что порядок слов в тюркских языках может изменяться в зависимости от контекста или эмфазы. Некоторые интонационные или структурные изменения в предложении могут позволить изменять порядок слов. Например, с помощью интонации или особых маркеров ударения можно выделить определенное слово и сделать его более акцентированным, несмотря на общий COV-порядок.

Кроме того, внутри фразы или предложения может быть определенная гибкость порядка слов, что позволяет выражать оттенки смысла или эмоциональные нюансы. Некоторые тюркские языки, например, казахский или татарский, имеют свободный порядок слов в предложении, что допускает более гибкую структуру.

Несмотря на общие черты в порядке слов, каждый тюркский язык имеет свои особенности и вариации, которые могут отличаться по регионам и диалектам.

5. Тюркские языки обладают богатой системой существительных и глаголов. В системе падежей для существительных обычно выделяют следующие категории: именительный, родительный, дательный, винительный, творительный, предложный и другие, в зависимости от конкретного языка. Каждый падеж имеет свою грамматическую функцию и обозначает различные отношения между существительным и другими словами в предложении [2, с.122].

Например, в башкирском языке *кыз* (девушка) может изменяться в разных падежах:

именительный падеж: *кыз* (девушка)

родительный падеж: *кыззың* (девушки)

дательный падеж: *кызга* (девушке)

винительный падеж: *кызы* (девушку)

творительный падеж: *кыzzан* (с девушкой)

предложный падеж: *кызза* (в девушке)

Также существуют различные классы существительных в зависимости от их склонения и морфологических особенностей [3, с.50].

Глаголы в тюркских языках также обладают множеством форм, которые выражают время (настоящее, прошедшее, будущее), наклонение (повелительное, условное,

сослагательное и т.д.), лицо (1-е, 2-е, 3-е лицо) и число (единственное, множественное). Каждая форма глагола сочетается с соответствующими суффиксами и окончаниями для образования нужного значения.

Тюркская языковая семья имеет свои уникальные черты, которые отличают ее от других языковых семей. Однако, существуют и некоторые сходства и сопоставления с другими семьями.

1. Алтайская языковая семья: Тюркская и алтайская семьи имеют некоторые общие черты, например, гармонию гласных и согласных звуков. Это означает, что гласные и согласные звуки в словах могут взаимодействовать и влиять друг на друга по определенным правилам. Однако у каждой из этих семей также есть свои уникальные черты, которые делают их отличными друг от друга. Например, тюркские языки имеют свои специфические морфологические структуры, которые можно отличить от алтайских языков [1, с.56].

2. Индоевропейская языковая семья: Тюркская и индоевропейская семьи имеют некоторые общие черты, например, наличие грамматических категорий и схожих лексических элементов. Это может отражаться в сходстве в грамматике и некоторых словах.

Уральская языковая семья, к которой относятся финский, венгерский, эстонский и другие языки, сравнивается с тюркской языковой семьей для выявления сходств и различий между ними. Оба языковых семейства имеют общие черты, например, наличие грамматических падежей и сходные фонетические системы. В то же время, башкирский и кыргызский языки обладают рядом особенностей, которые делают их уникальными. Есть различия в системах глагольных времен и спряжений, что является особенностью уральской и тюркской языковых семей. Изучение этих языков и проведение сравнительного анализа позволяют лингвистам и исследователям лучше понять генетические и исторические связи между ними, а также исследовать влияние и взаимодействие различных народов и культур. Сравнительный анализ помогает классифицировать языки и установить их родственные связи, что является важным аспектом в исследовании языковых семей. Изучение уральской и тюркской языковых семей позволяет углубить наше понимание языкового многообразия и взаимосвязей, а также расширить наши знания о происхождении и развитии языков. Сравнительный анализ уральских и тюркских языков предоставляет ценные данные для лингвистических исследований и помогает ученым понять различия и сходства между этими языковыми группами. Это исследование также может привести к выявлению универсальных грамматических и структурных особенностей, а также предложить предложения о возможном языковом родстве. Благодаря изучению уральских и тюркских языковых семей, мы делаем важные шаги в научных исследованиях, направленных на более глубокое понимание языка и единства человеческого языкового опыта.

Тюркская языковая группа оказывает значительное влияние на другие языки и цивилизации. Например, тюркские языки оказали влияние на формирование этнических групп, таких как татары, узбеки и казахи. Они также повлияли на некоторые восточноевропейские языки, например, венгерский и финский. Поэтому цель данного исследования заключается в проведении сравнительного анализа тюркских языков, которые являются различными вариантами, распространенными среди тюркской этнической группы. Основная цель исследования заключается в выявлении общих черт тюркских языков и их влиянии на другие языковые семьи.

В рамках данного исследования был проведен сравнительный анализ различных тюркских языков с целью выявить их общие особенности и характеристики.

Список источников

1. Байтасов Р.Р. Родство алтайских, палеоазиатских и уральских языков. LAP LAMBERT Academic Publishing, Saarbrücken, Deutschland / Германия, 2013. 153 с.
2. Василевич Г.М. Древнейшие языковые связи современных народов Азии и Европы // Труды Института этнографии. Новая серия. 1947. Т. 2. С.205-232.
3. Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // Вопросы языкознания. 1986, №4.
4. Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. Л.: Наука, 1982. 359 с.
5. Баскаков Н. А. Тюркские языки / Отв. ред. Г. Д. Санжеев; Институт языкознания АН СССР. — М.: Издательство восточной литературы, 1960. — 248 с.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ: ЖАЛПЫ БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Бұл мақалада түркі тілдеріне шолу салыстырмалы талдау жүргізіледі, олардың жалпы ерекшеліктері мен ерекшеліктері анықталады, сондай-ақ түркі тілдер отбасының басқа тілдік топтарға әсері зерттеледі. Түркі тілдерінің түркі халықтарының (татарлар, башқұрттар, өзбектер, қырғыздар және казақтар сияқты) тілдері мен мәдениеттерінің дамуына, сондай-ақ кейбір Шығыс Еуропа тілдеріне (мысалы, венгр және фин) әсерін зерттеуге баса назар аударылады.

Түйінді сөздер: түркі тілдері, салыстырмалы талдау, ортақ белгілер, басқа тілдік отбасыларға әсері, татарлар, башқұрттар, қырғыздар, өзбектер, қазақтар, Венгр тілі, фин тілі, тілдік отбасы

TURKIC LANGUAGES: COMMON FEATURES AND SOME PECULIARITIES

Abstract

This article provides a comparative analysis of the Turkic languages, identifies their common features and peculiarities, and examines the influence of the Turkic language family on other language groups. The main attention is paid to the study of the influence of Turkic languages on the development of languages and cultures of Turkic peoples (such as Tatars, Bashkir, Uzbeks, Kyrgyz and Kazakhs), as well as on some Eastern European languages (for example, Hungarian and Finnish).

Keywords: Turkic languages, comparative analysis, common features, influence on other language families, Tatars, Bashkir, Kyrgyz, Uzbeks, Kazakhs, Hungarian, Finnish, language family.

МРНТИ 14.07.05

Б.С. Кульбаева¹, А.Қ. Артықова²
^{1,2}Баишев университеті

kulbaeva_1972@mail.ru
artykova_1999@inbox.ru

ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКА НЕГЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ ЕҢБЕККЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘЛЕУМЕТТИК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ, ТАРИХИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТАРЫ

Андрата

Мақалада баланы еңбекке тәрбиелеуде халықтық педагогиканың мүмкіндіктері

қаастырылған. Қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған еңбек тәжіриесі тұлғаны әлеуметтендіруге бағытталған. Қоғамдағы мектеп оқушыларының еңбекке деген көзқарасын қарым-қатынасы қаастырылған әлеуметтік педагогикалық зерттеулер сарапталған. Ұлттық құндылықтар негізінде балаларды еңбексүйгіштікке тәрбиелеу сапалары нақтыланған.

Тарихи-педагогикалық тәжірибе барысындағы зерттеулер мен тұжырымдар бастауыш сынып оқушыларын этнопедагогикалық негізде еңбексүйгіштікке тәрбиелеудің тарихи-әлеуметтік, әлеуметтік-экономикалық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан алғышарттарын анықталған.

Түйін сөздер: тәрбие еңбек, еңбексүйгіштік, этнопедагогика, педагогика алғышарттар, оқутәрбие үдерісі, отбасы, ұлттық құндылық.

Қазіргі ұлттық мектеп пен отбасындағы еңбек тәрбиесінде халық мұрасының тәрбиелік мүмкіндіктері білім мен тәрбие беру мәдениетінің негізін құрайды.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шындауға бағытталған білім беру мен оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру міндеті көзделген [1].

Көптеген ғасырлар бойы озық ойшылдар еңбекке дайындық пен еңбекке қатысады үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастырудың құрамдас бөлігі ретінде қаастырды. Еңбек – оқуды, қоғамдық өмірді педагогикалық басқаруды жүзеге асыратын, рухани-адамгершілік құндылықтар мен тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруға ықпал ететін қызмет түрлерінің бірі. Еңбек тәрбиесінің негізгі мақсаттарының бірі - өзін-өзі тәрбиелеуге, дамытуға және жүзеге асыруға қабілетті тұлғаны дамыту. Үздік педагогтар мен педагогикалық ұжымның тәжірибесі ата-аналар мен мұғалімдерді еңбекке деген көзқарасты әлеуметтік маңызды қажеттілік және елдің материалдық ресурстары мен рухани әлеуетін жасаушы фактор ретінде қаастыруға бағыттады, ол жеке тұлғаның өсуіне, дамуын қамтамасыз етеді. өзінің және қоғамның игілігі үшін жұмыста тәуелсіздік.

Қоғамының қазіргі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайында балаларды тәрбиелеудің дәстүрлі формаларын жаңғырту, аймақта мекендерген халықтардың тарихи-педагогикалық мұрасын зерттеу педагогикалық жүйеде белсенді түрде жүзеге асырыла бастады.

Этнографтардың, тарихшылардың, педагогтардың, психологиярдың зерттеулері әр халықтың материалдық, тарихи, әлеуметтік және мәдени өмір сүру жағдайларының ерекшеліктерін көрсететін жалпы білім беру тәжірибесін жинақтағанын көрсетеді. Халықтың тәлім-тәрбие тәжірибесін елемеу жеке тұлғаны қалыптастырудың негізгі қағидаларын ұмытуға, ұлттық өзіндік сана-сезімнің бүрмалануына әкеледі. Осы орайда этнопедагогикалық зерттеулердің маңыздылығы айқын.

Ұлттық мектеп қазіргі кезеңде халықтың жинақталған рухани құндылықтарын, әдет-ғұрыптарын жас ұрпаққа беру үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ететін мекеме болуға шақырылады. Халықтық педагогика жинақтаған өскелен ұрпаққа еңбек тәрбиесінің тәжірибесі, ұлттық ерекшеліктер, әдет-ғұрыптар жеке тұлғаны әлеуметтендіруге бағытталған.

Зерттеуші Г.Н. Волков: «Еңбек пен тәрбие - тәрбиенің мақсаты мен құралы, тәрбие жүйесінің тәжі» - деп есептейді. Еңбек адам дамуындағы үйлесімділікке, табиғи-биологиялық, әлеуметтік тепе-тендікке жету құралы, ал еңбектегі тұлғаны қалыптастыру табиғи, табиғатқа сай, ұрпақтар сабактастырын болжайтын әдіс, тәрбиенің гуманистік бағыты [2].

Еңбек тәрбиесі - халық педагогикасының негізгі мәселесі болып табылады. Адамгершілік пен ақыл-ойдың дамуы, жеке тұлғаның физикалық және эстетикалық жетілуі

негізінен еңбекте болады. Халық педагогикасының мәселелері жөніндегі ғылыми зерттеулердің тарихнамасында еңбек тәрбиесі ерекшеліктерінің аз зерттелгенін көрсетеді.

Отандық педагогикада мектеп оқушыларын еңбекке дайындаудың әртүрлі аспектілері ашылып, оқушыларды еңбекке баулу мен тәрбиелеудегі жалпы білім беретін мектептің жеке пәндерінің рөлі мен маңызы сипатталады. Жас үрпақты ұлттық қасиеттерді дамытып қана қоймай, оларды жалпыадамзаттық құндылықтарға баулу ретінде сипатталады. Кеңес үкіметі уақытының педагог-психологтары: И.Ф.Свадковский, Г.Шаповаленко, М.Н.Скаткин, С П.Р.Атуговтардың зерттеулерінде өскелен үрпақ тәрбиесіне қатысты кең тараған көзқарастардың ғылыми көзқарастардан айырмашылығы – балаларға берілетін білім оларды қоршаған әлеммен бейбітшілік пен келісімде өмір сүрге үйретуге бағытталғандығын атап өтті. Ғылыми зерттеулерден адамның дамуындағы негізгі факторлардың бірі – еңбек әрекеті екендігі нақтыланды. Ф.Энгельс: «Қарым-қатынас қажеттілігі еңбектің арқасында пайда болған», - деген. Еңбектің маңызын жекелеп қарастыратын болсақ, адам табиғатты өзгерту әрекеті негізінде дene, ақыл-ой, шығармашылық қабілеттерін қалыптастырады, жетілдіреді.

Біздің қоғам нарықтық экономика жағдайына көшіп, қоғам мүшелері мен әлеуметтік топтар бейімделудің бірнеше сатысынан өткенімен, мектеп оқушыларының еңбекке деген көзқарасы, қарым-қатынасы айтарлықтай өзгере қойған жоқ. Оған дәлел, Ы. Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясының «Біз өз баламызды білеміз бе?» атты әлеуметтік-педагогикалық зерттеулерінің сарапталған, талданған нәтижесінде қазақ мектептеріндегі оқушылардың материалдық жағынан қамтамасыз етілуі төмен екендігі және тұрмыстық-әлеуметтік деңгейлердің пайда болғандығы балалар пікірлерінен айқын көрініс тапқан. 2003 жылғы зерттеулер бойынша қарапайым мектеп оқушыларының пайымдауымен еліміздегі барлық отбасылардың 13% балалары өздерінің жағдайларын жоғары деп есептесе, 47% отбасы қалт-құлт етіп тұрмыс кешуде [3]. Алайда осы мәселелерге қатысты тәрбие жұмыстарының жоспарланып, қайта бағдар алуды барысында жасөспірімдерді еңбекті сүюге, кәсіпке баулу, қызығушылығын ояту, қабілеттерін тану арқылы экономикалық бейімделуге тәрбиелеу қолға алынбағандығы көрінді. Қазіргі таңда мемлекетіміздің саяси-әлеуметтік, экономикалық дамудың нарықтағы жаңаша әдістерге өтуі бірқатар өзгерістерге алып келді. Осыған орай, оқушыларға еңбек нарығындағы өзгерістерді, «еңбек іс-әрекеті», «жұмыс күші», «еңбек нарығы», «құндылық», «еңбек дәстүрі» т.б. жаңа ұғымдарды өмірмен байланыстыра отырып, түсіндіріледі.

Балаларға қоғамда еңбек етудің мәні мен еңбек өнімділігін арттырудагы ұжымдық қарым-қатынастың маңыздылығын ғалым, педагог-психолог Қ.Жарықбаевтың еңбектерін атап көрсетуге болады [4].

Еңбекке тәрбиелеудің педагогикалық мәселесін шешу мектептегі еңбек сабағында және қосымша сыныптан тыс сабактарында жүргізіледі. Еңбек сабағы – зейінді тәрбиелеудің тиімді құралы. Балалардың құрделі емес істі атқаруының өзінде зейінінің шоғырлануын, күш салуын қажет етеді. Баланың бастауышта алған еңбек дағдылары өмір бойы сақталынады. Бастауыш сынып оқушылары жас ерекшелігіне қарай еңбектің нәтижесінен бұрын жұмыстың өзіне қатты зейін қояды. Бала заттарды өзіне жасағандықтан, оларда түрткі пайда болады. Сыныптары жоғарылаған сайын өзіндік жеке түрткісі қоғамдық түрткіге негіз болады.

Баланың бойында жүйелі түрде еңбек ету дағдысын қалыптастырудың алғашқы қадамы бастауыш сыныптарда жүргізіледі.

Бұл кезде баланы еңбек етуді алдымен психологиялық жағынан даярлау керек. Оның еңбекке дағдысы үздіксіз, жүйелі түрде жүргізу барысында қалыптасады [5].

Бастауыш сынып оқушыларының тұлға болып қалыптасуында разылық, табыс, еңбек ақы, маңдай тер, ысырап, үнемшілдік, несібе сияқты наным-сенімдер ұлттық құндылықтар ретінде маңызды орын алады.

Жоғарыда аталған құндылықтар негізінде балаларды еңбексүйгіштікке тәрбиелеу сапалары:

- ұлттық сана-сезімін;
- ата-кәсіпке қастерлі көзқарасын;
- адамгершілігі мен еңбексүйгіштігін;

- білгір мамандық иесі болатын еңбек дағдысы мен іскерлігін қалыптастыру. Аталған сапаларды интелектісін, бұлшықеттерін, рецепторлардың дамуы мен аяқ-қолдарының икемділігін, эмоционалдық және ерік- жігерлерін дамытумен сабактастыра отырып бала бойында еңбекке деген қатынасын қалыптастыру қазіргі таңда қоғамның білім беру үйымдарының алдына қойып отырған өзекті мәселесі.

Болашақ ұрпағымызыдың тәрбиесіне ата-ана да, мұғалім де жауапты. Бірақ, қоғамдағы кездесіп отырған келенсіз оқиғалардан жастарымыздың тәрбиесінде кемшиліктер жіберілгендейдігін байқаймыз. Қазақ халқы ертеден-ақ бала тәрбиесіне мән бергендейдігін «Баланды бес жасқа дейін ханыңдай көтер, он төрт жасқа дейін құлыңдай жұмса, одан кейін досыңдай сырлас» деген сөзден байқауға болады. Осы сөзден бес жасқа дейін баланың мінез-құлқы мен психологиясы қалыптасадынығын, он төрт жастан кейін еңбектенуге, еңбектің түрлеріне машиқтандыру арқылы төзімділікке, шыдамдылыққа үйрету, еңбек адамдарын құрметтеуге үйрететендігін көреміз. Қазақ халқы баланы табиғат ерекшеліктеріне қарай кәсіпке, еңбек етуге тәрбиелеген. Отбасында әкеге еріп ер бала мал бағу, малды күту, отын шабу, қой қырқу, сою, мүшелеу болса, қыз балаларды үй шаруашылығына, үсті – басын тазалықта ұстауға, өнерлі болуға баулыған.

Тарихи-педагогикалық тәжірибе барысындағы зерттеулер мен тұжырымдар бастауыш сынып оқушыларын этнопедагогикалық негізде еңбексүйгіштікке тәрбиелеудің алғышарттарын анықтауға мүмкіндік береді:

1. Тарихи-әлеуметтік тұрғыдан:

- қазақ отбасында зергер, ұста, етікші, темірші, қойшы, түйеші, жылқышы, егінші, дірменші, емші сияқты ата-кәсіптердің ерекшеліктерін, маңыздылығын, қыр-сырларын, шығу, даму тарихын атадан балаға мұра қылыш қалдыру;
- кәсіпке байланысты ғұламалар, дала ойшылдар, ақын-жыраулар мен ағартушылардың еңбеккорлыққа, еңбексүйгіштікке қатысты насиҳат сөздерін назарда ұстау;

- ұлттық құндылықтар, этнопедагогикалық құралдар мен халық ауыз әдебиетінің бастауыш мектеп жасындағы балаларды еңбектісүюге тәрбиелеу әлеуетін ескеру;

-еңбек нарығының сұранысын ескере отырып, ата кәсіптің ұлттық ерекшеліктерін негізге алып, атадан балаға мұра болып қалатын кәсіп ашатын, дамытатын кәсіпкерлер дайындау.

2. Әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан:

- еңбек іс-әрекетін еркін таңдау құқығын пайдалану;
- экономикалық кеңістік пен оған азаматтардың еркін кіру мүмкіндігін білу;
- кәсіби мамандыққа және оның болашағына ықпалына қызығушылығын дамыту,
- адамның тұрмыс жағдайын оның кәсіби абыройы арасында байланыс орнату қабілетін дамыту;

- осы заманғы экономикалық жағдайға бейімделу, т.б. болуымен ерекшеленеді.

3. Психологиялық тұрғыдан:

- еңбектің нәтижесіне қанағаттану арқылы қызығушылығын арттыру;
- еңбекке тәрбиелеу, арқылы жауапкершілік сезімін арттыру;
- еңбек процесі негізінде белсенділік сезімін ояту;
- еңбекте шығармашылықпен, сүйіспеншілікпен қарым-қатынас жасауға дайындау;
- еңбек арқылы ерік-жігер, шыдамдылық, төзімділік, сабырлылықты тәрбиелеу;
- балада еңбекке ерікті және саналы тұрде мүдделі адам психологиясын қалыптастыру.

4. Педагогикалық тұрғыдан:

- балада жас ерекшеліктеріне сәйкес еңбек ету шеберлігі мен дағдысын қалыптастыру;
- жеке тұлғада материалдық және рухани құндылықтың негізі еңбек екендігі жөнінде түсінік қалыптастыру;
- еңбекке баулу механизмдері мен тетіктерін енгізу;
- еңбектену дағдысын қалыптастыру арқылы балаларды еңбек адамдарын және еңбекті құрметтеуге, үлгі алуға, еліктеуге үйрету, өмірдегі маңыздылығын түсіндіру;
- ұжыммен еңбек етуге, қарым-қатынас жасай білуге, нәтижесіне бірге қуануға, бағалауға дағдыландыру;
- бастауыш сыныпта балаларды еңбек мәдениетін сақтауға тәрбиелеу. Жоғарыда көрсетілген алғышарттарды бала бойында алдымен тұлғалық қасиеттерін, әлеуметтік құндылық сапаларын, еңбекке деген сүйіспеншілігін және еңбекке тәрбиелеу бағыттарын нақтылауға себеп болды:
- қазақ ғұламалары мен ойшылдарының еңбектерін сараптап, еңбекке тәрбиелеуге бағытталған қағидалары мен идеяларын оқу-тәрбие процесінде пайдалану;
- халықтың баланы еңбекке тәрбиелеуде ғасырлар бойы жинақталған тәжірибелерін үлгіге алу;
- әлемдік деңгейге шығатын ұлттық нақышта, ұлттық брендпен өнімдер дайындаудын, бәсекеге қабілетті, шығармашылықпен жұмыс жасайтын, білімді мамандар даярлау т.б.

Ғылыми зерттеулерді талдау барысында баланы еңбексүйгіштікке тәрбиелеу, еңбек тәрбиесі арқылы адами қасиеттерді қалыптастыру барлық тарихи даму кезеңдерде әлеуметтік-саяси, философиялық, педагогикалық түрғыда мәні бар мәселе болғандығы анықталды.

Корыта келе, жоғарыда белгіленген тарихи-әлеуметтік, әлеуметтік-экономикалық, психологиялық, педагогикалық алғышарттар мектептегі оқу-тәрбие барысында бастауыш сынып оқушыларын еңбексүйгіштікке тәрбиелеудің қажеттіліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Дереккөздер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы. Заң актілерінің жиынтығы. – Алматы: ЮРИСТ, 2007. – 192 б.
2. Дулати Х. Тарихи Рашиди. – Алматы: Санат, 2003. – 616 б.
3. Алтаев Ж., Фабитов Т. Философия және мәдениеттану. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. - 272 б.
4. Алдамұратов Ә.Жалпы психология.-Алматы, 1996. - 200 б.
5. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. – Алматы: Қазақстан, 1996. - 160 б.
6. Нравственное и трудовое воспитание: Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / С.А. Козлова, Н.К. Дедовских, В.Д. Калишенко и др.. – М.: Издательский центр "Академия", 2012. С. 154
7. Макарова Ю. В. Трудовое воспитание детей младшего школьного возраста как психолого-педагогическая проблема // Аспекты и тенденции педагогической науки: материалы I Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2016 г.). СПб.: Свое издательство, 2016. С. 128-130.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ, ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ТРУДОВОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются возможности народной педагогики в воспитании ребенка к труду. Опыт труда, накопленный казахским народом на протяжении веков, направлен на социализацию личности. Проанализированы социально-педагогические исследования, в

которых рассматривалось отношение школьников к труду в обществе. На основе национальных ценностей уточнены качества воспитания детей трудолюбивым.

Исследования и выводы в ходе историко-педагогической практики определили предпосылки воспитания учащихся младших классов на этнопедагогической основе к трудолюбию с историко-социальной, социально-экономической, психолого-педагогической точки зрения.

Ключевые слова: образование, труд, трудолюбие, этнопедагогика, предпосылки педагогики, воспитательный процесс, семья, национальная ценность.

SOCIO-ECONOMIC, HISTORICAL AND PEDAGOGICAL PREREQUISITES FOR THE LABOR EDUCATION OF STUDENTS BASED ON FOLK PEDAGOGY

Abstract

The article discusses the possibilities of folk pedagogy in raising a child to work. The labor experience accumulated by the Kazakh people over the centuries is aimed at the socialization of the individual. Socio-pedagogical studies that examined the attitude of schoolchildren to work in society were analyzed. Based on national values, the qualities of raising children to be hardworking have been clarified.

Research and conclusions in the course of historical and pedagogical practice have determined the prerequisites for educating primary school students on an ethnopedagogical basis to be hardworking from a historical, social, socio-economic, psychological and pedagogical point of view.

Keywords: education, labor, hard work, ethnopedagogy, prerequisites for pedagogy, educational process, family, national value.

МРНТИ 16.01.07

Г.А. Кинзягулова¹, С.А. Тагирова²

^{1,2}БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

gulnaz.kinzyagulova@yandex.ru

СОПОСТОВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ЗООНИМАМИ И ФИТОНИМАМИ В БАШКИРСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Данная работа посвящена анализу зоонимической и фитономической фразеологии башкирского и русского языков. В башкирских и русских фразеологизмах, компонентами которых выступают зоонимы и фитонимы, представляют собой богатый материал для изучения истории, уклада жизни народа.

Ключевые слова: зоонимы, фитонимы, фразеологические единицы, фразологическая картина мира, башкирский язык, русский язык

Фразеологическая картина мира – одна из частей языковой картины мира народа, отражающая наиболее специфичные черты познания мира представителями этноса. Исследователи единодушны во мнении, что фразеологическая картина мира содержит в себе ментальные и этнокультурные особенности миропонимания, исторического развития народа.

Как известно, основной компонент фразеологической картины мира – фразеологические обороты, образно-мотивационная основа которых несет в себе мировоззренческие, ценностные, ментальные установки носителей языка. Башкирский язык, как и русский – результат многовековой познавательной деятельности народа, самые

древние черты которого сохранились во фразеологических оборотах. Действительно, образно-мотивационная основа фразеологии содержит в себе многие известные исторические, мифологические и социально-культурные факты (как например, традиционные верования башкир (почтание коня) или русского народа (языческие символы) [1, с. 74]. Но на сегодняшний день в структуре фразеологических единиц древние мировоззренческие и познавательные установки сохранились как поэтическая формула образной речи, тем не менее, такие компоненты устойчивых паремиологических единиц вызывают большой интерес с точки зрения общего языкоznания, лингвокультурологии и когнитивной лингвистики.

Среди составных частей фразеологических оборотов в русском и башкирском языках часто встречается компоненты зоонимы и фитонимы. Зоонимическая и фитонимическая лексика – один из богатых пластов лексики в русском и башкирском языках. Семантическое поле данных лексических групп слов отличается широким употреблением в народной речи и разнообразием значений.

Хайруллина Р.Х. в своей работе «Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию» пишет о зоонимах: «Зоонимическая лексика относится к разряду слов, в которых эмотивно-оценочная семантическая специфика проявляется наиболее разнообразно. Оценочные значения появляются в том случае, когда объект оценки как-то связан со сферой человека, а при метафорическом употреблении зоонимов человеку приписываются различные качества животных» [4, с. 28].

А термин «фитонимы» Хайруллина Р.Х. определяет так: «Фитонимы являются важными культурологическими понятиями, используемыми при исследовании роли растений в мифологическом, религиозном, историко-этнографическом и культурном контекстах» [4, с. 33].

Животный мир занимал важнейшее место в жизни древнейших представителей двух этносов. Познание человеком мира в этот период неразрывно связано с мифологическим восприятием природных стихий и животного мира. Тотемистические и анималистические представления башкир отразились в культе животных родоплеменными структурами, среди древних славян были сильны языческие воззрения о происхождении людей с определенных животных. Несмотря на общность географического положения и культурно-исторические контакты в более поздние эпохи, культивированные в культуре русского и башкирского народов значительно различаются.

Изучение зоонимов и фитонимов в составе фразеологизмов представляют важность в ходе сопоставительного анализа фразеологических систем разных языков, так как тип фразеологической системы обусловлен и типом языка в целом, а в частности семантическими и грамматическими законами словосочетания и словоупотребления.

В состав русских фразеологизмов могут входить различные названия животного мира, птиц, а также различные виды растительности. Большое количество зоонимов и фитонимов входят в состав фразеологических единицах русского языка. Это связано с приручением животных и птиц в домашнем хозяйстве, с использованием различных видов растений в пище, в народной медицине.

В составе русских фразеологизмов часто употребляются такие зоонимы, как коза (козел), лиса, рыба, муха, кошка, собака (пес, кобель), конь, курица, волк, ворона (ворон) и др. В русской мифологии кошка, волк, медведь олицетворяли различные нечисти – леших, духов, чертей.

У башкирского народа животные обладали магической силой, они являлись защитниками людей от различных бед, злых духов, несчастий и смерти. Медведь считался тотемным животным у башкирского рода. А волк, собака и медведь являлись защитниками роженицы, они защищали ее от злого духа.

Среди птиц у башкирского народа выделяются лебедь, журавль, ворона. К примеру, ворона является символом плодородия и изобилия, весеннего праздника. В честь вороны у башкир назван праздник «карға буткаһы», который связан с приходом весны. В русском языке данный зооним имеем, наоборот, отрицательное значение. В русской мифологии зооним “ворона” связан со смертью, несчастиями.

Часто употребительные зоонимы в башкирском языке, входящие в состав фразеологических единиц: бесәй (кошка, кот), балык (рыба), күян (заяц), айыу (медведь), төлкө (лиса), һыйыр (корова), тәкә (баран), кәзә (коза), ат (конь), колон (жеребенок), эт (собака), җарға (ворона), бүре (волк), һайықсан (сорока), аткош (лебедь).

Рассмотрим некоторые значимые компоненты-зоонимы в башкирских и русских фразеологических оборотах, представляющих особенный интерес в общелингвистическом и лингвокультурном плане.

Конь. Как отмечает Р.Х. Хайруллина, исследующая русские и башкирские фразеологические единицы, «важное место, которое занимал конь в силу исторических причин в жизни башкир, обусловило положительные коннотации в семантике зоонима “конь” (ат) в составе башкирских фразеологических единиц» [4, с. 150]. Образ коня в башкирской фразеологической картине мира символизирует моменты счастья: *атка менәнәдәй булыу* (*словно верхом на коне*), *ат башиңдай* (*как голова коня*). Компонент-зооним нередко символизирует повадки животного, перенося его образную основу в действия человека: *ат саба тип эт саба* (*глядя на лошадь и собака бежит*), *ат менән қыуып етерлек түгел* (*на коне не догонишь*).

В русских фразеологических единицах образно-мотивационной основой компонента-зоонима нередко выступают такие качества коня, как терпение и выносливость, например: *ломовая лошадь* (*о человеке, чей удел тяжкий труд*), *лошадиная сила* (*о сильном человеке*). В отличии от башкирской фразеологической картины мира, компонент-зооним в русских устойчивых словосочетаниях может иметь и отрицательные коннотации, что объясняется спецификой мировосприятия русского народа и культурно-историческими факторами существования этноса, к примеру: *врет, как сивый мерин* (*нагло обманывать*), *бред сивой кобылы* (*нести бессмыслицу*).

Собака. Фразеогизмы с данным компонентом в русском и башкирском языках употребляются, преимущественно, для отрицательной оценки. В русской и башкирской фразеологии закреплена обширная информация о поведении и жизни этого животного и его отношении с другими представителями фауны или с человеком. Сравнение повадок и условий жизни собаки с тяжелом бремени существования человека во многих случаях составляет основу русских и башкирских фразеологических оборотов, например: русск.: *жить как кошка с собакой* (башк.: *эт менән бесәй һымак йәшәү*), *злой как собака*, *эт ашамаң* (*и собака не будет есть – о чем-либо плохом*), *эт һугарыу* (*быть как собака – бездельничать*), *эттән алып эткә налыу* (*перекладывать с одной собаки на другую – ничего не делать*). Таким образом, компонент-зооним «собака» в русской и башкирской фразеологии имеет отрицательное значение, что обусловлено древними представлениями о животном как о «нечистом существе», восходящим исламским и христианским религиозным представлениям.

Медведь. Анималистический образ медведя в башкирской и русской фразеологической картине мира присутствует во многих фразеологических единицах. Медведь – один из древних мифологических образов, в русском языке она употребляется в качестве зооморфной метафоры – для характеристики человека. Лексема медведь выступает структурной составляющей многих фразеологических оборотов в русском языке. Например: *медведь на ухо наступил* (*человек, не имеющий музыкального слуха*), *медвежья услуга* (*немушенное причинение вреда человеку*), *делить шкуру неубитого медведя* (*преждевременные ссоры*).

Фразеологизмы с компонентом медведь (медвежий) активно функционируют в речи, актуализируя элементы значения и фразеологического образа, связанные со стереотипными представлениями носителей языка о поведении, внешнем виде медведя, условиях его обитания.

В отличии от русского языка, в башкирском языке компонент-зооним “медведь” используется в немногочисленных фразеологических оборотах, например: *айыу майы һөртөү* (*мазать жиром медведя украсить*), *алмаган айыузың тиренен тунав* (*делить шкуру неубитого медведя*). Как зооморфный символ в башкирском языке лексема “медведь” используется в ироничных коннотациях “*айыузай бұлыу*” (*как медведь*), *алпан-таплан йөрөү* (*ходить как медведь*). В башкирской фразеологической картине мира зооним медведь, как правило, имеет нейтральную, ироничную коннотацию.

Русские и башкирские фразеологизмы с компонентом-зоонимом представляют большой интерес не только с точки зрения отдельного языка, но и с точки зрения философии, истории, культурологии двух народов, так как, возникая на основе образного представления о том или ином животном, они наиболее ярко и непосредственно отражают национальную самобытность русской и башкирской языковой картины мира. В исследуемых нами компонентах зоонимах “конь”, “собака”, “медведь” через систему оценочно-образных эталонов проявляются ментальные представления и древние мировоззренческие установки, анималистические верования двух этносов.

Растительный мир также представляет собой национально-культурный аспект. Через фитонимы мы узнаем об истории, о быте, о зерновых культурах, о народной медицине народа. Фитоним “береза” в русском языке наиболее часто употребляется в составе фразеологических единиц: «*детей на берёзе растить*» – *брать детей в поле, подвесивая в люльки на березах*; «*дать березовой каши (березовая каша)*» – *наказать розгами, выпороть, высечь и др.* В башкирском языке известны такие фразеологические единицы, как *арпа*, *эсендә бер бойзай* (букв. – одио зернышко пшеницы в куче ячменя – белая ворона), *алма кеүек* (букв. – как яблочко – о здоровом, красивом человеке) и др.

Таким образом, зоонимы и фитонимы в составе фразеологических единиц в обоих языках не всегда имеют полные эквиваленты, более того, имея одинаковые номинативные компоненты, они могут быть противопоставлены друг другу. Это связано с национальными особенностями народа, их укладом жизни. В фразеологических единицах отражен культурный код народа, они передают от поколения к поколению культурные установки.

Список источников

1. Добровольский Д.И. Сопоставительная фразеология. – М.: АСТ, 2010. – 254 с.
2. Ураксин З.Г. Фразеологический словарь башкирского языка. – Уфа: Китап, 2002. – 254 с.
3. Фразеологический словарь русского языка / Под. Ред. А. И. Молоткова. - М. 1967.- 543 с.
4. Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию. – Уфа, 2008. – 299 с.
5. Хисамитдинова Ф.Г. Словарь башкирской мифологии. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2011. – 164 с.

БАШҚҰРТ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕ ГІ ЗООНІМДЕР ЖӘНЕ ФИТОНИМДЕРМЕН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ САЛЫСТАРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аннатпа

Бұл жұмыс башқұрт және орыс тілдерінің зоонимдік және фитонимдік фразеологизмдерін талдауға арналған. Башқұрт және орыс фразеологизмдерінде зоонимдер мен фитонимдер компоненттері болып табылады, олар тарихты, халықтың өмір салтын зерттеуге бай материал болып табылады.

Түйінді сөздер: зоонимдер, фитонимдер, фразеологиялық бірліктер, әлемнің фразеологиялық бейнесі, башқұрт тілі, орыс тілі

COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ZOONYMS AND PHYTONYMS IN BASHKIR AND RUSSIAN LANGUAGES

Abstract

This work is devoted to the analysis of zoonymic and phytonymic phraseology of Bashkir and Russian languages. In Bashkir and Russian phraseological units, the components of which are zoonyms and phytonyms, represent a rich material for studying the history, way of life of the people.

Keywords: Keywords: zoonyms, phytonyms, phraseological units, phraseological picture of the world, Bashkir language, Russian language

МРНТИ: 06.54.07

М.Қ. Мырзахмет¹, К.М. Бегімбай²

¹ Алматы Менеджмент Университеті

² Халықаралық білім беру корпорациясы

myrzakh@gmail.com¹
begimbai@hotmail.com²

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ РӨЛІ

Аннатація

Түркі әлемінің технологиялық әлеуетіне талдау жасалып, Қазақстанның рөліне ерекше назар аударылады. Әлемдік империялардың технологиялық инновацияға қосқан үлесі туралы тарихи мысалдарға сүйене отырып, Қазақстанның әлеуеті заманауи инновациялар контекстінде зерттеледі. Қошпелілер мұрасы, геосаяси жағдайы және елдің ресурстық мүмкіндіктері сияқты аспекттер түркі әлемінің технологиялық дамуына қатысуына әсер ететін факторлар ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: Түркі әлемі, Қазақстан, технологиялық даму, инновациялар, қошпелілер мұрасы.

1. Кіріспе

Тарихи, мәдени және лингвистикалық ұқсастықтары бар түркі әлемі жаһандық технологиялық прогресс контекстінде ғылыми талдау үшін қызықты тақырып болып табылады.

Түркі әлемі өзіне тән тарихи, мәдени және тілдік ұқсастықтары негізінде біріктіруші құрал ретінде қарастырған жағдайда жаһандық технологиялық прогресс контекстінде ғылыми талдауды қажет ететін өзекті мәселе болып табылады. Адамзаттың тарихи дамуы технологиялық инновациялардың өркениеттер прогресінде үлкен рөл атқарғанын көрсетті [1]. Әр түрлі кезеңдерде белгілі бір мемлекеттер немесе мәдени аймақтар, атап айтсақ Ежелгі Мысырдың сәулеттік жобалары және Ежелгі Қытайдың ғылым мен технологияға қосқан үлесі технологиялық жетістіктердің негізін қалаған олардың әрі қарай дамуына түрткі болды.

Мәдениеттер мен дәстүрлер тоғысында орналасқан Қазақстан түркі әлемінде шешуші орынға ие бола отырып, еліміздің тарихи, мәдени және технологиялық сипаттамалары Еуразия аймағындағы маңызды ойыншыға айналдырады [1]. Түркі әлемінің жаһандық технологиялық аренадағы болашағын түсіну үшін оның генетикалық әртүрлілігі мен тарихи маңыздылығын ескерген жөн. Түркі әлемін қамтитын Оңтүстік-Батыс және Орталық Азия дәлізі оның күрделі митохондриялық ДНҚ ландшафтын қалыптастыратын көптеген

миграциялық толқындар мен генетикалық араласу үрдісін басынан кешірді [1]. Бұндай генетикалық әртүрлілік аймақтағы бай тарихи және мәдени өзара әрекеттесуді көрсетеді.

Түркі әлемінің мәдени мұрасы мен дәстүрін түсіну оның технологиялық жетістіктерге жету жолындағы әлеуетін талдау үшін өте маңызды. Соңғы кездегі Тыва Республикасынан табылған жәдігерлерді зерттеу барысында ортағасырлық түріктердің полиморфизмі мен жерлеу дәстүрлері аймақтың мәдени-тарихи аспектілерін айқындаі түсті [2]. Мәдени тәжірибелер мен дәстүрлерді зерттей отырып, зерттеушілер түркі әлеміндегі технологиялық инновацияларға әсер етуі мүмкін құндылықтар мен сенімдер туралы түсінікке ие болады.

Ұсынылған мақалада тарихи даму мен заманауи үрдістерді ескере отырып, түркі әлемінің технологиялық әлеуетіне, оның ішінде Қазақстанның осы саладағы ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне баса назар аударылады.

2. Технологиялық эволюция және әлемдік империялар: тарихи экскурсия

Әркениеттердің тарихи дамуы технологиялық инновацияларды ілгерілетуде және мәдениетаралық алмасу мен ынтымақтастықты женілдетуде шешуші рөл атқарды. Мысыр, Рим, Осман, Қытай және Ресей империясы сияқты әртүрлі әркениеттер жаһандық ғылыми-техникалық прогрессе елеулі үлес қости [3]. Мысалы, Мысырдың революциялық суару жүйелері құрғақшылық жағдайында ауыл шаруашылығының өркендеуіне мүмкіндік берді, ал Рим әркениеті бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған бірегей инженерлік шешімдерді ұсынды. Осман империясы жаулап алған халықтардың ғылыми-техникалық жетістіктерін сәтті синтездеді, ал Қытай мен Ресей империясы Батыстың жетістіктерін әрі қарай дамыта отырып, жаһандық деңгейге көтере алды.

Аталған мемлекеттердің технологиялық даму үредісін пайымдай білу олардың ішкі трансформацияларын көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар мәдениетаралық алмасу мен ынтымақтастық әлеуетін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді [3]. Инновациялардың әртүрлі аймақтардағы таралу үрдісі мен технологиялық прогрессің арақатынасын аша отырып, еуропалық патенттік мәліметтерді пайдалану негізінде зерттелді [3]. Сонымен қатар, экологиялық реттеудің жасыл технология инновациясына әсерін азайтудағы жасыл қаржыландырудың рөлі зерттелді [4]. Бұл зерттеулер технологиялық прогрессің және халықаралық өзара әрекеттесу перспективаларын қалыптастыруда инновациялар динамикасын, экологиялық реттеуді және қаржылық ынталандыруды түсінудің маңыздылығын көрсетеді.

Осы орайда түркі әлемінің заманауи инновациялық мүмкіндіктеріне қатысты бірқатар сұрақтар туындейды. Бұл аймақ қандай технологиялық және ғылыми жаңалықтарды ұсын алады? Ал Қазақстан бұл үдеріске қандай үлес қосуға қауқарлы?

3. Түркі әлемі және оның технологиялық әлеуеті

Түркі әлемі – ортақ мәдени және тілдік ерекшеліктерімен біріктірілген елдер мен халықтардың жиынтығы. Анадолыдан Орталық Азияға дейінгі аумақты қамтитын аймақ тарихи тұрғыдан Шығыс және Батыс аймақтар арасында маңызды мәдени және экономикалық байланыс қызметін атқарды.

Өнірдің терең мәдени тамыры ежелгі көшпелі халықтардан әлемдік тарих пен мәдениетке әсер еткен қуатты империяларға дейінгі тарихи мұралары арқылы айқын көрінеді. Сонымен қатар, бұл өлке білімнің әр саласына елеулі үлес қосқан көрнекті ғалымдарымен танымал болды.

Аймақтың маңызды аспектілерінің бірі - өндіру және өндеу саласындағы технологиялық дамудың алғышарттарын жасайтын бай табиғи ресурстарға ие екендігі болып табылады. Түркі әлемінің көптеген елдерінің географиялық орналасуы олардың стратегиялық тұрғыдан алғанда жаһандық көлік және экономикалық желілердегі рөлін одан әрі күштейтеді. Осыны негізге ала отырып, мемлекетаралық тиімді ынтымақтастық орнаса, түркі әлемінің озық технологиялық және инновациялық экожүйесін құруға мүмкіндігі бар. Бұл тұрғыда Қазақстанның рөлін қарастыру оның аймақтың жалпы технологиялық дамуы

контекстінде қандай мүмкіндіктер мен артықшылықтар ұсына алатынын түсінуге мүмкіндік береді.

4. Қазақстан: көшпелілер откені және технологиялық болашағы

Қазақстан өзінің бай тарихи мұрасы мен жаңауру амбицияларымен түркі әлемінде шешуші рөл атқаруға мүдделі. Елдің көшпелі дәстүрі, бейімделгіштігі, ұтқырлығы және күшті әлеуметтік желілері арқылы қалыптасқан бірегей сипаттамалары, әсіресе цифрлық технологиялар саласындағы инновацияларды қолдану деңгейінің осы күнде айтарлықтай артқандығы еліміздің түркі әлемінің дамуына қосар үлесіне қажетті әлеуетті қамтамасыз етуге қауқарлы екендігін дәлелдеді. Қазақстанның Ресей мен Қытай арасындағы географиялық орналасуы оның транзиттік әлеуеттің барынша арттыруға және инфрақұрылымдық жобаларға баса назар аударуға мүмкіндіктер ашуда. Мемлекеттің де, жеке инвесторлардың да қолдауымен еліміздің заманауи цифрлық дамуы экономиканың түрлі салаларына енуде. Сонымен қатар, Қазақстанның ресурстық байлығы мен көрші елдермен ұзақ мерзімді қарым-қатынасы оның тау-кен өнеркәсібі және қоршаған орта сияқты салалардағы жаһандық серіктестік, зерттеулер мен инновациялар үшін тартымды болуына ықпал етуде. Қазақстан аймақтағы алмасу мен ынтымақтастыққа жәрдемдесетін мәдени және технологиялық делдал ретінде әрекет ету бағытында айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді [5, 6].

Осы тұрғыда Қазақстан өзінің геосаяси маңыздылығын түсіне отырып, аймақтың болашақ дамуының стратегиялық бағыттарын айқындаі отырып, түркі әлемі ішіндегі инновациялық көшбасшылыққа баса назар аударуда.

5. Түркі әлемінің инновациялық болашағы: Қазақстанның технологиялық бағдарлама құрудагы ролі

Жаһандық үрдістер мен нақты аймақтық сипаттамалар аясында түркі әлемі технологиялық серпілістің қарсаңында тұр. Бұл тұрғыда Қазақстан айтарлықтай стратегиялық рөл атқара алады.

Қазақстанда ғылыми орталықтарды, инкубаторлар мен технопарктерді қолдау мен құруға белсенді қөңіл бөлінуде. Мұндай институттар ғылыми-техникалық прогрестің негізі болып табылатын интеллектуалдық капитал мен инвестиция тартуға көмектеседі. Білімге, әсіресе заманауи құзыреттіліктерді менгеруге бағытталған бағдарламаларға қатар инвестициялау өскелен үрпақты жаһандық сын-қатерлерге жауап беруге дайындейді.

Қазақстанның ресурстық әлеуеттің ескере отырып, еліміз баламалы энергия көздеріне баса назар аудара отырып, жасыл технологиялар саласындағы көшбасшылық әлеуеттің көрсетуде. Сонымен қатар, үкіметтен бизнеске дейінгі әртүрлі секторларды қамтитын цифрлық трансформация еліміздің әлемдік аренадағы позициясын нығайтады.

Жетекші инновациялық орталықтармен серіктестік пен халықаралық ғылыми жобаларға қатысады қоса алғанда, халықаралық ынтымақтастық ұлттық тәжірибелі байытады және білім трансфертіне ықпал етеді. Осы негіздерге сүйене отырып, Қазақстанның аймақтың технологиялық бағытта даму траекториясын қалыптастырып, түркі әлеміндегі инновациялардың катализаторы болу әлеуеті бар деп болжауға болады.

6. Жасанды интеллект және түркі әлемі: көшбасшылыққа апарар жол

Жасанды интеллект (ЖИ) дүние жүзіндегі әртүрлі салаларда, соның ішінде денсаулық сақтау, өндіріс және қаржы салаларында төңкеріс жасайды [7]. Түркі әлемі, әсіресе Қазақстанның жасанды интеллект саласындағы бәсекелестік артықшылықтарын пайдалану мүмкіндігі бар. Аймақтың мәдени және лингвистикалық контекст сияқты бірегей сипаттамалары машиналық аударма мен табиғи тілді өңдеу алгоритмдерін дамытуға қолайлы жағдай жасайды. Оның устіне Қазақстанның жетекші экономикалар тоғысындағы стратегиялық геосаяси орналасуы көлік, логистика және сауда салаларында AI интеграциясы үшін мүмкіндіктер ашады.

Түркі әлемінің жас халқы жасанды интеллект саласында жұмыс істей алатын

кадрларды дайындауға негіз бола алады [7]. ЖИ дамуын қолдау үшін білім беру бастамаларын қамтитын кешенді тәсіл қажет [8]. Білім беру бағдарламаларына инвестиция және жасанды интеллектке мамандандырылған зерттеу платформаларын құру аймақтағы жасанды интеллект сараптамасының өсуіне ықпал ете алады [8]. Ұлттық стратегиялар мен инвестициялық ынталандыру түріндегі мемлекеттік қолдау инновацияларды ынталандыруы мүмкін [7]. Әйгілі әлемдік университеттермен және корпорациялармен ынтымақтастық ұлттық тәжірибелі одан әрі байыта алады.

ЖИ саласындағы көшбасшы болу үшін технологияны локализациялауға және жергілікті қажеттіліктерді қанағаттандыруға назар аудару ете маңызды [7]. ЖИ үшін этикалық стандарттар мен кодтар технологияны қауіпсіз және жауапты пайдалануды қамтамасыз ету үшін қажет [9]. Трансшекаралық ынтымақтастық ресурстарды біріктіру және зерттеу қызметін арттыру үшін құнды құрал бола алады [7].

Мемлекеттік секторда ЖИ қабылдау бірегей қыындықтарға тап болады. Мемлекеттік секторға, әсіресе денсаулық сактау саласына ЖИ енгізу проблемаларын анықтау және көрсету ете маңызды [7]. Бұл қыындықтарды түсіну оларды жену үшін стратегиялар мен саясаттарды әзірлеуге көмектеседі. Сонымен қатар, ЖИ денсаулық сактау мен медицинада айтарлықтай әлеуетке ие, ейткені ол бастапқы медициналық көмек мамандарын толықтыруға немесе ауыстыруға қауқарлы [9].

Білім беруде ЖИ түрлендіруші рөл атқара алады. Білім берудегі ЖИ оқу сапасын жақсартуға, жеке қажеттіліктерге бейімделуге және шешім қабылдауға қолдау көрсетуге мүмкіндік береді [8]. К-12 мектептерінде ЖИ-ты оқыту оқушыларды ЖИ-мен жұмыс істейтін болашаққа дайындау үшін маңыздырақ болып келеді [10]. ЖИ сауаттылығы мен құзіреттілік үлгілерін дамыту интеллектінің білім беру бағдарламасына біріктіруді жеңілдетуі мүмкін [11].

Университет, өнеркәсіп және үкімет арасындағы қарым-қатынастардың үштік спиральдық моделі ЖИ дамуы жағдайында өзекті болып табылады [12]. Академия, өнеркәсіп және үкімет арасындағы ынтымақтастық инновациялар мен білім трансфертіне ықпал ете алады. Бұл модель инновацияның интерактивті сипатына баса назар аударады, мұнда білім пайдаланылады және көптеген мұдделі тараптар академиялық білімді құруға үлес қосады.

Осылайша, түркі әлемі мен Қазақстанның мәдени-географиялық және әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктеріне сүйене отырып, жасанды интеллекттің белсенеді дамуына негіз бола алатын бірқатар артықшылықтар бар деп айтуда болады.

7. Қорытынды: Түркі әлемі технологиялық көшбасшылық жолында

Технология экономикалық және әлеуметтік-мәдени динамикада шешуші рөл атқаратын ортада түркі әлемі мен Қазақстан осы саладағы даму әлеуетін көрсетуде. Түркі әлемі елдері арасындағы қалыптасқан мәдени, тарихи және тілдік аспектілердің ортақтығы өзара түсіністік пен ортақ мұддеге негізделген терең және өнімді ынтымақтастыққа ықпал ете алады, бұл өз кезегінде инновациялық белсенеділікті ынталандыруы мүмкін.

Көшпелі өткенімен, геосаяси орналасуымен және ресурстарға қолжетімділігімен Қазақстан дәстүрді заманауи технологиялық жетістіктермен үйлестірудің үлгісі болып табылады. Қазақстанның, сондай-ақ аймақтағы басқа елдердің халықаралық технологиялық және инновациялық бағдарламаларға белсене қатысуы олардың әлемдік қауымдастыққа енуге деген ұмтылысын және технологиялық дамуға елеулі үлес қосуға ұмтылысын көрсетеді.

Бұл еңбектің авторлары түркі әлемінің Қазақстанның белсенеді қатысуымен технологиялық инновациялар саласында негізгі орындардың бірін иеленуге ресурстары мен мүмкіндіктері бар деп есептейді. Стратегиялық жоспарлау, бірлескен зерттеулер мен ынтымақтастық аймақтың одан әрі дамуы мен технологиялық өсуіне негіз жасай алатындығына кәміл сенімді.

Жұмыс AP19675093 гранттық жоба бойынша орындалды, ҚР Білім және жоғары оқу министрлігінің ғылыми комитеті қаржыланды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Quintana-Murci, L., Chaix, R., Wells, R., Behar, D., Sayar, H., Scozzari, R., ... & McElreavey, K. (2004). Where west meets east: the complex mtDNA landscape of the southwest and central Asian corridor. *The American Journal of Human Genetics*, 74(5), 827-845. <https://doi.org/10.1086/383236>
2. Chan, A., Sadykov, T., Blochin, J., Hajdas, I., & Caspari, G. (2022). The polymorphism and tradition of funerary practices of medieval Turks in light of new findings from Tuva republic. *Plos One*, 17(9), e0274537. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0274537>
3. Bottazzi, L. and Peri, G. (2003). Innovation and spillovers in regions: evidence from european patent data. *European Economic Review*, 47(4), 687-710. [https://doi.org/10.1016/s0014-2921\(02\)00307-0](https://doi.org/10.1016/s0014-2921(02)00307-0)
4. Fang, Y. and Shao, Z. (2022). Whether green finance can effectively moderate the green technology innovation effect of heterogeneous environmental regulation. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(6), 3646. <https://doi.org/10.3390/ijerph19063646>
5. Pieper, M. (2020). The linchpin of eurasia: kazakhstan and the eurasian economic union between russia's defensive regionalism and china's new silk roads. *International Politics*, 58(3), 462-482. <https://doi.org/10.1057/s41311-020-00244-6>
6. Taisarinova, A., Loprencipe, G., & Junussova, M. (2020). The evolution of the kazakhstani silk road section from a transport into a logistics corridor and the economic sustainability of regional development in central asia. *Sustainability*, 12(15), 6291. <https://doi.org/10.3390/su12156291>
7. Sun, T. and Medaglia, R. (2019). Mapping the challenges of artificial intelligence in the public sector: evidence from public healthcare. *Government Information Quarterly*, 36(2), 368-383. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2018.09.008>
8. Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial intelligence in education: a review. *Ieee Access*, 8, 75264-75278. <https://doi.org/10.1109/access.2020.2988510>
9. Guan, J. (2019). Artificial intelligence in healthcare and medicine: promises, ethical challenges, and governance. *Chinese Medical Sciences Journal*, 0(0), 99. <https://doi.org/10.24920/003611>
10. Song, J., Zhang, L., Yu, J., Yan, P., Ma, A., & Lu, Y. (2022). Paving the way for novices: how to teach ai for k-12 education in china. *Proceedings of the Aaai Conference on Artificial Intelligence*, 36(11), 12852-12857. <https://doi.org/10.1609/aaai.v36i11.21565>
11. Faruqe, F., Watkins, R., & Medsker, L. (2022). Competency model approach to ai literacy: research-based path from initial framework to model. *Advances in Artificial Intelligence and Machine Learning*, 02(04), 580-587. <https://doi.org/10.54364/aaiml.2022.1140>
12. Etzkowitz, H. (2003). Innovation in innovation: the triple helix of university-industry-government relations. *Social Science Information*, 42(3), 293-337. <https://doi.org/10.1177/05390184030423002>

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ТЮРКСКОГО МИРА: РОЛЬ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Проводится анализ технологического потенциала Тюркского мира, при этом особое внимание уделено роли Казахстана. Основываясь на исторических примерах вклада мировых империй в технологические новшества, рассматривается потенциал Казахстана в контексте современных инноваций. Такие аспекты как кочевническое наследие, геополитическое положение и ресурсные возможности страны рассматриваются как факторы, влияющие на ее участие в технологическом развитии Тюркского мира.

Ключевые слова: Тюркский мир, Казахстан, технологическое развитие, инновации,

кочевническое наследие.

THE TECHNOLOGICAL POTENTIAL OF THE TURKIC WORLD: THE ROLE OF KAZAKHSTAN

Abstract

An analysis of the technological potential of the Turkic world is carried out, with special attention paid to the role of Kazakhstan. Based on historical examples of the contribution of world empires to technological innovation, Kazakhstan's potential is examined in the context of modern innovation. Aspects such as the nomadic heritage, geopolitical position and resource capabilities of a country are considered as factors influencing its participation in the technological development of the Turkic world.

Keywords: Turkic world, Kazakhstan, technological development, innovation, nomadic heritage.

МРНТИ 14.25.09

Сайынова Г.Е.

Баишев Университеті, Ақтөбе қаласы

gulim.saiynova@bk.ru

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ШЕТЕЛ ТІЛІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҮЛГЕРИМІН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕРІ

Аннотация

Жоғары оку орнында қызмет ету үлкен еңбекті, төзімділікті, ұшқыр оймен, жылдық тәжірибелі талап етеді. Олай дейтініміз, студентті білім нәрімен сусынданып, үйрету, былайша айтқанда фундаментін қалау, педагог алдындағы үлкен міндет. Ол үшін оқытушы қандай болмақ? Әлбетте, білімді, білікті де тәжірибелі, өзінің бар білгенін, оқығанын дұрыс пайдалана білуі керек. Өмір бойы оқысанда аздық етпейді, сол үшінде педагогтерді дамыту, білімін шындау барысында жыл сайын арнайы біліктілік тренингтері, курсары өткізу түрінде. Білімдінің күні жарық демекші, педагогтарға арналған бірінғай тестілеу өткізіледі, яғни, университет бітіруші түлек білімін тексеру мақсатында тестті өз пәндік мамандығынан тапсырып, тиісті баллды жинаған кезде ғана, педагог болып жұмысқа орналаса алады.

Кілт сөздер: білім беру системасы, еңбек, білім, интерактивті технологиялар, әдіс-тәсілдер, тренингтер, курсар, презентация, бейне материалдар, қашықтықтан оқыту, деңгей, шетел тілі, дискуссия, электрондық кітап, газет, журнал, педагог, ұлттық бірінғай тестілеу, аудио және видео тындалым, мультимедиалық бағдарламалар.

XXI ғасырда шетел тілін оқуға деген қызығушылық артуда, олай дейтініміз қазіргі өзім білім беріп жатырған университет мекемесінде Шетел тілі:екі шет тілі мамандығында білім алғышырып жатырған студенттер саны жетерлік, бакалаврды бітіріп, осы мамандықты жалғастырып магистратурада оқып жатырған магистрлердің саны да баршылық. Демек, президентіміз айтқандай, үш тұғырлы тілді менгеруге деген қызығушылық артуда. Ол әрине қуантатындағы жағдай, қарапайым өзіме келер болсам, бакалавр бітіріп тоқтап қалмай, әрі қарай білімімді шетел тілі филологиясында жалғастырып, бітірген сон университет қабырғасында жұмыс жасап, студенттерге бар оқып білгенімді үйретіп, тәжірибемді қолданып жүрмін.

Шет тілдерін оқытудың мақсаты – студенттердің коммуникативті мәдениетін қалыптастыру және дамыту, шет тілін практикалық менгеруге үйрету. Ағылшын тілінде бірдей коммуникативті құзыретті менгеру, оқытылатын тілдің елінде болмау өте қыын

мәселе. Шетел тілін оқытуда ақпараттық технологияны пайдалану – бұл мақсатқа жетудің ең оңтайлы жолы. Ағылшын тілі сабағында интерактивті құрылғыларды қолданудың негізгі мақсаттары:

- Тіл үйренуге деген ынтасын арттыру;
- Сөйлеу құзыреттілігін дамыту;
- Лингвистикалық білім көлемін арттыру;
- Оқытылатын тілдің елі туралы білімдерін кеңейту;
- Шет тілін өз бетінше менгеру қабілетін дамыту.
- Практика және теория түрінді білімін шындау

Техниканың дамыған заманында, ешбір көрнекіліксіз, технологиялық құралдардың білім беру жүйесін жүзеге асыру мүмкін емес. Қазіргі таңда барлық техника құралдарын білім беру саласында оңай қолдану үшін барлық жағдай жасалуда. Ол дегеніміз жыл сайын педагогтерге арналған біліктілікті арттыруға, дамуға арналған арнайы курстар жүргізілуде. Шетел тілін оқыту, мектепке дейінгі орталықтарда, бастауыш сыныптарда басталады. Ағылшын тілін менгеру, әліппені оқып үйренгенмен бірдей. Демек, оқытушының білім алушыға үйрету әдіс-тәсілдері жоғарғы деңгейде, дәстүрлі емес болуы қажет. Шетел тілін интерактивті технологияларды қолданудың тиімді жақтары жетерлік: студенттердің топпен жұмыстануы, толық аудиторияны тыңдата білу, қызықтыру, бағындыру, қанық түсті суреттер тізбегімен презентациялар, диаграммалар мен кестелерді үлкен етіп көрсетіп, түсіндіру секілді пайдалы жақтары өте көп. Әсіресе, қашықтықтан оқыту кезінде интерактивті технологияларды қолдану, арнайы панельді ашып демонстрациямен слайдтар жасап, женіл түрде ұсна алаңыз[3,92].

Жалпы, білім беру, үйрету үшін педагог білімді, білікті болуы қажет. Ол педагогтың білім санатының жоғары болуымен қатар, тәжірибелі маман, яғни, өзінің үйреніп, оқығанын студенттерге женіл әдістермен жеткізе, дарыта білуі қажет. Шетел тілін үйрету арнайы аспекттермен деңгейлерге белінеді. Алдымен, фонетиканы оқыту, әріптермен дыбыстарды жетік менгерту, студенттердің дұрыс оқып біліп, дауыс ырғағымен сөйлеуіне септігін тигізеді. Ағылшын тілінде дауысты дыбыстар мен біріккен дауыссыз дыбыстар әр сөзде түрлі дыбыс беріп, өзгеше оқылады. Ол үшін арнайы дауысты дыбыстардың екпін қойып оқылуы бар кестені интерактивті технологияны қолданып, мысалдар келтіре отырып, түсіндіру тәсілдері тиімді болмақ. Көптеген оқулықтардан кездестіріп жүргеніміздей, грамматиканы шақтармен бастап оқыту киындық тудырады деп есептеймін. Жалпы, грамматиканы ең оңай деген тақырыптардан(артиклдер, зат есім және оның түрлері) бастаған оңайырақ. Грамматиканы бір сарынды теориямен түсіндіру, студенттердің тез жалығуна әкеледі. Интерактивті технологияларды қолдана отырып, слайд немесе арнайы кесте түрлерін, дидактикалық ойындарды қолдану барлық категориялармен жас ерекшелік деңгейлеріне тиімді[11,19].

Мәтінмен нәтижелі жұмыстануға арналған методикалық әдіс түрлеріне токтала өтсек: мәтіндегі лексикамен танысу, аудармасыз анықтамасын түсіндіру, мәтінді ана тілге аудару, түсінігін айту, сол тақырыпта өз мәтінін құрастыру үшін интерактивті технологияларды қолдана отырып, суреттерге сөйлеп құрып, өз мәтінін құру, анализ жасау болмақ.

Аудио және видео тыңдалым әдістері арқылы студенттерді қызықтыру мақсатында, шет ел өкілдерінің дауыс ырғағымен арнайы диалог, монолог, өлеңдер мен фильмдерді қосып, экраннан көрсетіп, тыңдатып, анализ жасап отыру қажет. Студенттерге дауыс ырғағын дұрыстау мақсатында шет тілінде субтиторсыз фильмдер мен видео-роликтер қарауға кеңес беріп, өздігінен кез келген тыңдаған тақырыпта диалог немесе монолог құрастыру, студенттердің ой-әрісінің дамуына әсер етеді.

Студенттердің қызығушылығын арттыру мақсатында интерактивті құралдарды қолдана отырып, ағылшын клубтарын, дөңгелек үстел, дебат, олимпиада өткізуінде маңызы зор. Екі топқа бөліп сабакты жарыс түрінде өткізу, алға талпынып, білімдерін шындауға көмектеседі.

Қызығушылық болған жерде, білім беру үрдісі дамиды. Ол үшін педагогтың арнайы алдын ала жоспарланған әдіс тәсілдері болуы, тәжірибесін шындауға көмектеседі.

Электроны кітаптарды қолдану өте тиімді ері тез. Бұрынғыдай кітапханаларды аралап оқулықтар, кітаптар, жинактар, газеттер мен журналдар іздең жүрген студенттер саны аз. Фаламтордың көмегімен электронды кітаптарды жүктеп алуға алуға болады. Тіпті, телефондағы арнайы қосымша программамен қалаған кітаптарды жүктеп алыш, оқуға болады. Оған да ерінетін студенттер де жоқ емес. Ондай студенттерге арналған, аудиокітаптар да жетерлік. Тек құлаққап болса болғаны, қоғымдық орындарда, жұмыс жасап жүріпте тыңдай беруге болады. Бұл тұрғыда арнайы тегін электронды кітапханамызда бар: Кабис, Ақнұр пресс, Баишев library, e-library тағысын тағы. Эрине бұл кітапханалардың барлығын университет қабырғасында тегін қолдануға студенттермен оқытушыларға мүмкіндік жасалған. Арнайы лингафон кабинетінде студенттер тегін мобиЛЬДІ қосымша немесе компьютерлік бағдарламалар арқылы өз білім деңгейін тест тапсырмалары арқылы анықтауға мүмкіндік бар. өзОдан бөлек индиго қосымшасы арқылы да оқуға түскен бірінші курс студенттерінің білім деңгейін, сапасын анықтауға болады [8,23].

Мультимедиалық бағдарламаның тағы бір түрі: интерактивті тақта мен проектор көмегімен студенттерге жеке-жеке түсіндіріп отырмай, барлығына бір презентация қосып, түсіндіріп, көрсетуге болады. Сонымен қатар, жобаларды, дипломдық жұмыстар мен курстық жұмыстарды қорғау кезінде, студент алдын ала видео-слайд дайындалап, қорғауға көмекші тірек материал ретінде қолдана алады.

Қазіргі кезде техниканың көмегінсіз сабакты нәтижелі өткізіп, студентке жеткізу өте қыын. Сол үшінде біз бейне материалдардың көмегіне жүгінеміз. Сабак қызықты болу өтуі үшін, өтетін тақырыпқа алдын ала бейне-роликтер, естіп тыңдауға арналған аудиоматериалдар қосып, кері байланыс ретінде түсінген сұрап, сабак сонында бағалау қажет. Заман талабына сәйкес, интернетті қолдану өте ынғайлы ері тез. Жоғарғы оқу орнында ғплимъор көмегімен барлық оқу бағдарламасы жүзеге асыралады. Оған мысал ретінде, платонус қосымшасы. Платонус ғаламтор көмегімен жүзеге асырылады. Оқытушы да, студентте арнайы өз атына аккаунт аштырып, онда күнделікті сабакта алған баллдар қойылады. Сессия кезінде тест жүктеледі, студентке өзіндік тапсырмалар жүктеледі. Студент ол тапсырмалардың барлығын, үйден компьютер көмегімен немесе телефон құрылғысымен орындаі бере алады. Оқытушы туралы толық ақпарат платонусқа жүктеледі: дәрежесі, жарияланылған мақаласы, белгілілік курсарын менгерген сертификаттары барлығы жүктеледі. Сонымен қатар, ғаламтор көмегімен студенттердің білімін тексеру мақсатында тест тапсыратын арнайы сайттарға жүгінуге болады [4,58].

Сабак сонында оқытушы барлық жетістіктерімен кемшиліктерімен жұмыстануы керек. Сабак нәтижелі өтсе, келесіде одан жақсы қызықты етіп, өтуіне тырысуы қажет. Орын алған кемшиліктерменде тағы да жұмыстануы керек. Студенттер жалынып кетпейтіндей дәрежеде болуы шарт. Сол үшінде оқытушыларға барлық жағдай жасалуда. Арнайы лингафон кабинеттері, ғаламторға шексіз қосылу шарттары, интерактивті тақта, электронды тақта, компьютер, мультемедия(видео және аудио қондырғылары, электронды оқулар) секілді құрылғылар қолжетімді.

Әдебиеттер тізімі

- Педагогика тарихы (Білім беру және педагогикалық ойлар тарихы). Оқулық ҚазМем Қызылорда – Алматы, 2019. – 398 б.
- Өстеміров К., Шәметов Н., Васильев И. Кәсіптік педагогика: колледж, университет студенттеріне арналған оқулық / Алматы, ТОО «Наз-9» ЖШС, 2016 – 80 б.
- Қазақстан Республикасындағы білім туралы заңнама. Заң актілерінің жиынтығы. - Алматы: 2015. - 92 б.

4. Қалымбетова Э.К. Еңбек психологиясы: Оқу құралы Алматы: Қазақ университеті, 2018 – 586.
5. Б. Елеусінов, О. Маханбетов Кәсіби білікті мамандар даярлау басты мақсат. // Кәсіптік мектеп журналы №6 (36), 2019
6. Ж. Сманқұлова. Білім мен кәсіптің жоғары сапасы. // Кәсіптік мектеп журналы №4 (2 2), 2017 ж.
7. Сарыбаева И.С. Орта кәсіби білім: даму процесі және қазіргі жағдайы. // Саясат журналы №6, 2019 ж.
8. Зимняя И.А. Педагогикалық психология:/ Орыс тілінен аударған М.А. Құсаинова. М.: Логос; Алматы: TST-company, 2015. – 68 б. 42; 23 б
9. Қазақстан Республикасы жаңа формация педагогының үздіксіз педагогикалық білім беру тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасының жоғары педагогикалық білім беру тұжырымдамасы. Жоба. // Алматы, 2015.
10. Беркімбаева Ш.К. ЖООда Болон үрдісінің талаптарының енгізілу мәселелері. // Педагогика және психология журналы № 4, 2019 ж.
11. Батышева С. Я. Профессиональная педагогика. М.: Ассоциация «Профессиональное образование», 2019. - 1806.
12. Қ.М. Нағымжанова. Оқыту технологияларын таңдау және мұғалімнің кәсіби педагогикалық мәдениеті. Ж.К. Аубакирова, - 196.
13. <https://englandlearn.com/chtenie/teksty-dlya-perevoda>

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ УСПЕВАЕМОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

Аннотация

Деятельность в сфере образования требует большого труда, выносливости, сообразительности, годового опыта. Как мы говорим, что обучать, воспитывать и обучать студента, так сказать, закладывать фундамент, это большая задача перед педагогом. Каким будет для этого преподаватель? Очевидно, что он должен быть образованным, квалифицированным и опытным, уметь правильно использовать то, что он знает, что он читает. При обучении на протяжении всей жизни ежегодно проводятся специальные квалификационные тренинги, курсы по развитию педагогов, повышению их знаний. Проводится единое тестирование для педагогов, т. е. выпускник университета может трудоустроиться педагогом только при сдаче теста по своей предметной специальности и по общей педагогике, набрав соответствующий балл с целью проверки знаний.

Ключевые слова: система образования, труд, образование, интерактивные технологии, методы и приемы, тренинги, курсы, презентации, видеоматериалы, дистанционное обучение, уровень, иностранный язык, дискуссия, Электронная книга, газета, журнал, педагог, Единое национальное тестирование, аудио и видео прослушивание, мультимедийные программы

METHODS OF ASSESSING STUDENTS' ACADEMIC PERFORMANCE IN THE PROCESS OF LEARNING IN A FOREIGN LANGUAGE USING INTERACTIVE METHODS

Annotation

Activities in the field of education require a lot of work, endurance, ingenuity, and a year's experience. As we say, teaching, educating and educating a student, so to speak, laying the foundation, is a big task for a teacher. What will the teacher be like for this? Obviously, he must be educated, qualified and experienced, be able to use correctly what he knows, what he reads. During lifelong learning, special qualification trainings, courses on the development of teachers, improving their knowledge are held annually. A unified test is conducted for teachers, i.e. a university

graduate can find a job as a teacher only when passing a test in his subject specialty and in general pedagogy, having scored an appropriate score in order to test knowledge.

Keywords: education system, labor, education, interactive technologies, methods and techniques, trainings, courses, presentations, video materials, distance learning, level, foreign language, discussion, e-book, newspaper, magazine, teacher, Unified national testing, audio and video listening, multimedia programs.

МРНТИ 16.21

Р.А. Султакаева
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

yulai77@mail.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БАШКИРСКИХ И КАЗАХСКИХ ЗАГАДОК

Аннотация

Статья посвящена одной из актуальных тем – исследованию этнокультурных особенностей башкирских и казахских народных загадок. Загадки широко распространенный жанр и встречаются во всех языках мира.

Ключевые слова. Загадки, башкирский фольклор, казахский фольклор, пословицы и поговорки, этнокультурные особенности.

Одной из неотъемлемых частей афористического жанра являются загадки. Жанр загадок — это древний и самобытный жанр, суть которого — «запрятать» в иносказательный поэтический образ самые обыденные предметы и явления, окружающие человека в его повседневной жизни [13, с. 21].

Жанр загадки на башкирском языке именуется двумя терминами: *табышмак* и *йомак*. Они в различных фонетических вариантах встречаются почти у всех тюркоязычных народов: *топышмак* (в узбекском), *жумак* (в кыргызском), *жұмбақ* (в казахском), *табышмак* и *жомак* (в татарском) [10, с. 5]. Первый из них образован от глагола *табыу* ‘найти, находить’ + -ыш (аффикс взаимного залога) + суффикс *-мак*. Корнем второго названия является глагол *йомоу* ‘закрывать, спрятать’.

Дж. Киецбаев, выделяя исконные загадки в отдельную группу, отмечает сложность проблемы выявления специфических для башкирского языка загадок и говорит о необходимости сравнительного изучения пословиц разных языков [9, с. 233 – 236].

Проблема изучения загадок рассматривалась Ф.А. Надриной. Ее исследования показали, что в репертуаре загадок башкирского народа сохранился обширный общетюркский пласт и адекватность пословиц главным образом обусловлена генетическими связями [11, с. 107].

В 90-е годы в составе 12-томного научного свода на русском языке вышел в свет том «Башкирское народное творчество: Загадки» (1993).

Как поэтический жанр загадки знакомят читателей, особенно молодое поколение, с мастерством образного мышления народа. Во время отгадывания загадок, человек учится видеть и понимать красоту окружающего мира, а также знакомится с прошлой и настоящей жизнью своего народа [6, с. 11].

Загадки представляют собой своеобразный способ отражения национальной картины мира, и любая загадка – своего рода источник народной мудрости, показатель образности и художественного богатства языка. Они изображают быт и жизнедеятельность того или иного народа, показывают его мировосприятие [10, с. 56]. Вот почему зачастую загадки одного

языка могут вызвать определенные сложности в отгадывании для носителей других языков. Вместе с тем, они являются одним из лучших способов познания той или иной культурно-этнической сферы и ее особенностей.

Казахские фольклористы проделали огромную работу по исследованию жанрового состава казахского устно-поэтического творчества, особенностей его формы и содержания, междужанровых взаимосвязей и взаимовлияний, формирования системы персонажей и средств образной выразительности, трансформации и эволюции отдельных образцов и целых жанров фольклора казахского народа. Однако нельзя утверждать, что данная область полностью исследована. Ведь казахский фольклор необычайно богат: он представлен более чем сорока жанрами и жанровыми разновидностями, и далеко не все они изучены с исчерпывающей полнотой.

Ч. Валиханов был одним из первых собирателей и исследователей устнопоэтического творчества казахского народа. Им собраны материалы по казахскому эпосу, преданиям, сказкам, песням, пословицам. В наследии Ч.Ч. Валиханова есть характеристики и образцы всех основных жанров устного творчества казахского народа [7, с. 87].

Произведения устного народного творчества привлекали Ы. Алтынсарина острой постановкой нравственных проблем, проповедью честности, находчивости, трудолюбием, враждебным отношением к религиозным предрассудкам и суеверием. При отборе произведений фольклора Ы. Алтынсарин руководствовался наличием воспитательного потенциала, обращая внимание на нравственный аспект текста. Так, например, знакомство с предложенными им сказками расширяет представление об особенностях каждого ее вида, создают 52 представление о героях сказок, которые отражают взгляды народа о том, каким должен быть сильный и мужественный человек, как он должен поступать в трудную минуту («Ер Тостик», «Жадный бай и Алдар Косе»).

Особо значимо издание образцов казахского фольклора «Бабалар сөзі» в 100 томах, в которое вошли разные версии и варианты текстов из крупнейших рукописных фондов страны. Изданию предшествовала научная систематизация казахского фольклора по его жанровому и тематическому своеобразию, сбор разных образцов текстов, бережное редактирование. Но, несмотря на уникальность этого издания, осталось еще немало неопубликованных ценных рукописей [3, с.64].

В казахском языкоznании ученых, исследующих загадок очень много. Из них можно особенно отметить труды М. Аузова, М. Габдуллина, М. Абжанова, Ж. Адамбаевой, С. Аманжолова, З. Шашкина, А. Маргулан, Ш. Керим и др.

Выдающийся просветитель А. Байтурсынов, рассматривая загадку как один из жанров казахского фольклора, пишет: «Жұмбақ деген аты жұмудан шыққан: яғни қолдың ішінде бір нәрсені жасырып, жұмып тұрып, соны тап дегеннен шыққан. Жұмбақта нәрсені қолға жұмып тұрып таптырмайды. Ойды бүгіп, айтпай қойып, сол нәрсеге ұсақ нәрселерді сипаттап айтып, үқастығы бойынша таптырады. Жұмбақ зейінді ұстартуға пайдасы бар нәрсе» [4, с. 34].

Следующее специальное исследование – диссертация Жаныл Адамбаевой на соискание ученой степени кандидата филологических наук на тему «Литературно-стилистические и языковые особенности казахских загадок». Здесь диссертант не ограничивается изучением языка и строения жанра, морфологических, синтаксических, лексических особенностей, а затрагивает его происхождение, поэтико-изобразительные средства, содержание и тематику [1, с. 25].

Основная цель жанра загадок состоит в том, что он развивает у человека проницательность, интеллект. Еще одна важная функция «тайного» жанра заключается в том, что загадка раскрывает поэтическую сторону в прозаических предметах и явлениях. Художественные образы любого фольклорного произведения, независимо от жанра, способствуют поэтическому восприятию мира, но ни один из фольклорных жанров

специально не направлен на развитие у человека поэтического взгляда на действительность, и этим занята загадка.

В башкирском фольклоре загадка занимает одно из главных мест в афористической жанровой системе народного творчества. Значение жанра в жизни башкирского народа и отзвуки загадок древнего периода сохранились в календарных и семейных обрядах, сказках, песнях, устных поэтических состязаниях, проводимых между сессиями. Загадки издавна относились к способу испытания сообразительности, содействовали активизации познания окружающего мира, формировали навыки логического мышления, развивали наблюдательность.

В башкирском языкоznании языковым особенностям загадок обращались Дж. Г. Киекбаев, З.Г. Ураксин, Р.Х. Хайруллина, З.З. Чанышева, Э.Р. Созинова, С.Г. Шафиков, Л.Х. Самситова, Л.Г. Саяхова и др.

В казахском языкоznании над темой загадок работали такие ученые, как М. Аузов, М. Габдуллин, М. Абжанов, Ж. Адамбаева, С. Аманжолов, З. Шашкин, А. Маргулан, Ш. Керим и др.

И все же в настоящее время загадки в педагогическом плане остаются одной из наименее изученных тем. В отличие от пословиц и поговорок они не только мало исследованы с лингвистической и педагогической точки зрения, но практически, если не считать классических сборников, составленных в башкирском языке Ф.И. Надриной, в казахском – С. Аманжоловым, лексикографически не разработаны.

Загадки являются частью культуры, которая исторически сложилась у того или иного народа, с другой, — механизмом передачи этой народной культуры от одного поколения к другому.

Лексический состав башкирских загадок разделяется на две пересекающиеся группы, а именно ряд скрытых терминов, используемых в отгадке, и ряд явных терминов, т.е. существительных, кодирующих загаданные объекты и используемые в образной части загадки.

Лексика башкирских загадок отражает мировоззрение, быт, представления народа о мире, о человеке. Загадки основаны на образности, в них засекречен образ, облик, описание того предмета, о котором идет речь. Лексика описания этих образов охватывает широкий круг понятий, предметов, использование этих образов в описании засекреченного отражает круг понятий, предметов, которые заложены в мышлении, миропредставлении народа.

Как известно, башкиры на протяжении многих веков вели полукульевой образ жизни, занимались скотоводством, и это не могло не сказаться на художественном творчестве народа, в том числе и загадках. Огромное количество «загадочных» метафор связано с образами животных, притом тех животных, с которыми люди имели постоянный контакт [11, с. 19].

Анализируя лингвокультурную лексику башкирских загадок, можно обнаружить следующие группы часто используемых лексем.

В башкирских загадках используются термины родственных отношений, которые в основном употребляются в I лице единственного числа, в чем выражаются особенности башкирского языка: *еңгәм* «женгем», *агайым* «агам», *бабайым* «ата, атам», *еңәм* «куйеу бала» а также в начальной форме: *коғазый* «құдагай», *кілен* «келін», *өләсәй* «әжсе», *кілендәш* «абысын»:

Агайымдың айыры тибешә,
Еңгәмдең үгезе һөзөшә (күк күкрем, йәшиен йәшинау, ямғыр).
Кейәү менән еңгә келәткә бара,
Уның аскысы тороп кала,
Кояш төшөп ала (ысық, қырау).

Пример на казахском:

*Жездем желіп бара жатыр,
Жез қалпағын түсіріп барады (аттың тезегі).*

Наиболее часто употребляемыми в загадках являются антропонимы. Следует заметить, что личные имена в составе башкирских загадок выбираются исходя из того, насколько они уместны в ритмическо-звуковой организации текста загадок ср: Тарбай, Йылтырбикә, Йомабикә, Көнбикә, Айбикә, Кәзәрмәт, Елбикә, Ербикә, Тәтәйбикә, Күсәбай, Келәймән, Сәмсиямал, Ыуанар, Тыуанар, Колой, Юламан, Катифа, Латифа, Алып, Батыш, Бозмаши, Әүхәзи, Иләймән, Зәпзәки, Дәлим, Тәллән, Қалбениса, Сөләймән, Шәрәй, Тәллән, Қатман и т.д.:

*Иртән сығыр Тәллән,
Кисен сығыр Тәллән,
Тәрлә-тәрлә үләндән
Тәймә төйөр Тәллән (кәзә).*

Пример на казахском:

*Ермекбайдың екі ұлы ерегесіп келеді,
Төлебайдың төрт ұлы тәбелесіп келеді,
Жагалбайдың жалғызы жағаласып келеді (Түйенің екі өркеші, құйрығы, аяғы).*

Названия животных и птиц описывают фауну местности, где проживают башкиры: куян «заяц», айыу «медведь», болан «олень», буре «волк»:

*Ду-ду итә дүрт буре,
Дүртмеңе лә күк бүре.
Дүртмеңе лә йөн тетә,
Тештәре һөйәккә үтә.
(декабрь, гинуар, февраль, март айзары).*

Пример на казахском:

*Қамыс құлақ,
Қасқыр сирақ.
Серке құйрық,
Қашса, жүйрік (қоян).*

В загадках также встречаются названия крыльев, перьев, пуха птиц: қанат «крыло», кауыръын «перо», мамық «пух»:

*Ун ике ақкош осоп бара,
Бұлқә-бұлқә төшөп бара;
Іәр бер бұлқәлә өсәр кош,
Іәр бер кошта дүртәр қанат,
Іәр бер қанатта ете кауыръын,
Іәр бер кауыръында егерме дүрт мамық(йыл хисабы).*

Пример на казахском:

*Әуеде ақ мамық
Қалбалақтан ұшады,
Қанаты талып,
Жерді барып құшады (қар).*

Включение номинаций домашних животных также говорит о важности хозяйственной деятельности. В хозяйстве башкир особое место занимала лошадь «ат», о чем свидетельствует частое употребление названий, отражающих масть, возраст лошади. Ср: арғымак «аргамак – верховая лошадь», айғыр «жеребец», бейә «кобыла», колон «жеребенок».

*Ағизелдә ақау айғыр
Урал аша кеинійзер,
Һакмарзагы нары бейә*

Тау ныртынан төшимдайзар.

Колондары қаралыр,

Актыр, күктөр,

Іөйөнгән әзәм құптер (кук күкрадү, йәшен йәшинау, ямғыр).

Пример на казахском:

Түрі жылқы бейнесі,

Жолақ-жолақ жесідесі (зебра).

В загадках нашли отражение возрастные названия и крупнорогатого скота:

Бәләкәй генә ак тана

Мөгөзөм бар тип мактана (сәйнүк).

Қара һыныр килде,

Бәтән донъяны еңде (төн).

Пример на казахском:

Қара сиырым қарап тұр,

Қызыл сиырым жасап тұр (қазан мен от).

В башкирских загадках употребляются названия географических объектов, местностей.

Ср: урман «лес», ялан «поле»:

Бер яғы ялан,

Бер яғы урман (мал тиреһе).

Пример на казахском:

Мен көрдім тұтам ақас тау жайлаган,

Тауына тиіп кетсең ойбайлаган.

Үстіне қара орман артып алып,

Барса да қандай жерге той-тойлаган (жүк артқан туғе).

Характерной чертой башкирских загадок является употребление элементов этнической культуры. Например, одежды: елән «зилиян – национальная одежда башкир», көпө «стеганка», сәкмән «чекмень», сапан «чапан», толоп «тулуп», тун «шуба», күлдәк «рубашка», бейәләй «варежки».

Бер карт килә қагынып,

Ауа-тұнә абынып,

Ақ сәкмәнен ябынып (кыш).

Йәшел елән йәйеп қуйзы,

Бар қайғыны алып қуйзы (йәй).

Пример на казахском:

Кішкене ғана бойы бар

Айналдыра киген тоны бар (қой).

Большое место в загадках занимает названия посуды, утвари, предметов домашнего обихода, построек, жилища. Ср: тирмә «юрта», кейез «войлок», түшәк «постель», түрһық «бурудюк»:

Тирмәм эсे ак булғанда,

Тышы қара булалыр,

Тирмә эсे қарайғанда,

Тышы актан булалыр (көн менән төн).

Кат- кат- кат кейез,

Йатланмаган ак кейез.

Һоро-һоро-һоро кейез,

Һырланмаган һор(о) кейез (болото).

По закройкам не прострочен (туча, облако).

Түрһықта һөтөм ойомай (һыныр елене).

Пример на казахском:

*Ақ сандығым ашылды,
Ішінен жібек шашылды (күн).*

В тексте загадок большое место занимает соматическая лексика: *кул* «рука», *аяқ* «нога», *мұйын* «шея», *корқак* «брюхо», *колак* «ухо», *күз* «глаз», *арка* «спина», *тел* «язык», *эйәк* «подбородок» и т. д.:

*Мұйыны – дүгә,
Арқаһы – эйәр (дөйә).*

Пример на казахском:

*Алты аяқты,
Екі қарынды,
Екі басты,
Екі қолды,
Төрт көз, төрт құлақты,
Екі мойын, бір құйрықты (ам мінген адам).*

В загадках находит отражение и этнокультурная религиозная лексика: *намаз* «намаз», *мұлла* «мулла», *жұмақ* «рай»:

*Ултырыуы мұлла кеүек,
Іызызырыуы шайтан кеүек.
Ақ кейезем өстөндә
Мәүли мұлла ултыра (бесәй).*

Пример на казахском:

*Ұштым, ұжмаққа шықтым,
Тептім, терекке шықтым (атқа міну).*

В лексике башкирских загадок нашли отражение и этнические названия:

*Дүрт мишиәр,
Тәпән тәбөн тишиәр (һыйыр һауыу).
Түрзә төрөкмән (мендәр).*

Пример на казахском:

Шиге қамиши байладым (белбеуге байланған ат).

Подводя итоги, можно сказать, что в лингвокультурной лексике загадок нашли отражение особенности традиционной народной культуры, быта, менталитета башкир и казахов. Поэтому изучение этнокультурных черт менталитета, концептуальных черт башкирских и казахских загадок представляет большой интерес с педагогической точки зрения. В них нашли отражение особенности языковой картины мира народа.

Специфичность башкирских и казахских загадок – квинтэссенция национального восприятия мира того или иного народа. Загадки незаменимы в когниции мира и по сей день.

Список источников

1. Адамбаева Ж.Д. Литературно-стилистические и языковые особенности казахских загадок: / Автореферат диссертации кандидата яилологических наук. Алма-Ата, 1996. – 25 с.
2. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар / Алматы: ҚазССР ФА басп., 1955. – 415 б.
3. Бабалар сөзі. Жұз томдық [Электрондық ресурс]: научное издание. Т.64. Жұмбақтар. - Астана : Фолиант, 2010. - 432 бет.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 бет.
5. Башкирское народное творчество. Пословицы, поговорки, приметы, загадки. / Сост., автор вступ. ст. и comment. Ф.А. Надршина. Уфа, 1993. - 464 с.
6. Башкорт халық иҗады. 9-сы том. Йомактар. – Өфө: Китап, 2007. – 416 бит.
7. Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения. Москва, Наука, 1986. — 414 с.

8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / Құраст.: А. Жаңабекова, Т. Жанұзақов, Б. Әбілқасымов және т.б. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. - 824 бит.
9. Кейекбаев Ж. Ф. Хәзәрге башкорт теленен лексикаһы һәм фразеологияһы: (Укыу қулланмаһы). – Өфө : Башкорт дәүләт университеті, 2002. - 261 бит.
10. Кирәй Мәргән, Надршина Ф. Башкорт халық йомақтары. Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1968. - 256 бит.
11. Надршина Ф.А. Башкирское народное творчество: загадки, пословицы, приметы, поговорки. – Уфа: Китап, 2016. – 464 с.
12. Самситова Л.Х. Культурные концепты в башкирской языковой картине мира: Монография / Научн. ред. проф. М.В. Зайнуллин. – Уфа: БГПУ, 2014. – 364 с.
13. Соловьева-Ойунская С. П. Якутские народные загадки. Специфика жанра. СПб.: Наука, 1992. - 111 с.

БАШҚҰРТАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖҮМБАҚТАРЫ

Аннотация

Мақала өзекті тақырыптардың бірі – башқұрт және қазақ халық жүмбақтарының этномәдени ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Жүмбақтар кең таралған жанр және әлемнің барлық тілдерінде кездеседі.

Негізгі сөздер: Жүмбақтар, башқұрт фольклоры, қазақ фольклоры, мақал-мәтелдер, этномәдени ерекшеліктер.

ETHNO-CULTURAL PECULIARITIES OF BASHKIR AND KAZAKH RIDDLES

Annotation

The article is devoted to one of the topical themes - research of ethno-cultural peculiarities of Bashkir and Kazakh folk riddles. Riddles are a widespread genre and are found in all languages of the world.

Keywords: Riddles, Bashkir folklore, Kazakh folklore, proverbs and sayings, ethnocultural peculiarities.

МРНТИ 14.25.09

М.Г. Кайыргалиева¹, А.Р. Сундетова², Д.Б. Кубанова³, Ж.О. Конысбаева⁴
¹²³⁴Башев Университеті

a_sundetova@bu.edu.kz

БЕЙБАРЫС – ТАРИХИ ТҮЛҒА

Андратпа

Қазақ даласында дүниеге келіп Мысырды 17 жыл билеген түркі текстес сұлтан, ортағасырылғы Мысырдың аса ірі әскери және мемлекет қайраткерінің толық аты-жөні «әл-Мәлиқ әз-Занир Руқнуд-Дин Бейбарыс», аудармасы «әл-Мәлиқ аз-Занир» тіркесі «Алланың әмірімен болған билеуші» дегенді білдірсе, «Руқнуд-Дин» тіркесі «Ислам дінінің тұғырын берік ұстанушы» дегенді білдіреді.

Бейбарыс бірнеше елімен дипломатиялық қарым-қатынас жасаған. Шын мәнінде, теңдесі жоқ тарихи түлға. Мешіт, медреселер салдырып, Мысыр жерінде ғылым-білімнің дамуына даңғыл жол ашты.

Түйін сөздер: мәмлүктер, дипломат, тарихи ескерткіштер, мешіт, медресе, Мысыр жерінде ғылым-білімнің дамуы.

Дерек көздеріне сүйенсек, Бейбарыс бабамыз 1223 жылы Еділ мен Жайық арасында Беріш руынан шықкан атақты әuletтеге өмірге келген. Әкесі Жамақ, шешесі Әйек деп олардың нақты есімдерін атап көрсетілген. Бейбарыс өмір бойы қыпшақ тілінде сөйлеген. Жаугершілік заманда тұтқынға түсіп, Дамаскінің базарында 800 дирхемге құл ретінде сатылды. Ол уақытта ержүрек қыпшақ жұртынан әскер жасақтау саясаты жүріп жатты. Парсының шахы Аббастың: «Менің әскерімде парсы неге жоқ? Өйткені әбден нәзіктеніп кеткен қалалық парсылар бала кезінен жақсы тәрбиеленетін көшпелі қыпшақтар сияқты далалық әскери жорықтың талабына шыдай алмайды», – деген сөзі бар. Сол айтқандай, әйюбидердің сұлтаны Мәлик Нәжмуддин Салих өзінің әскери күшін қайтпас қайсар қыпшақтар арқылы күшеттуді қалады.

Кейін Бейбарыстың ерекше қабілетін байқаған Айюби әuletтінің сұлтаны Салих Нажумиддин оны өзінің жеке гвардиясының бір бөліміне сардар етіп алады.

Мысырлықтар Ніл өзенін «Бахр» (негізгі мағынасы теңіз) деп атаған. Осы өзеннің бойындағы «Рауза» деген аралдан арнайы қамал салынып, «Бахрия Мәмлүк» деп аталатын түркі жауынгерлерінен жасақталған әскер құрылды. Мәмлүктер ортағасырлық Мысырдағы түркі және Кавказ халықтары өкілдерінен шықкан жауынгер-құлдар. Мамлюк сөзі араб тілінен аударғанда “құл” деген мағынаны білдіреді. IX ғасырдан бастап мұсылман әлемінде құлдарды жауынгер ретінде пайдаланды. Құлдықтағы Бейбарыс осы Бахрия әскерінің бірі болды. Бейбарыс осы жерде өзінің әскери қабілетімен көзге түсіп, мәмлүк сарбаздарының таңдаулы жасағына қабылданды. «Бахрия мәмлүк» деп аталған бұл жасақ негізінен Дешті Қыпшақ даласынан шықкан тұтқындардан тұрды. Мәмлүктерді күні бойы жауынгерлік рухқа тәрбиелеп, дәрігерлердің қарауынан өткізіп тұрған. Сондай-ақ оларға діни тәлім беріп, Құран үйретіп, шаригат оқытқан. Сол арқылы олардың рухани тәрбиесіне мән берген. Содан болар мәмлүк сарбаздары жаујүрек батыр ғана емес, дініне берік нағыз мұсылман ретінде танылды.

Мәмлүктер ештеңеден қорықпайтын ержүрек сарбаздар болатын. Франция королі IX Людовик VII крест жорығын 1248 жылы Мысырды алуды жоспарлайды. Крестшілер Дамиетта және Мансура қаласын басып алып, сұлтан сарайына таяған шақта мәмлүктер санының аздығына қарамастан крестшілерді талқандап, корол Людовикті қолға түсіреді. Бұл кезде мәмлүктердің сардары Бейбарыс 20 жаста еді. Бейбарыс пен мәмлүктердің ерлігі, данқы осы кезден бастап шартарапқа жайылды.

Мәмлүктердің алғашқы сұлтаны «Бахрия мәмлүк» Иzzеддин Айбек болатын. Одан кейін билік басына Құтыз сұлтан келді. Құтыз басқарған кезінде Құлағу бастаған монғол әскері Бағдатты, Сирияны жеңіп, Мысырды алмақ болды. Құтыздың қолбасшысы Бейбарыс мәмлүк әскерінің берілмейтінін, соғысуға дайын екенін хабарлады. Осылайша 1260 жылы Айн Жалут жерінде Құтыздың қолбасшысы Бейбарыс пен Құлағудың қолбасшысы Кетбұғаның әскерлері арасында шайқас болды. Бейбарыс бастаған мәмлүктер жеңіске жетті. Бұған дейін ешкімнен жеңіліп көрмеген монғол әскері Бейбарыстың сарбаздары алдында тізе бұкты.

Құтыздан кейін сұлтан тағына 1260 жылғы 26 қазанда Бейбарыс сұлтан отырды. Бейбарыс билікке келген кезде қарапайым халықтың жағдайы нашар болды. Елді аштық пен жалаңаштық жайлап тұрды, тәртіп болмады. Осы кезде сұлтан Египет пен Сирияға темірдей тәртіп орнатумен бастайды Ол бар күшін халықтың әлеуетін көтеруге, елдің дамуына бағыттады. Сұлтан мемлекеттің ішкі қауіпсіздігін әрдайым назарында ұстауға тырысты. Халық өмірімен етene танысу мақсатында қарапайым киініп, ел ішін аралап отырған. Бейбарыс билікке келген күннен бастап Мысырда жаңа тарихи кезең басталды.

Елдің негізгі табысы жер өндеу мен сауда-саттық еді, бірақ шаруалардың жұмысы жүйесіз болды. Олар жерді тиімді пайдалана алмады. Жерден жақсы өнім алынса, азық қоры молайып, халықтың жағдайы көтеріліп, сауда-саттық дамитының білген Бейбарыс жерді суландыру, канал қаздыру сияқты жұмыстарды қолға алып, халық-

ты еңбек етуге шақырды. Егіншіліктен түскен мол өнім сауданың дамуына мүмкіндік берді, кішігірім базарлар салдырып, қалааралық, еларалық сауданы күшетті.

Билікке келгеннен бастап Бейбарыс ел басқарудың жаңа жүйесін жасайды. Елдегі алым-салықты азайтып, сәulet өнерін, пошта қызметін, сыртқы саясатты жетілдіреді. Бейбарыс сұltан нағыз дипломат болды. Ол сыртқы саясатта өскери құшке ғана емес, дипломатиялық саясатқа жүгінді. Соның арқасында Мысырдың Византия, Алтын Орда мемлекеттерімен байланысын күшетті.

Бейбарыс сұltан әділет сарайын салдыртады. Ол сарайға кез келген адам келіп, арызшағым беріп әділетке жүгіне алатын болған. Бейбарыс бұл сарайда әр елдің елшілерін қабылдап, дипломатиялық қарым-қатынастар мәселесін шешкен.

Бейбарыс Каир қаласында «Орда» деп аталатын ғимарат салдыртады. Ол жерде таза қыпшақ әдет-ғұрыптары, ойын-сауық дәстүрлері орнығады. Киіз үйлер тігіліп, ет асу, қымыз дайындау, саба пісу, ән айтып, күй тарту адамдардың рухани сәнін келтіреді.

Бейбарыс сұltанның ғалымдарға деген құрмет-ілтишаты да ерекше болды. Мәселен, хадис ғылымының білгірі имам Нәүеуимен хат алысып тұрганы айттылады. Сол секілді сопылық жолды ұстанушыларға да құрмет көрсеткен. Бейбарыс төрт мәзһабтың өкілдерін тең құрметтеп, әрқайсысина жеке қазы тағайындал, олардың үстінен қарайтын бас қазы бекіткен. Мұсылмандардың құқын қорғап, шаригат тыйым салған істерге тосқауыл болып, ішімдіктердің сатылуын тоқтатқан. Ел ішіндегі түрлі арсыздықтарды тыйып, арсыздыққа аппаратын ойын-сауықты да тыған. Өзін де сауық-сайраннан барынша алыс ұстаған.

Кейбір араб тарихшылары Мәмлүк мемлекеті билік жүргізген дәуірді «алтын жылдар» деп баға берген. Себебі, сол кезеңдерде мемлекет гүлденіп, халықтың әл-ауқаты артып, елге әлемнің түкпір-түкпірінен саудагерлер келе бастаған. Қолөнер, сәulet, ауылшаруашылығы, өнер мен ғылым және сауда қарыштап дамыған. Сол кезеңде тұрғызған мешіттер, медреселер, бекіністер мен көпірлер күні бүгінге дейін сақталған.

Бейбарыстың аты шартарапқа жайылып, айналасындағы елдердің әмірлері оның билігін мойындал, Мысырға қосылуға ниет танытты.

Елдің ішкі саясатында Бейбарыс сұltан аса көреген саясат ұстанды. Мұсылман мемлекетінің тұғырын нықтап, өркендеуі үшін көп еңбек сінірді. Бейбарыстың дәуірінде Мысыр гүлденген елге айналды. Ішкі саясатта ішкі көтерілістер мен бұліктерді басу арқылы елдің іргесін мықтап бекітті. Заң саласында сұltан Бейбарыс бұрын-соңды болмаған өзгеріс енгізді.

Мысыр жерін 250 жыл басқарған мәмлүктер тарихында даңқы жер жарған ұлы тұлға, араб елінің басын біріктіріп, үлкен жеңістерге жетелеген, күні бүгінге дейін халық азында аныз бол аты қалған заты қыпшақ Аз-захир Рукн ад-Дин Байбарыс. Қазақстанда ол туралы бірінші болып Аягөзде дүниеге келген тарихшы Құрбанғали Халид Байбарыс туралы 1910 жылы Қазаннан шықкан «Тауарих Хамса» атты еңбегінде баян етті.

Байбарыс сұltанның тарихта қалған басқа да айрықша істері жеткілікті. Өз заманының білімді басшыларының бірі Байбарыс XI ғасырда жазылған Махмұт Қашқаридің «Диуани Лұғат-әт-Тұрк» еңбегімен таныс болуы әбден мүмкін. Осы еңбекте: «Бір Бұхарлық ғалым мен Нисапурлық басқа бір ғалымның тәнір әзіз көрген Пайғамбарымыздан дәлел келтіріп айтқан төмендегі сөздерінде: «Тұркі тілін үйреніңдер, сонда олардың егелігі ұзақ дәуірлі болмақ» – деген сөздер бар. Ал, Байбарыс сұltан тұркі тілінің өркендеуіне көп күш-жігерін салған тұлға.

Байбарыс әмір сүрген XII ғасырдың екінші жартысында Египетте сарай тіліне айналған қыпшақ жазба тілі қалыптаса бастайды. «Тәржіман» атты сөздік те пайда болған. Сол замандағы әдебиеттің бірі «Гүлістан», сонымен қатар діни, медициналық, өскери, заң жөніндегі еңбектер де мәмлүктік-қыпшақ тіліне дер кезінде аударылып отырғаны белгілі. Бұл үрдіс XIV-XV ғасырларда да жалғасып «Ad-Durraal-mudiafi-l-luyatat-Turkiya», «Al-Manhalas-safi» «Munijatul-guzat» атты трактаттар тұркі тілінеа ударылды. Ресейдің Ғылым

академиясынан «Әлем тілдері» айдарымен шыққан «Түркі тілдері» атты кітапта келтірілген осы деректермен қатар Қасиетті Құранның да түркі тіліне бірнеше рет аударылғаны жазылған.

Ұлты араб болмаса да сұлтан Байбaryсқа деген араб халқының махаббаты шексіз болған. Осының дәлелі ретінде олар сұлтан Байбaryсты Египеттің перғауындарына теңестіріп қыпшақ текті сұлтанның құрметіне атақты Хеопс пирамидасының төбесіне киізүй орнатқан. Бұл деректі Мәскеу қаласында өткен «Кадырбаевские чтения – 2007» атты халықаралық ғылыми конференцияда ғалым Лев Галкин жария етті.

Осының бәрі Байбaryс заманында өмір сүрген тарихшы Вильгельм Трипольскийдің: «Байбaryс жауынгер ретінде Юлий Цезарьмен терезесі тен тұра алады» деп берген бағасының өте әділ екенін растайды.

Бейбaryс әлемнің 54 елімен дипломатиялық қарым-қатынас жасаған. Ол өз заманында Мекке мен Иерусалимнің қауіпсіздігін қамтамасыз еткенін айтсақ та жеткілікті. Шын мәнінде, теңдесі жоқ тарихи тұлға. Қазақстан мен Мысырды байланыстыратын тарихи тұлғалар бар. Солардың ішінде Сұлтан Бейбaryстың есімі ерекше аталады. Бейбaryс билігі тұсында салынған тарихи ескерткіштер күні бүгінге дейін Каир қаласының сәнін келтіріп тұр. Мешіт, медреселер салдырып, Мысыр жерінде ғылым-білімнің дамуына даңғыл жол ашты.

Ол сондай-ақ әртүрлі инфрақұрылымдық жобаларды құруға қызығушылық танытқан тиімді әкімші болды, мысалы, оларды төрт күн ішінде Каирден Дамаскіге жеткізуге қабілетті монтаждалған хабар тарату жүйесі. Ол көпірлер, суару және тасымалдау арналарын салып, айлақтарды жақсартып, мешіттер тұрғызды. Ол Ислам ғылымының меценаты болды, мысалы, араб дәрігері Ибн әл-Нафистің медициналық зерттеулерін қолдады. Ол Сұлтан Байбaryстың және басқа да көрнекті саяси көшбасшылардың жеке дәрігері болды.

Оның естелігі оның шайқастары мен жетістіктерін баяндайтын танымал араб романы әл-Захир Байбaryстың Сиратында ("аз-Захир Байбaryстың өмірі") жазылған. Ол Қазақстанда, сондай-ақ Египтете, Палестинада, Ливанда және Сирияда батыр мәртебесіне ие.

Үш ғасырға жуық Мысыр жерін басқарған мәмлүктер тарихы – біздің де тарихымыз. Себебі Мысырды билеген сұлтандардың бәрі дерлік қазақ даласында дүниеге келген, жаугершілік кезенде аяқ-қолына тұсау салынып, құлдыққа сатылған бабаларымыз еді. Олар Ұлы даланың жауынгерлік рухы мен әскери өнерін әлемге паштариҳынан ойып тұрып орын алды. Сондықтан олардың ерлігін келер ұрпаққа дәріптеу – бізге міндет.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Б. Кумеков, К. Саки «Байбaryс сұлтан»
2. Сайфетдинова Э.Г. Личность султана Бейбара и его роль в развитии взаимоотношений мамлюкского Египта с Золотой Ордой по арабским источникам // Золотоординское обозрение. – Т. 5. – № 4. – 2017. – С.
3. Әлібекұлы А. Бейбaryс бейнесі халық қиялды мен тарихи жазбаларда // Қазақ әдебиеті. – 2013. – 7 қараша.
4. Әміржанұлы А. Бейбaryс сұлтан // Қазақ батырлары. – 2000. – № 10 (27).
5. Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи-мәдениеттанулық зерттеу). – Алматы: Өнер. 2002.
6. <https://halyqline.kz/qogam/tarih/bejbarys-tarihi-tulgha/>
7. https://www.zharar.com/kz/referat/5046-sultan_beybars.html

БЕЙБАРЫС-ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ

Аннотация

Султан тюркского происхождения, родившийся в казахской степи и правивший Египтом 17 лет, полное имя крупнейшего военного и государственного деятеля средневекового Египта "аль-Малик аз-Захир Рукнуд-Дин Бейбарыс", в переводе фраза "аль-Малик аз-Захир" означает «правитель, находящийся под властью Аллаха», а фраза «Рукнуд-Дин» означает "стойкий приверженец пьедестала Ислама".

Бейбарыс имел дипломатические отношения с многими странами. По сути, несравненная историческая личность. Он построил мечеть, медресе и проложил путь к развитию науки и образования на египетской земле.

Ключевые слова: мамлюки, дипломаты, исторические памятники, мечети, медресе, развитие науки и образования на египетской земле.

BEIBARYS THE HISTORICAL FIGURE

Annotation

Sultan of Turkic origin, born in the Kazakh steppe and ruled Egypt for 17 years, the full name of the largest military and statesman of medieval Egypt "al-Malik az-Zahir Ruknud-Din Beybarys", translated the phrase "al-Malik az-Zahir" means "ruler under the authority of Allah", and the phrase "Ruknud-Din" means "a staunch follower of the pedestal of Islam."

Beybarys had diplomatic relations with many countries. In fact, an incomparable historical figure. He built a mosque, a madrasah and paved the way for the development of science and education on Egyptian soil.

Keywords: мамлюки, дипломаты, исторические памятники, мечети, медресе, развитие науки и образования на египетской земле.

МРНТИ 14.25.09

Тілеуова А.З.

Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

tieuovaaz@mail.ru

НОГАЙЛЫ ДӘУІРІНІҢ ЭПОСТАРЫ

Андратпа

Мақалада «Қырымның қырық батыры» тізбегіне кіретін жырлардың бір тобы «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» жыр желісі туралы айтылады. Мұнда атадан балаға үласқан ерлік, батырлық шежіресі сөз болады. Жыр туған жер, ел намысы үшін қуреске үндейді, оның бүгінгі тәуелсіз елдің ұрпақтары үшін тәрбиелік мән-мағынасы ерекше.

Түйін сөздер: «Қырымның қырық батыры», жыр желісі, батырлық шежіресі, ел намысы.

Қазақ эпостарының жасалу жолдарын Шоқан Уәлиханов XIV-XVI ғасырдағы Алтын Орда дәуірімен байланыстырады. Уәлиханов: «Қазақ, қырғыз, өзбек, ногайдың ауыз әдебиеттерінің бір түрі батырлар туралы жырлар. Бұл жырлардың көбі Алтын Орда дәуірінде болған тарихи адамдар туралы. Соган қарағанда бұл жырлар XIII ғасырдың ақырында, XV-XVI ғасырларда жасалған сияқты...»[1,51]-деген пікір айтады. «Қырымның қырық батыры» туралы эпос кейін жазылып алынса да, ондағы қатысушылардың көшпілігі Алтын Орда дәуірінде болған адамдар және Қырым хандығының өзі Алтын Орда ыдырай бастаған кезде пайда болған хандық екендігі тарихтан белгілі. Шоқанның бұл пікірін кейінгі тарихшылар да растайды. XIII ғасыр басында Шыңғыс хан бастаған монгол әскері Орта Азияға шабуыл

жасап, сол жорығында Қазақстанның қазіргі жерлерін мекендереп отырған қаңлы, қыпшақ т. б. руларды басып алды.

Қазіргі Ноғай ордасы туралы деректерге қарасақ, Ноғай аталған халықтың негізін XIII ғасырда татар-монгол жаулаушыларының құрамында болған рулар қалыптастырғандығы айтылады. Ноғай ордасы кезіндегі Алтын Орданың ыдырауынан бірнеше хандықтарға бөлінуінің нәтижесінде пайда болғаны туралы тарихшылар: «Ноғай халқын құраған руларға маңғыт, найман, қыпшақ, үйсін, қоңырат, кегенес, шырын т.б. тайпалары кірді. Ал, этникалық құрылымның жаңа атауы «ноғай» атауы XV ғасырдың екінші жартысы»[2,102],- деп топшылайды. Едіге билеген кезеңде ноғайлышың 200 мың әскері болған деген дерек бар.

XV ғасырда қазақ аталған елдің мемлекеттігі айқындалып, тарихи аренага шыққаны мәлім. Жаңа халықтың кең жеріне қызығып, оны басып алуға көз алартқан, тікелей соғыс ашқан дүшпандар аз емес еді. Солардың ішінде қазақпен ең көп соғысқан, есепсіз шығасыға душар еткен күш қалмақтар болатын. Әдетте, қалмақтар атауымен жонғар деген сөз қатарласа айтыла береді. Өйткені бұлар бір негізден тараған, алдымен жонғар, соңынан қалмақ атанған елдер еді. Жонғардың да, қалмақтың да тарихына байланысты зерттеулер аз емес. Қалмақтар мен қазақтар, ноғайлар арасындағы жаугершілік талай ғасырға созылғаны тарихтан белгілі. Қазақ еліне жонғарлар жағынан төнген қауіп пен қасірет сарыны атадан балаға ауысып, сан түрлі аңыздар туғызған. Халықтың ежелгі дәуірден бергі қаскөй күштер туралы түсінігі көбінесе ұмыт болып, барлық қиянат пен озбырлықтың себепшісі қалмақтар деген ұғым қалыптасқан.

Зерттеушілердің көрсетуінше, «қалмақ» деген этномим бертінде, XVII ғасырда көбірек тараған. Оған дейін «ойрат» деген атауға ие болған халықтың қалмақ есімі олар Еділ бойына көшіп келіп, жеке ел сипатында қалыптасқаннан кейін бекиді. «Қалмақ» деген сөздің түркі тілдеріне тән екені де дәлелді. Бұл арадан тарихта жиі кездесетін заңдылық – белгілі бір халықтың аты қоңсы елдердің айтуымен өзгеріп отыратындығы байқалады. XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын, жырауларының өлеңдерінде, барлық эпикалық жырларда «ойрат» аты ұшыраспайды деуге болады. Демек, мұнан ол есімнің батыс монғол руларының ертеректегі атауы екені сезіледі. Ал шығу тегі көне замандарға апаратын «Манас» жырында қалмақ, ойрат дегендер синоним ретінде қатарлас қолданыла береді. Қазақ – ноғай соғыстарының көбінесе қалмақтармен болып отыру себебі қиялдан шығарылмаған, тарихта болып өткен сан ұрыстардың жаңғырығы екені де бұдан анық көрінеді.

Аталған дәуірде қалмақ тайшыларының неғұрлым соқтыққыш болып болып көрінуінің негізгі себептерін түсіну қын емес. Тек қана мал шаруашылығымен айналысқан көшпенде қалмақ халқының тіршілік-тынысы Жонғар атыраптарында тарылып, жаңа қоңыс іздеңгендегі, олардың көзі алдымен қазақ, ноғай далаларына түскен. Қазақ халықтың мемлекеті, тұракты әскері болмауы, ел тағдырын «бас – басына би болған өңшең қиқымның» шешіп келгені ұмытылмластай қайғыға душар етті.

Ел тағдыры тайталасқа түскен заман болмысы «Қырымның қырық батыры» жырында анық байқалады. Бұл жыр атақты жырау Мұрын Сенгірбекұлынан жазып алынған «Қырымның қырық батыры» деп аталатын қаһармандық жыр тізбегі [3]. Эпос зерттеушісі, профессор Р. Бердібаев бұл тұрасында: «Қырымның қырық батыры» жыршының аузынан 1942 жылы хатқа түсірілген. Оның жалпы саны отыз алты. Бұл эпикалық тізбек тақырып жағынан да, суреттелген оқиғалар мен қаһармандар жағынан да,циклдену шарты жағынан да өте қызығылдықты. Бұрын-соңды қазақ жыршыларының ешқайсысынан дәл мұндай көлемді мұра жазылып алынған емес,»[4,84]-деп жазған болатын. Р. Бердібаев жырдың «Қырымның қырық батыры» аталуы – жыр санына байланысты болмаса керек, Солтүстік Қавказдағы

ноғайларда да осы текстес жырдың бар екендігін айта келіп, олардың саны да, көлемі де қазақтардікінен аздығына тоқталады. Бұл жерде «қырық» деген эпикалық сан, яғни көп, мол, көлемді деген ұғым ретінде берілген сияқты.

Мұрын жыраудың тағылым алған ұстаздары мен замандас әріптестері аз болмаған. Ол Нұрым жыраудан «Ала тайлы Аңшыбайды» және оның ұрпақтары: «Баба түкті шашты Әзиз», «Парпария батыр», «Құттықия батыр», «Едіге батыр», «Нұрадин батыр», «Мұсахан батыр», «Орак-Мамай батыр», «Қарасай-Қази» жырларын үйренген. Мұрат ақыннан, Қашаған жыраудан үйренгендері бір тәбе. Зерттеушілердің пікірінше, Мұрын ел аралап, жыр айтып жүрген кезінде, Үдербай баласы Мәулімберді жыршымен, қарақалпақ Қарыз жыршымен таныс-біліс болған. Қарасай, Бегім, Қалым, Ақтан, Жасқілең, Бітіген сияқты өнер иелерімен жақын қарым-қатынаста болады. Мұрын жырау, әсіресе Нұрым жырау, Қашағанды ерекше құрмет тұтқан. Мұрат ақынды өзі ізден барып жолыққан. Ол өзінде дейінгі жыршылық, ақындық дәстүрден үлгі алғып қана қоймай, көршілес отырған қарақалпақ, түрікмен, өзбек жұртының бақшы, шайырларының да өнерімен танысқан. Хиуа, Бұхар, Хожелі, Қонырат, Нөкіс, Үргеніш жерлерін көрген. Ол өзінің жыршылық репертуарын ұдайы толықтырып, байытып, жыр желілерін жетілдіріп отырған. Мұрыннан тәлім алған ұстаздары да, өзі де құллі қазак, ноғайға ортақ жырлардың түпкі шығарушысы Сыпыра жырау деп түсінген.

Академик В. М. Жирмунский өзінің «Тюркский героический эпос»[5] деген монографиясында Мұрын айтқан жырлардың генезисіне, эволюциясына қатысты қызықты талдаулар берген. «Қырымның қырық батыры» тізбегіне кіретін жырлардың бір тобы «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» деп аталады. Мұнда атадан балаға ұласқан ерлік, батырлық шежіресі сөз болады. «Қазақтар арасында отыздан астам үлгісі сақталған «Қарасай-Қази» атты жыр өзге халықтарда кездеспейді. Бұл туындының Мұрын жырау нұсқасы қайталанбас айшықтарға толы. Мұрын жыраудың бұл циклдегі жырларынан неғұрлым тұтас, көркем шыққандарының бірі – «Қарасай-Қази». Қарасай да, Қази да Орактың «бір көзі», «бір қолы», «бір аяғы жоқ» әйелінен туады.

Мамайдың әйелі Қарахан сұлу қалмақ ханы Қожанның қызы екен. Бәйбішесі Ақтерме Ораққа қастық ойлап, бір күні Орактың есігінің алдына алмас қойдырып, «жау келді» деп біреулерге айқайлаттырады. Осыған сеніп қалған Орақ үйінен жүгіріп шыққанда алмасқа түсіп өледі. Ағайынды Қарасай мен Қази, қыз Қибат жетім қалады. Осы кезде Әділхан деген ноғай ханы жауға аттанбақ болып, жол-жөнекей Мұсаханнның үйіне соғады, ойнап жүрген екі баланы көреді. Орактың сыбаға табағы болады екен, сол табакты Әділхан Қарасайға ұсынғанда баланың тамағынан ет өтпейді. Бала жылап, үйіне қайтады. Мұның мәнісін шешесі сұрап біліп, баланың жүйрік аты жоқтығына намыстанғанын түсінеді. Қараулек (Қарасай, Қазидың анасы) баласына жылқыдан «қабан құлан қара атты ұстап мін, сексендегі шал Қекшеге бар», [6,87] -дейді. Ал, «қабан құла қара ат» Қекшеге шалдікі болатын, ол Қарасайға: «қарындасың Қибатты маған берсең ғана қабан құла атты беремін», [6,162]-шарт қойыпты. Қибат өзін бір жүйрікке айырбастағанын естігенде айтқан сөзі:

«Орактан тұған сен едін,
Қарындасың мен едім.
Жеті атаңнан бар ма еді
Токалдыққа қыз берген?!

Не жазығым бар еді,
Мұнша ойып көзімді,

Өлтіріп кет өзімді,» [6,189] –деген қарындасының сөзін естігенде, Қарасай қабан құлан қара атты тастай салып, жаяу жорықшылардың сонына ереді. Ағасының жорыққа жаяу сапар шеккенін етігенде, Қибат қыз өзін «құрбандыққа» шалып, кешірім

сұрайды. Бұл жайды көрген Көкше де Қибатты алмақ райынан қайтып, оған «өкіл ата» болады.

Қалмақтармен соғыста Әділхан қолға түсіп қалады. Оны құтқарса, тек Қарасай мен Қази құтқарады деп, Әділханның қарындасты Ханзия бұларды іздең табады. Лайық Қарасайлар тұтқындағы Әділханды босатады, өздері жоқта елін шапқан жауды жеңеді. «Аңшыбай батыр және оның ұқпактары» деген желілі, шежірелі, генеологиялық циклді жырда белгілі дәрежеде, тарихи оқиғалар мен істердің көмескі жаңғырығы да аңғарылғандай болады. «Едіге, Нұрадын, Мұса, Орақ – Мамай, Қарасай – Қазилар тарихта анық жасаған, Ноғай ордасының білікті, белгілі адамдары. Ноғай орадасы кезінде бұлардың түрлі саяси оқиғаларға қатысқаны, ұлыстың тағдырын қолында ұстап тұрғаны да рас. Бірақ бұл тарихи қайраткерлердің аттары ұқсас болғанымен, жырдағы оқиғалар олардың бірде – бір ісінің нақтылы өзі емес, мұның бәрі кейіннен айтуши ақын, жыршы қиялында қорытылған, батырлық жыр қалыбына түсірілген көркемдік жинақтаулар»[4,201]-деп жазады профессор Р.Бердібай. Сөз болып отырған жырлар бір заманың емес, әр дәуірдің наым – сенімін, дүниетанымын, арман, мұратын бойына сіңірген көпқабатты, полистадиялы туындылар екенине де мысал көп. Осы белгісінің өзі – ақ бұл жырларды тарихи оқиғалардың жалаң көшірмесі емес екенинің дәлелі болады.

«Қырымның қырық батыры» жырларында сөз болып отырған оқиғалар бір заманың емес, әр дәуірдің наым-сенімін, дүниетанымын, арман, мұратын бойына сіңірген көпқабатты, полистадиялы туындылар екенине де мысал көп. Осы белгісінің өзі-ақ бұл жырларды тарихи оқиғалардың жалаң көшірмесі деуге келмейді. Жыр туған жер, ел намысы үшін құреске үндейді, оның бүгінгі тәуелсіз елдің ұрпақтары үшін тәрбиелік мән-мағынасы ерекше.

Дереккөздер тізімі

1. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы//А.Ш.Нұрманова.Зт. – Алматы: Толағай групп, 2010. –3656
2. Очерки истории Ставропольского края. Ставрополь, 1986, С.348
3. Қырымның қырық батыры. – Алматы: Арыс, 2005. -3646.
4. Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. – Алматы: «Рауан», – 1995.-3506
5. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.,1974.
6. Бабалар сөзі: Жұз томдық. – Астана: «Фолиант», 2007.Т.44: Батырлар жыры. – 2007. – 4966

ЭПОСЫ НОГАЙСКОЙ ЭПОХИ

Аннотация

В статье рассказывается о песне «Аншыбай батыр и его потомки», группе эпосов, входящих в эпический цикл «Сорок батыров Крыма». Здесь речь пойдет о героической, летописи, переходящей от отца к сыну. Поэт призывает к борьбе за честь родной земли, страны, значение которой для потомков сегодняшней независимой страны особенно велико.

Ключевые слова: «Сорок батыров Крыма», эпический цикл, героическая летопись, честь страны.

EPICS OF THE NOGAI EPOCH

Abstract

The article tells about the "Khanshybai Batyr and his descendants", a group of included in the chain "forty heroes of the Crimea". Here we will talk about the heroic, heroic chronicle passing from father to son. The native Land turns to the struggle for the honor of the country, it has a special educational significance for the generations of today's independent country.

Keywords: Forty heroes of Crimea, psalm network, chronicle of heroes, honor of the country

МРНТИ 16.21

Temirxanova G. U.

Nukus Mining Institute at Navoi State Mining and Technological University

gulka-nukus@mail.ru

HISTORY OF BORROWED WORDS IN KARAKALPAK LANGUAGE

Annotation

This article talks about the borrowed words which are in the Karakalpak language loaned from the Turkish and other languages. Mainly the words which were borrowed from Russian and from other languages through Russian were given as an example. It is also talked about the period of the borrowed word and how they were borrowed into Karakalpak language. The information is given from the end of the XX century to the beginning of the XXI century. Authors' opinions are being viewed with different approaches such as before October revolution period and after October revolution period with the discussions and decisions.

Keywords: borrowings, language, loan, Russian, Karakalpak, period, vocabulary.

In learning the vocabulary of our country, as well as foreign scientists, our country's scientists also worked hard. They researched and revealed the etymology of each individual word that entered the Karakalpak language and made it possible to expand the vocabulary of the Karakalpak language. The Karakalpak language has its own words mostly from foreign languages, Russian and other Russian-based languages.

Since the 90s of the XX century, a stream of pure words has entered the Karakalpak language. We have already talked about the factors of the flow of pure words. The largest group of words borrowed from other languages in the lexicon of the Karakalpak language consists of the Russian language and words and terms borrowed from other languages based on the Russian language. One of the reasons for this is our compatriot E. Berdimuratov's "New Karakalpak language. "Lexicology" says: "The relationship between the Russian people and the Karakalpak people takes several years. In the course of those years, words were replaced in the vocabulary of the Karakalpak language in certain contexts depending on the degree of contact between the two people. The transfer of Russian words to the Karakalpak language and words and terms from other European languages based on the Russian language has become an urgent phenomenon, especially in recent times. New international words and terms related to social life entered the Karakalpak language, and they quickly entered the everyday life of the people. All of these appeared due to the influence of Indo-European languages on the development of the Karakalpak language through the Russian language. [1, p.74-75].

As for E. Berdimuratov's opinion, there are many changes of words in our society, and the number of pure words is increasing day by day. Each word that entered the Karakalpak language carries with it a semantic meaning and contributes to the lexical enrichment of the Karakalpak language.

At the same time, E. Berdimuratov divided the Russian language and Russian-based words into the Karakalpak language into two periods.

1. The period until October
2. The period after October

E. Berdimuratov says that in 1873, due to the conquest of Khiva by the tsarist troops, the Karakalpaks, who lived on the right bank of the Amudarya, joined Russia, and economic and

cultural relations with Russians appeared. They mentioned that there have been changes in small factories, road transport, trade, agriculture, fishing, and the strengthening of Karakalpak people's ties with Central Russia, that new schools have been built to train officials and other employees, and that the Russian language and other subjects are taught in them shows that it was the reason for the stronger development of the relationship between the Russian people and the Karakalpak people, as a result of which more words changed from the Russian language to the Karakalpak language. At the same time, he said that the words that entered the Karakalpak language in the first period of words borrowed from Russian and other languages based on the Russian language mostly consisted of words related to state administration, trade, construction, and technology, he proves that it was one of the first to use the words *steamboat, samovar, machine* and other words.

In the second period of the borrowing, E. Berdimuratov introduced economic and cultural changes in the life of the Karakalpak people, scientific and technical achievements, communication with representatives of other Russian-speaking people due to learning Russian, and Russian words from other languages due to the development of the terms it emphasizes that the words and terms are richer. For example: *dictatorship, docent, professor, president, republic and so on* [2, p. 75-76].

If we consider the history of the relationship between the Karakalpak and Russian languages, and the ways in which Russian international words entered the Karakalpak language, these two big periods are the period before October, as a result of speech communication, there are new words related to various terms the period after October, we can say that the era that was connected with the density of economic ties, the history of the development of the Karakalpak people, their language, and the history of science, technology, economy, culture, and society was the era that caused the introduction of the flow of unique words.

If we consider the opinion of K. Koshchanov, "these two eras have a sharp difference in terms of the number, quality, and introduction of words into our language, as well as the field of use of the words that have entered. Such differences are seen in every era that has already been shown. Therefore, we consider that it is necessary to divide them into small periods" [3, p.13] and he divided these two big periods into six periods.

Taking into account the number and quality of words, the history of their entry into our language, the field of use and the situation of the words that entered, dividing them into six periods will be suitable for the purpose shown.

Analyzing the existing literature on self-esteem, we can come to the following conclusion:

1. In transition from one language to another, borrowed vocabulary was the approach in the Karakalpak language.

2. We will divide the history of borrowed words in the Karakalpak language, into the periods before and after the Soviet revolution.

3. Borrowed words are direct and indirect, early and late, but the main vocabulary of the Karakalpak language has also been borrowed from the Russian language.

4. Borrowing is a universal, multi-faceted and complex process in which a new word should be adapted to the phonetic and orthographic system of the target language.

5. As a linguistic phenomenon, borrowed words have not been fully learned in the Karakalpak language. The main criteria for borrowed words are highlighted. An explanation is given to the term "Borrowings". Internal (linguistic) and external (extra-linguistic) reasons for the difference were considered. Specific types of the borrowed words have been considered.

There are clear conditions for the lexical unit defined in this way to be independent and to be implemented in the language system. Fulfillment of the full set of signs is different from optional. One of the main and mandatory conditions is the mutual connection of a clearly denoted lexeme, the frequent use of a lexical unit aimed at mastering the subject or appearance of modern culture, its use in speech. Other factors are less conditional, many words have not been learned in the

Karakalpak language from a graphic, phonetic, grammatical point of view, but they are adapted to our language and are being actively used by its representatives.

Literature

1. Бердимуратов Е. «Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология» «Билим», Нөкис 1994. Р. 74-75
2. Бердимуратов Е. «Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология» «Билим», Нөкис 1994. Р. 75-76
3. Қошанов Қ.М. «Рус ҳәм қарақалпақ тиллериниң өз-ара байланысы мәселелери», Нөкис, Билим, 1991. Р. 13

ИСТОРИЯ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассказывается о заимствованных словах, пришедших в каракалпакский язык из турецкого и других языков. В качестве примера были приведены слова, которые были привнесены преимущественно из русского языка и из других языков через русский язык. Также рассказывается о периоде существования заимствованных слов и о том, как они были заимствованы в каракалпакский язык. Информация приводится с конца XX века до начала XXI века. Мнения авторов рассматриваются с разных подходов, например: в период до Октябрьской революции и после Октябрьской революции - с дискуссиями и решениями.

Ключевые слова: заимствования, язык, заимствования, русский, каракалпакский, период, лексика.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚАРЫЗҒА АЛЫНГАН СӨЗДЕРДІҢ ТАРИХЫ

Аннотация

Мақалада Қарақалпақ тіліне түрік және басқа тілдерден енген кірме сөздер туралы айтылады. Мысал ретінде негізінен орыс тілінен, орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген сөздер көлтірілді. Сондай-ақ, кірме сөздердің өмір сүру кезеңі және олардың Қарақалпақ тіліне қалай енгені туралы айтылады. Ақпарат XX ғасырдың аяғынан XXI ғасырдың басына дейін берілген. Авторлардың пікірлері әртүрлі тәсілдермен қарастырылады, мысалы: Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде және Қазан төңкерісінен кейін - пікірталастар мен шешімдермен. **Түйінді сөздер:** қарыз алу, Тіл, қарыз алу, орыс, Қарақалпақ, кезең, лексика.

МРНТИ: 02.41.11

Chongarov Y.K.

Suleyman Demirel University

Yerzhan.chongarov@sdu.edu.kz

AL-FARABI AS A CONNECTER OF TURKIC, KAZAKH AND IRANIAN CULTURES

Abstract

Author describes al-Farabi's philosophy about culture development. Author tries to reveal thinker's vision of virtue. In the article, the culture of Arabic caliphate is also considered. Throw the prism of al-Farabi's philosophy, different problems of cultures dialogue are discovered. Author describes that today many scientists consider that religious ideas of al-Farabi took shape within Islam social spiritual atmosphere , and with its polemics and disputes characterized decisions of main and simple problems. System of philosophical principles, rational ideas of al-Farabi developed under the influence of Turkic culture with its specter of complicated

philosophical problems, and within polemics of traditional Sunnis religion. Having absorbed the best qualities of Turkic and Iranian cultures, the legacy of al-Farabi made clear the future of Eastern and Western philosophical development, and by its idea of general human values became the example for many other cultures. The culture of Arabic caliphate was shown in very beautiful and splendid way.

Author also describes the process of active investigation of spiritual legacy of the great national philosopher in Kazakhstan .

Keywords: Reason, caliphate, Turkic world, spiritual development, culture, knowledge, humankind, sciences and religions, globalization, human thinking.

The entry of humankind to the third millennium is remarkable for strengthening and extending of complicated dramatic processes which covered all spheres of human life's activities. Present days of social development are characterized by direct and important influence of globalization process to different states and nations, to every activity and spiritual development of the human. If in one hand the changing outlines of world economy and geopolitics, present civilization by globalization process are accepted very joyously, in other hand it is accepted with great objections and evaluated differently in different spheres of society. The globalization has created many polemics, disputes. It appears in many daily publications, main contemporary scientific works and we can find its echo in the programs of television and radio. In recent time, this process became the subject of discussion, polemics and articles, and a lot of international conferences have been devoted to the problems of globalization. Time after time, globalization having been becoming the main direction and reason of world modern development. The states of Middle East and Central Asia and other countries: Turkey, Iran, and Kazakhstan have much problems and difficulties connected with the process of globalization.

Globalization according its definition has many different meanings: the spread of market relations to all places, the global monetary imperialism, the unlimited power of dollar and dollar's capital, the ecological problem's complication, the standardization of life's customs, unification of the cultures and others. The danger of cultures' unification in comparison with global economical and political problems, gives rise to very big anxiety, because the culture is a main sphere which covers deep foundations of human being.

Having tightly connected with national traditions, the culture gives information about peculiarities of any ethnos and nation, contains all values of society, summarizes social important ethno cultural positions, explains true conditions of personality's development. So it is very important thing for the people of the world and for every nation to keep preserved values of the national culture. Preserving the unity of culture is main task for every nation. Some our scientists-sociologists consider that globalization process creates the danger of culture's plurality destruction, and the system of values of any original culture are worth of development and rise. But if we want to show the world truth, we should emphasize that expanding of international and intercultural connections' space which makes increasing dialogs between confessions and cultures more deep and necessary, which has salutary influence to general global human development, simultaneously influences negatively to original national cultures. Summarizing that, we can lose traditions, values and principles of national culture.

So searching ways of solving abovementioned complicated problem with using past considerable ideas which can help modern philosophy is a main task of world human spiritual culture. It is necessary for historical original reflection of every people to revive and regenerate all those ideas, and to comprehend their humanistic content in the new wide context. There have been appeared and published many samples of scientific works in recent

times, which can help to understand deeply how to comprehend human native values and to expose humanistic and moral problems, purposes of human life in new social context. In connection with that, contemporary feature and outlines of abovementioned ideas can be called as natural.

Within the spiritual history of humankind there are many examples which can show dialog between different cultures, successful realization of ideas of humanism and justice, appearance of new philosophical systems.

The philosophical system of great medieval thinker Abu Nasyr al-Farabi (870 - 950) is one of abovementioned examples. He was born in Kazakh ancient Otyrar land, and absorbed best ideas of Indian, Greek, Arabic, Turkic and many other cultures. But nevertheless he spent all his intellectual and spiritual power to investigation and discovering many level Islam spiritual culture. So al – Farabi became one of the famous and outstanding thinker of the Eastern Medieval culture. By the help of his encyclopedical intellectual experience, he brought in world historical scientific legacy many scientific works contained all spectrum of ideas and traditions of different cultures and civilizations. Between them there were very important spiritual values of nomadic Turkic and Iranian cultures, clear examples of dialog between lawfully equal different system of values. That why his scientific works played important role in Iran, Turkic, and Kazakh spiritual cultures.

Within the horizon of such world cultural dialog, there was emergence and development of medieval thinker al-Farabi. The one of the main factors of such dialogs was unique culture of medieval Arabic caliphate. The culture of Arabic caliphate showed and summarized in very beautiful and splendid way ideas and values of different people and nations. The sources of that culture came from four thousand years B.C. Iran civilization. Without influence of Islam culture to civilizations (from VIII century till to XVIII century) of Bagdad and Bukhara, Samarkand and Garratt, Raid, Isfahan, Shiraz and Tabriz, the city culture could not archive such high-level blossoming. In all these cities craft and art, science and literature, architecture and calligraphy having been within Islam culture, flourished in a special way. At that time in this culture, from the time when Persian empires held the power in their hand, ancient Iran empire keeping preserved its own state had considerable influence to another countries. From 750 years till 1258 years Bagdad remained residence of caliphs, and caliph Mansur having been cured from illness by the doctor Gundeshapur, for that purpose he invited Iran scientists and together with the help of his successors he had been elected as a caliph of the city. Abbasids did not only get married with Iran women, they also gave them main role in the sciences connected with the language: theology, poetry, law and natural sciences. So for establishing new cultural and spiritual society they influenced very much.

Mansur's grandson Mamun (his mother and wife were Iranian) thousand years earlier built up his "Dar al-Hikman" or "House of Wisdom", which by spiritual and cultural meaning can be compare only with Alexander's "Musejon". That was the reason why many works of Greek philosophers were translated into Arabic language.

Kazakh steppes connected India, Central Asia, Central East, and Europe, situated on the height, and was mediator between Iranian Europe and Asia trade and cultural connection. Kazakh land by its geographical peculiarities positively influenced to making relations and trade between East and West. That was famous Silk Way, which connected people, nations and cultures, and which gave the world al-Farabi. Across Iran: Chinese silk and paper, Indian golden things and fragrance, Middle Asian horses and skins are conveyed to Mediterranean Sea. The caravan with goods passed across Kazakhstan territory. Nomads – herdsmen were active participants of changing of spiritual values. Syganak, Sauran, Taraz,

Yassy, Balasagun and Otyrar cities were became famous by their caravan ways, cultures, and by outstanding personalities: al-Farabi, Dulaty, Kozha Akhmed Yassawi, and Balasaguni.

Iran gave Europe lucerne, white pigeon, and peacock. Thanks to ability of Persian people to decorate carpet with beautiful design, they were characterized as nation which had high level of rational thinking. But ancient Iranian people did not only give world the famous fabric, and designs on brick bowl. Iranian spiritual values, religious ideas came to Europe and found their place in Christianity and Judaism. They emerged within Iran religion and developed in Islam religion very much. Islam principles and ideas spread on the territory of Kazakhstan. Iran famous legendary king Hushang learned to set fire, and his son Zhamshid brought in territory of Iran symbol of spring-new year holiday, day of spring equinox Nauryz. This holiday is appreciated very much by Kazakh nation, and every day in Kazakhstan people celebrate it. So summarizing all, we can say that there are very many things and phenomenon in cultural heritage of two countries, which are common to Iranian and Kazakhstan people. It should be mentioned that al-Farabi is famous and respected personality in Kazakhstan, Turkey and in Iran.

Today many scientists consider that religious ideas of al-Farabi took shape within Islam social spiritual atmosphere with its polemics and disputes characterized decisions of main and simple problems. System of philosophical principles, rational ideas of al-Farabi developed under the influence of Turkic culture with its specter of complicated philosophical problems, and within polemics of traditional Sunnis religion. Beginning from first centuries in Islam, complicated religious and philosophical principles and orientations, with their different understanding and comprehension, and with absence of religious fundamental dogmas were the reasons of different opinions and disputes about God and his relation with human. Approximately at the half of VIII century (Bagdad Caliphate age) in the medieval Islam culture, Shiite was inalienable part of spiritual life, and at that time influence of Iranian culture was considerable. V. K. Chaloyan wrote: "Iranians adopted Islam without separating it from their national and natural being, Iranian Shiites distinguished themselves not only by their natural beliefs and creeds, but also specific philosophical understanding of Islam religion."

It took mythology and people's religious traditions of Shiite, and was against Arabian Islam"[1, p. 150].

The Sufism is one of the specific religious directions, which widely spread on the territory of ancient Iran. The representatives of this religion claim that many problems can be solved by the power of intuition and heart. This religion influenced philosophy and literature very much. Having been founded on the Neo-Platonic emanation theory, then having been changed in pantheism, Sufism theology offered its own understanding of religious dogmas, and aggravated Islamic spiritual polemics.

Mutazilits played important role in development of rationalistic ideas and eastern peripatetical, philosophical principles and foundations, where many questions connected with God are answered in rationalistic way. One of the founders of mutazilits religious direction was Iranian citizen Vasil Ibn -Ata (699-748), he connected divine fairness with human responsibility and freedom of will.

By the consideration of al-Farabi's spiritual legacy investigators, Shiites philosophy influenced al-Farabi's socio-political doctrines, and made Mutazilits religious beliefs and ideas more rational. Al-Farabi connected Sufism and ancient Greek philosophy and brought them to whole single system. By E.I. Rosental, al-Farabi had lived all his life as Sufis, and his humanistic ideas are similar to his purposes of political philosophy about society. Specific system of philosophical doctrines of al-Farabi, his cognition of human and reality were in the rationalistic sphere. Although philosopher considered God as a main reason, where he understood and explained its creatures by rationalistic way of thinking, nevertheless all his

philosophy was close to religious theology of that century. Hence his methods of analyzing and solving problems differentiated from phi deistic-religious outlooks of local ideology.

The specifics of al-Farabi philosophy developed under the influence of Caliphate's spiritual, magnificent culture, where he made his considerable scientific contributions and absorbed all the best from the system of traditional Turkic spiritual culture's values. It is well-known information that genesis of al-Farabi is connected with Turkic nation. The considerable part of his life was spent within territory of Arabic Caliphate, and his first paramount philosophical ideas about human reason and heart came to light exactly on the territory of caliphate. We also can find resplendence of his people's spiritual culture and traces of historical experience in the works of that time.

Fundamentals of his philosophical and scientific knowledge, Abu-Nasyr acquired in the very rich famous Otyrar city's library of that time, which gave possibilities to get to know, to learn and to investigate philosophical and scientific works. At IX - X centuries Otyrar was big cultural and political center. It was founded at the ancient Kazakhstan's center of settled, irrigational, agricultural and urban civilization. Here there were many different ancient beliefs: shamanism, Zoroastrism, Nestorian creed, Manichaeism, Buddhism, and all them spread very much on the territory of ancient Kazakhstan. Having come to Western Kazakhstan, having become one of the inalienable part of Arabian Caliphate's culture, beginning from VIII century, Islam had changed spiritual culture of this region, and began to exterminate all other beliefs.

Al-Farabi was prominent representative of that region, and adopted spiritual values of Turkic civilization. Majority of scientists – investigators formally consider that Turkic ancient traditional culture influenced al-Farabi's philosophical ideas, but even at present time no common philosophical, scientific and prominent investigational works of the thinker where we can find influence of Turkic culture has not been yet found.

Philosophical outlook of any personality, its knowledge, beliefs, and orientations, its humanistic aims, system of psychological, ethical and aesthetical relations appeared as spiritually – practical system of understanding. “Turkic culture the representative of which was al-Farabi, developed its own philosophical direction and system of first categories and conceptions, ontological principles and values which help to understand world structure [2, p.110]”. These values became the reasons of personality development. If we take conclusion from abovementioned sentences we should agree that first scientific, philosophical works of al-Farabi took sources from achievements of Turkic nomadic culture.

Scientists investigators of al-Farabi claim that ontological idea of the “First reality” is the brilliant instance of that Turkish traditional world outlook influenced al-Farbi's philosophical ideas.

The investigators did not limit influence of Turkic philosophy by understanding of heaven as first reason of reality, they claimed that the thesis about music is a harmony of reality structure, and understanding “beyond the grave” life through the punishment proves that socio-ethical doctrines of al-Farabi was close to eudemonism [3, p. 375-379]”.

Syncretism is one of the main peculiar features of traditional Turkic world outlook. Last one contains all types of thinking, religious and philosophical principles and orientations, right meanings of different categories, reason, thinking, statement situated in human consciousness which live in people wisdom. Turkic philosophical world outlook, if it may be told about specifically, it was called as dualistic belief, and became a syncretical conclusion of ancient Islamic beliefs and customs. This syncretism of thinking is based on Turkic everyday's traditions and customs. It influenced to appearance of different philosophical directions and to renaissance of spirituality. Scientific creative works of al-Farabi was a proof of such cultural phenomenon.

Summarizing all those statements, Turkic and Iranian original sources of al-Farabi influenced to emergence and rise of many problems of that time; and we may accept the statement that these sources can be the basis of medieval thinker's philosophical and scientific principles and orientations. It is clear now, that they influenced very much to the decision problems of religion, intellect, and to the problem of differentiating philosophy from the religion. This philosophical problem of medieval eastern culture, divided philosophers and philosophical directions to theists and atheists, and not only this century is characterized by this division, but also different other centuries had such problems. Nevertheless this division is actual even nowadays in Kazakhstan and Iranian socio-political sphere. The decision of this problem between atheists and religious directions, between different religious confessions especially between representatives of Islam and Christianity can be found if there will be a dialog between them. The actuality, importance and eternity of that problem were showed in the international conference "Globalization and dialog between confessions of Central Asia countries", which held in Almaty, (June of 2002). In conference took part prominent scientists of Kazakhstan, Iran, Russia, Uzbekistan and other countries. By the status of this problem, there is on objective reason why we should not miss this problem when we investigate legacy of al-Farabi. Having had place in legacy of al-Faraby, rational direction was the most perfect form of his philosophy, which emphasizes specific understanding of his works. Al-Farabi appreciated philosophy very much, and considered that it is the criteria of humanism and kindness. In the case where religion is propagandized by the help of philosophical instruments and means, it is truth, in another case it is lie. To solve the problem of dualistic truth, al-Farabi used philosophy and religion. But to define their place he appealed to peripatetical philosophy and to theories, which live even at present time.

In al-Farabi's ethical doctrine, where he described freedom of human will, positing and solving problems of religious-humanistic perfection, we can find influence of mutazilits direction. There in ancient Turkic culture humanistic feature appreciated as highest quality of personality, the phenomenon "wisdom" having summarized all spiritual experience and knowledge of the people, found its meaning. By rising of the following notions and themes: separation and understanding of kindness, destiny, happiness and unhappiness, we can notice the influence of nation – tribal traditional ethics. The philosophy of al-Farabi by its aspiration to create conditions and possibilities of archiving freedom of humanistic ideas and human life, became one of the humanistic direction of eastern philosophy.

Having absorbed the best qualities of Turkic and Iranian cultures, the legacy of al-Farabi made clear the future of Eastern and Western philosophical development, and by its idea of general human values became the example for many other cultures. His teaching left considerable trace in world philosophy, and in his homeland the interest to his philosophical and scientific legacy by sociologists, philosophers and other scientists has not been going out even till present time.

In Kazakhstan the active investigation of spiritual legacy of the great national philosopher has begun from sixty years of last century. Kazakhstan scientists showed great interests to al-Farabi's scientific and philosophical legacy and having been divided into several groups, took active part in investigational works. The task of firs group of scientists was to pass medieval thinker's works in scientific flatness. Big contributions were made by following Kazakhstan scientists: A. Kh. Kasymzhanov, E. D. Harenko, B. Ya. Osherovich, K. H. Tazikova, A. K. Kobesov. In 1970 y. "Al-Farabi's philosophical tractates" came to light. In 1973 "Socio-ethical tractates" of al-Farabi was published. Later the other following volumes began to come to light: "The logical tractates" (1975), "The mathematical tractates" (1972), "The explanations to Ptolemy Almagest" (1975), "Tractates about history of philosophy" (1985), "Tractates about natural history study" (1987), "Tractates about music and poetry"

(1993), and “The chosen tractates” (1994). There are best possibilities to know the philosopher’s legacy by learning and investigating abovementioned works, because his works can be called as medieval scientific encyclopedia. Beginning from 2003 year in institute of Philosophy and political science of the Ministry of Education and Science of Kazakhstan Republic (K.R.), under the leadership of academician of National Academy of Sciences of K.R. – A. N. Nysanbayev, the translation’s works of Al-Farabi’s tractates within the new scientifically-investigational project “Al-Farabi: the Chosen works (translations of tractates and philosophical explanations)” (2003-2005) began to continue.

So translation of al-Farabi’s works in Kazakh and Russian languages is divided into two periods, and this work was carried out together with the investigation of his rich spiritual legacy. The first period is characterized by investigation and discovering of his legacy in large single encyclopedic context. In this horizon the deep philosophy of great thinker and scientist has been defined and also the original sources of al-Farabi’s philosophical world outlook has been defined. Then the philosophical meaning, interconnection and its influence to the culture of these sources were chosen. The basic philosophical signs of Second teacher, his analyses of all historical problems of that time, own specific description of those problem, analyses of meaning of the being, of an art, structure of the society, philosophy and science are described in the first period. Al-Farabi through these investigation has been becoming a fighter for humanism and justice.

Beginning from this moment it has been necessary to investigate problems historically-philosophical direction more deeply, and placidly consider specific sides of al-Farabi’s significant works. This has been the mission of the second period. So this mission in their time was tried to implement the next scientists: A. S. Ivanov, A. K. Kobesov, A. U. Urazbekov, G. B. Shaymuhambetova, N. S. Kirabayev, S. K. Satybekova, A. N Taukelov, G. S. Sapargaliev. They tried to investigate al-Farabi’s knowseological, ethical, socio-political and other ideas and philosophical doctrines.

Long time the sector Eastern philosophy and “Farabistudy” of Philosophy and Political sciences department systematically investigated al-Farabi’s scientific legacy. The monographs: “About al-Farabi’s logics.” (Alma-Ata: Gylym, 1982); “Social, ethical and aesthetical ideas of al-Farabi.” (Almaty: Gylym, 1984); “The problems of being and cognition in philosophy of al-Farabi”. (Almaty: Gylym, 1988); “The philosophy of al-Farabi”. (Almaty: “Akyl kitaby”, 1988); “The legacy of al-Farabi: the history and modern time” (Almaty, 2001); of the scientists: M. C. Burabayev, A. M. Kenisarin, G. K. Kurmanalieva came to the light. These works devoted to solving problems of being, logical, cognitional basis of al-Farabi’s philosophy, Greek philosophical fundaments, socio-ethical basis of philosopher and interrelation between philosophy of al-Farabi and Islamic world outlook.

Making conclusion, it is necessary to notice that only such “world – historical” personalities as al-Farabi are capable to positively influence to relations and dialogs between cultures and civilizations, in order to them archive perfect understanding between each others. This name connects together Persian and Turks cultures and civilizations within the process of globalization. He looked like a branch of evergreen tree. Our great ancestor - al-Farabi mutually connects Turkish, Iranian and Kazakhstan splendid cultures. According the opinions and evaluations of contemporary scientists and Scientific academy about al-Farabi, nowadays, the need of mutual investigations of Kazakhstan and Iranian philosophical works and first of all spiritual legacy of al-Farabi are very actual and important thing for all world countries. By our opinion, the basis of such confederation has been showed in Almaty city (September 2000). The international congress “The legacy of al-Farabi and world culture” has been held. In congress the Iranian scientists: Gulyam Hosein Dinani, Gulyam Reza Avani, Mehdi Canai participated. Certainly it is not sufficient for successful development of al-Farabi’s legacy investigation.

It is necessary to continue to make international confederation and to hold international congresses, conferences and seminars, and to develop as many as possible investigational projects in different directions. Beginning from the first quarter of 2003 years, Embassy of Iran Islam Republic in Kazakhstan with the help of local financial center has been beginning to support development of connections of Turkish, Kazakh and Iranian cultures.

Literature

1. Chaloyan V.K. East - West . M.: Science, 1979. – P. 150.
2. Orynbekov M. C. Prevphilosophy of protokazakhs, 1994. – P. 110 -111.
3. Legacy of al-Farabi and world culture. Almaty, 2002. P. 375-379,

АЛЬ-ФАРАБИ КАК СВЯЗУЮЩЕЕ ЗВЕНО МЕЖДУ ТЮРКСКОЙ, КАЗАХСКОЙ И ИРАНСКОЙ КУЛЬТУРАМИ

Аннотация

Автор описывает философию Аль-Фараби о развитии культуры. Автор пытается раскрыть видение мыслителем добродетели. В статье также рассматривается культура арабского халифата. Через призму философии Аль-Фараби раскрываются различные проблемы диалога культур. Автор описывает, что сегодня многие ученые считают, что религиозные идеи Аль-Фараби сформировались в социальной духовной атмосфере ислама, и с его полемикой и спорами характеризовались решениями главных и простых проблем. Система философских принципов, рациональных идей Аль-Фараби развивалась под влиянием тюркской культуры с ее призраком сложных философских проблем, и в рамках полемики традиционной суннитской религии. Впитав в себя лучшие качества тюркской и иранской культур, наследие Аль-Фараби прояснило будущее развитие восточной и западной философии, а своей идеей общечеловеческих ценностей стало примером для многих других культур. Культура арабского халифата была показана в очень красивом и великолепном виде.

Автор также описывает процесс активного изучения духовного наследия великого национального философа в Казахстане.

Ключевые слова: разум, халифат, тюркский мир, духовное развитие, культура, знания, человечество, науки и религии, глобализация, человеческое мышление.

ӘЛ-ФАРАБИ ТҮРКІ, ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ИРАН МӘДЕНИЕТТЕРІ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТАРЫШЫ БҰЫН РЕТИНДЕ

Аннотация

Автор әл-Фарабидің мәдениеттің дамуы туралы философиясын сипаттайды. Автор ойшылдың ізгілік туралы көзқарасын ашуға тырысады. Мақалада Араб халифатының мәдениеті де қарастырылады. Әл-Фараби философиясының объективі арқылы мәдениеттер диалогының әртүрлі мәселелері ашылады. Автор бүгінде көптеген ғалымдар әл-Фарабидің діни идеялары исламның әлеуметтік рухани атмосферасында қалыптастып, оның даулары мен дауларымен негізгі және қарапайым мәселелердің шешімдерін сипаттады деп санайды. Әл-Фарабидің философиялық принциптері, ұтымды идеялары жүйесі түркі мәдениетінің ықпалымен, оның күрделі философиялық мәселелерінің спектрімен және дәстүрлі сунниттік дінге қарсы дау аясында дамыды. Түркі және Иран мәдениеттерінің ең жақсы қасиеттерін бойына сіңіре отырып, Әл-Фарабидің мұрасы Шығыс пен Батыстың философиялық дамуының болашағын айқындалап, жалпыадамзаттық құндылықтар идеясымен көптеген басқа мәдениеттерге үлгі болды. Араб халифатының мәдениеті өте әдемі және керемет түрде көрсетілді.

Сондай-ақ, Автор Қазақстандағы Ұлы Үлттық философтың рухани мұрасын белсенді

зерттеу процесін сипаттайды.

Түйінді сөздер: ақыл, халифат, түркі әлемі, рухани даму, мәдениет, білім, адамзат, ғылым мен дін, жаһандану, адами ойлау.

МРНТИ 16.41.25

С.Н. Умбаров¹, Л.М. Хусаинова²

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, г. Уфа, Россия

umbarov12.1998@bk.ru

ИЗ ИСТОРИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ТЮРКОЛОГИИ

(НА ПРИМЕРЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ «ЖЕЛЕЗНАЯ ДОРОГА», «ЗОЛОТЫЕ РУКИ»,
«СИЯТЬ КАК ЗВЕЗДА»)

Аннотация

В данной статье «История фразеологизмов в тюркской империи» исследуется происхождение и эволюция фразеологических выражений в обширной империи, которая включала территорию современной Центральной Азии, Восточной Европы и Сибири. Автор подчеркивает важность фразеологизмов в формировании общего языка и культурного единства между народами империи, а также их роль в обмене информацией и взаимопонимании между различными культурами и языками. В статье также анализируются некоторые наиболее известные фразеологические выражения, такие как «железная дорога», «золотые руки» и «сиять как звезда», и объясняется их значимость в историческом и культурном контексте.

Ключевые слова: фразеологизмы, тюркская империя, культурное единство, история, язык, народы, обмен информацией.

Исследование истории фразеологизмов в тюркской империи представляет собой увлекательную область лингвистических исследований. Фразеологизмы, которые являются устойчивыми словосочетаниями или выражениями, имеют глубокое значение и обычно не могут быть поняты путем анализа отдельных слов. Важно отметить, что фразеологизмы являются отражением культуры и истории народа, и их исследование может предоставить ценные сведения о языке и менталитете тюркских народов.

Фразеологические обороты - это устойчивые сочетания слов, которые приобретают специфическое значение и активно используются в языке. Их история тесно связана с развитием языков и культур различных народов. В данной статье мы обратим особое внимание на историю развития фразеологических оборотов в рамках тюркской империи - великой империи, которая простиралась на территории современной Центральной Азии, Восточной Европы и Сибири в период с VI по XIII век. Тюркская империя объединяла разнообразные народы, каждый из которых имел свой язык и культуру. Однако, благодаря взаимодействию и обмену опытом, появились новые фразеологические обороты, которые стали общими для всех народов империи и отражали ее уникальное единство [1, с.51].

Одним из наиболее известных фразеологических выражений, связанных с тюркской империей, является "железная дорога". Считается, что этот фразеологизм возник в результате взаимодействия различных культур и языков в тюркской империи. Термин "железная дорога" был введен основателем империи - великим императором Чингисханом в XIII веке.

Он представлял собой инновацию в транспортной системе и символизировал передовой прогресс.

Термин «железная дорога» в основном ассоциируется с физическим объектом – инфраструктурой, состоящей из рельсов и поездов, предназначеннной для перевозки пассажиров и грузов. Однако, фраза стала символом силы, развития и прогресса в тюркской империи. Она отражала стремление к сближению народов и обмену идеями и ресурсами [2, с.66].

Анализируемый фразеологизм в башкирском языке звучит так: «тимер юл», обозначает надежность и устойчивость чего-либо.

На таджикском языке этот фразеологизм обозначает прочность и надежность чего-либо, аналогично железной дороге: «Роҳи Зангӣ».

На узбекском языке фразеологизм «Олтин йўл» используется для обозначения важного или престижного места, например, учебного заведения, научно-исследовательского института или завода [4].

Другим примером фразеологизма в тюркской империи является выражение «золотые руки». Это понятие означало умение и искусство народов империи создавать прекрасные вещи своими руками. Народы империи владели различными ремесленскими навыками, такими как изготовление украшений, ковролинов, керамики, деревянных изделий и многое другое. Выражение «золотые руки» стало символом мастерства и таланта тюркских народов, и их изделия были высоко ценились и востребованы как внутри империи, так и за ее пределами [3, с.101].

В башкирском языке фразеологизм «алтын кул» используется, чтобы описать мастерство и искусство человека в какой-либо области. На таджикском языке звучит как «Дастхон Зарин», которое обозначает умение, мастерство или талант в конкретной области.

На узбекском языке этот фразеологизм «Ғалоч вақтидан кўп эл» используется для описания умелого и мастеровитого человека, который способен выполнять различные задачи с легкостью и качественно [4].

Обратимся также к фразеологизму «сиять как звезда».

В башкирском языке эквивалентом выступает фразеологизм «йондоҙ қеүек балкий», который описывает человека или явление, которое ярко выделяется и привлекает внимание своей величественностью, прекрасной внешностью или выдающимися достижениями.

Таджикский вариант фразеологизма «Ситораи нав» описывает человека, который ярко сияет, подобно новой звезде на небосклоне. Он обозначает выдающийся талант, красоту или превосходство в определенной сфере.

В узбекском языке используя фразеологизм «Як ёлғиз чоққо» говорится о человеке, который сияет, словно одна единственная звезда на небосклоне. Он символизирует величие, уникальность и отличие от других [4].

Во всех трех языках фразеологизм «Сиять как звезда» передает образ яркого, выдающегося человека или явления, которые привлекают внимание и восхищение окружающих своей величественностью, красотой или выдающимися достижениями. Все три языка используют метафору небесного тела, чтобы описать особое сияние и привлекательность персоны или явления.

В тюркской империи сияние звезд ассоциировалось с красотой, яркостью и покровительством небесных сил. Выражение «сиять как звезда» использовалось для описания людей, обладающих исключительной красотой, обаянием и силой притяжения. Талантливые и достойные люди в тюркской империи были очень уважаемыми и ценились в обществе, а их достижения сравнивались с блеском и сиянием звезд.

Фразеологические единицы, используемые в тюркской империи, не были просто словами - они отражали ценности, верования и духовность народов. Они служили своеобразными связующими звенями, объединяющими народы, и помогали создать единое общество и язык, укрепляя культурное единство в тюркской империи. Фразеологические единицы играли важную роль в развитии коммуникации и обмене информацией между

различными культурами и языками. История фразеологизмов в тюркской империи была богата и разнообразна. Они формировались на протяжении многих веков и были неразрывно связаны с культурным и историческим контекстом. Эти фразеологические выражения передавали опыт, традиции и мудрость предков, а также отражали жизненные ценности и особенности народов империи. С течением времени, ряд фразеологических выражений из тюркской империи проник в другие языки и стал частью глобального лингвистического наследия. В заключении следует отметить, что исследование истории фразеологизмов в тюркской империи представляет собой интересное направление. Тюркская империя была многонациональной и многокультурной, что возможно привело к влиянию фразеологических выражений из других языков и культур, таких как арабский, персидский и греческий.

Исследование фразеологических выражений в тюркской империи может предоставить информацию о социокультурных аспектах жизни народов, населявших эту империю. Это может включать религиозные обряды, повседневную жизнь и традиции.

Современные тюркские языки, такие как башкирский, узбекский, казахский и другие, до сих пор содержат фразеологические выражения, которые можно проследить к истории тюркской империи. Их изучение позволяет лингвистам и историкам лучше понять языковое наследие этой империи.

Список источников

- Гулзода Н. Д. Фразеологизмы в русском и таджикском языка // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Языкоzнание. – 2013. – С. 53-60.
- Иванов В.Б., Семенова Е.В., Хушкадамова Х.О. Таджикский язык : учебник и практикум для вузов. – М.: Издательство Юрайт, 2023. – 415 с. – (Высшее образование). – ISBN 978-5-534-09791-7. – URL : <https://urait.ru/bcode/513082>
- Юнусова Г.С. Толковый словарь таджикского языка (2008; 2010) и толкование русско-международной лексики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dslib.net/jazyki-mira/tolkovyj-slovar-tadzhikskogo-jazyka-i-tolkovanie-russko-internacionalnoj-leksiki.html>. – Дата доступа: 06.10.2023.
- Ураксин З.Г. Русско-башкирский фразеологический словарь: 1 572 фразеологических оборота/Под ред. Э. Р. Тенишева. – М.: Рус. яз., 1989. – 404 с.

FROM THE HISTORY OF PHRASEOLOGISMS IN TURKOLOGY (ON THE EXAMPLE OF PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS "RAILROAD", "GOLDEN HANDS", "SHINE LIKE A STAR")

Abstract

This article, "History of Idioms in the Turkic Empire," explores the origin and evolution of idiomatic expressions within the vast empire that encompassed modern-day Central Asia, Eastern Europe, and Siberia. The author emphasizes the significance of idioms in shaping a common language and cultural unity among the empire's diverse peoples, as well as their role in facilitating communication and understanding between different cultures and languages. The article also analyzes some well-known idiomatic expressions such as "iron road," "golden hands," and "shine like a star," elucidating their importance in historical and cultural contexts.

Keywords: idioms, Turkic empire, cultural unity, history, language, peoples, information exchange.

**ТҮРКОЛОГИЯДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР ТАРИХЫНАН
("ТЕМІРЖОЛ", "АЛТЫН ҚОЛДАР", "ЖҰЛДЫЗ СИЯҚТЫ ЖАРҚЫРАУ"
ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРІНІҢ МЫСАЛЫНДА)**

Аннотация

Бұл мақалада "Түркі империясындағы фразеологиялық бірліктердің тарихы" қазіргі Орталық Азия, Шығыс Еуропа және Сібір аумағын қамтитын кең империядағы фразеологиялық өрнектердің пайда болуы мен эволюциясын зерттейді. Автор империя халықтары арасындағы ортақ тіл мен мәдени бірлікті қалыптастырудың фразеологиялық бірліктердің маңыздылығын, сондай-ақ олардың әртүрлі мәдениеттер мен тілдер арасындағы ақпарат алмасу мен түсіністіктері рөлін атап көрсетеді. Мақалада сонымен қатар "теміржол", "ғлтын қолдар" және "жұлдыз сияқты жарқырау" сияқты ең танымал фразеологиялық тіркестер талданады және олардың тарихи және мәдени контекстегі маңыздылығын түсіндіреді.

Түйінді сөздер: фаразеологиялық бірліктер, түркі империясы, мәдени бірлік, тарих, тіл, халықтар, ақпарат алмасу.

МРНТИ 16.01.07

G. Ezzhanova

NJSC "Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov", Atyrau, Republic of Kazakhstan

Email: Ezzhanova.gulshat@bk.ru

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LANGUAGE GAME IN BRITISH AND KAZAKH (PUBLISHED IN ENGLISH) MEDIA.

Abstract

The influence of mass media in shaping our perception of the world is significant, particularly considering the extensive growth of the Internet. Therefore, acquiring an understanding of the language used in the media is crucial for enhancing media literacy. The paper examines the use of language game in mass media of two countries Britain and Kazakhstan. The primary goal of the research is to recognize and categorize the creative linguistic mechanisms employed to stimulate discourse behavior. Comparative analysis of both counties' print media revealed various techniques. The paper posits a hypothesis suggesting that language game techniques serve as instruments for influencing society through mass media. The research employs a comparative content analysis and a deductive approach as its methods. The practical significance of this study lies in its contribution to the advancement of educational tools in media literacy and media language analysis. Meanwhile, the theoretical significance lies in deepening the understanding of language games by emphasizing how creatively using language can impact discourse behavior.

Keywords: language game, mass media in English, discourse analysis, linguistic creativity, media literacy.

Language is a powerful tool, and nowhere is its influence more pronounced in the realm of media around the world. Media landscape is rich and diverse, spanning newspapers, television, radio, and an ever-expanding digital sphere. Understanding the language games at play in media is crucial for decoding messages, discerning biases, and grasping the cultural nuances that shape public discourses. Before we start looking at the language game techniques used in the media of Britain and Kazakhstan, it is essential to give a brief background of language game.

The term language game is often associated with the philosopher Ludwig Wittgenstein, who introduced it in his later work, particularly in his book "Philosophical Investigations". Wittgenstein

used the concept of language games to highlight the variety of ways language is used in different social contexts and activities. His works, translated into Russian, gained popularity among specialists. He argued against viewing language as a fixed set of rules, instead portraying it as a collection of evolving practices or “language games”. These games are not formal but playful, with rules serving specific communicative goals. Wittgenstein sees language as a creative process, generating and expressing thoughts within specific contexts. The term ‘language game’ highlights the inherent aspect of languages way of life and its essential role in human communication [6].

The study utilizes a content analysis qualitative design to examine the comparison of used in both countries’ print media. Content analysis is a research method used to systematically analyze the content of various forms of communication, such as written, verbal, or visual materials. This method is widely used in communication studies, journalism, media studies, linguistics and social sciences to gain insights into the characteristics and nature of media content [3]. The study particularly focused on investigating the language used in headlines of famous newspapers of the two countries to discern linguistic patterns. Due to the time restrictions 20 articles were analysed. The method provides the researchers with a systematic and structured approach to understand the content and trends within media, offering valuable insights into media representation, communication patterns, and societal influences.

In the context of media studies, the term ‘language game’ can be applied to the ways language is used within the media environment. For instance, the language used in news reporting and journalism can be seen as a specific language game. According to Prozorov [5] media texts go beyond merely mirroring reality, rather, they actively shape and construct reality. Mass media not only mirrors the world but also crafts an artistic and metaphorical representation of it. Through media, individuals can comprehend the world by engaging with gradually and directly evoked experiences, emotions, and impressions, allowing for a nuanced understanding facilitated by media’s portrayal [2]. Journalistic language has its own conventions, styles, and norms, and journalists need to navigate these to effectively convey information to their audience. As for advertisements, the companies also create their own language games to appeal to specific target audiences. They use persuasive language, slogans, and imagery to convey messages and create a desired response from consumers. The most recent and fast developing media which is social media platforms have their own unique language games. The way people communicate on Instagram or Twitter, for example, with character limits and hashtags, is completely different from the traditional media communication. The use of emojis, memes, and other forms of expression also contributes to the distinct language games on social media. Since the scope of the study is wide, the author focused on printed media language and used their digital versions to get the data.

Newspapers engage in distinctive language games. Each publication has its own editorial stance, reflected in the choice of vocabulary, tone, and framing of stories. Tabloids often employ sensational language to capture attention, while broadsheets tend to use a more measured and analytical approach.

The headlines themselves play a significant role in setting the tone. Tabloids may opt for bold, catchy headlines with puns or alliteration, aiming to grab the readers’ attention swiftly. In contrast, broadsheets may feature longer, more informative headlines that emphasize the substance of the article [1]. Understanding language game is fundamental for media literacy and critical analysis of how language is used to construct meaning, influence perceptions, and shape our understanding of the world. Different media forms and platforms have their own rules and conventions, and individuals need to be aware of these to interpret and navigate the information presented to them [4].

In British print media, various language game techniques are employed to capture readers’ attention, convey information, and shape perceptions. These techniques can vary between tabloids such as ‘*The Sun*’, ‘*Daily Mirror*’, ‘*Daily Express*’ or ‘*Daily Mail*’, and broadsheets such as ‘*The Guardian*’, ‘*The Independent*’, ‘*The Times*’, ‘*Financial Times*’, each using various strategies to suit

their editorial style and target audience. Here are some language game techniques commonly used in British print media.

• **Headline Puns and Alliteration**

Tabloids often use catchy headlines with puns and alliteration to make stories more engaging and memorable. Broadsheets, while still creative, may opt for a more sophisticated play on words to maintain a serious tone.

Example, '*Meghan Markle ‘deepened’ royal rift as ‘doing good wasn’t enough – she wanted to change the world’, biography claims*' (The Sun, 2020)

• **Headline Wordplay.**

Modern newspaper journalists employ innovative experiments with the phonetic and graphic elements of the English language as a powerful tool to visually impact their readers. Here are some examples, "COWELL-IFORNIA DREAMING" (The Sun, 2018), referring to Simon Cowell's move to California. "*Airline safety: flight over fight*" (The Economist, 2014) is a vivid allusion to the "fight or flight response".

• **Slang and Colloquialisms.**

The use of phrases like "Bob's your uncle" or "it's all gone pear-shaped" in articles adds a touch of British colloquialism.

• **Satirical and Ironic Language:**

Satirical articles in outlets like Private Eye often use irony. For instance, satirizing a politician's promise with a headline like "MP VOWS TO END ALL VOWS."

• **Cultural References.**

The Guardian: "Brexit: A Shakespearean Tragedy" (Using a cultural reference to describe the complexity and drama of the Brexit situation)

• **Political Rhetoric.**

During political debates, language games might involve strategic repetition or framing. For instance, referring to a policy change as a "*bold step forward*" or a "*reckless leap*".

• **Metaphors.**

The English language press extensively uses metaphors, engaging in a constant language game, as observed by Zemskaya [7] in 1983. Over time, numerous scholarly papers were devoted to the examination of this phenomenon. The significant attention given to this issue stems from the recognition that metaphors are intrinsic to language, and it is inherent in human communication to employ them. Metaphors are frequently employed as a language game in British media headlines to add creativity, vividness, and sometimes humor to the communication. Here are some examples of metaphors used in British media headlines: "*Brexit: Navigating Choppy Waters*" (The Guardian, 2021). This metaphorical use of "navigating choppy waters" paints a picture of the challenges and uncertainties surrounding the Brexit process.

In media published originating from Kazakhstan and delivered in English, you can expect a use of language that reflects a balance between conveying information and cultural nuances. Here are some characteristics that are present in the language used in Kazakh media broadcast in English. Due to the limitations of the study, it has focused only on the content of *the Astana Times* and *Forbes Kazakhstan*.

• **Cultural Wordplay.**

'*Astana Is Flagship of Kazakhstan’s Green Future*' (The Astana Times, 2018). In this example, there is a play on the word 'flagship', connecting it both to the physical rise of the capital's skyline and the aspirations for the city's future, describing it as a ship in a fleet which carries the commanding admiral.

• **Punning Headlines:**

“Unearthing steppe culture’s origin’s” (The Astana Times, 2013). The use of ‘unearth’ connects discovery of something hidden, a treasure to be found and introduced to the world and played very well to describe significance of culture and history of steppe.

• **Idiomatic expressions:**

“All Pain and No Gain from Higher Interest Rates” (Forbes Kazakhstan, 2022). The author played with the expression ‘no pain no gain’, suggesting how the Kazakh economy is navigating challenges and difficulties.

• **Cultural References:**

“Reviving and reliving nomadic past at Huns ethno village near Almaty”. (The Astana Times, 2017). This headline makes a cultural reference to the nomadic history of Kazakhstan, connecting it to contemporary educational practices.

• **Acronym Creations:**

“EXPO: Energizing Xcellence in Progress and Opportunity” (The Astana Times, 2017). Creating acronyms like "EXPO" with expanded, positive meanings adds a playful touch to serious topics.

In conclusion, the language used in media plays a pivotal role in shaping narratives, influencing perceptions, and reflecting the cultural context of the societies it represents. The study has explored the concept of "language games," particularly in the context of British and Kazakh media, shedding light on how language is creatively employed to engage audiences, convey information, and construct meaning.

Ludwig Wittgenstein's notion of language games, introduced in his work "Philosophical Investigations," serves as a foundational framework for understanding the diverse ways language is used in social contexts. The study has emphasized the importance of recognizing language games in media, as they are integral to the dynamic and evolving nature of communication.

Through content analysis of headlines, the study has identified various language game techniques, such as puns, wordplay, cultural references, and metaphors, illustrating how media outlets employ creative linguistic strategies to capture attention and convey messages.

In the British media landscape, diverse language game techniques are utilized across different publications, reflecting editorial stances and catering to specific audience preferences. Tabloids often employ sensational language, catchy headlines, and puns, while broadsheets maintain a more measured and analytical approach. Similarly, in the Kazakh media landscape, language games are observed in headlines that creatively blend cultural references, idiomatic expressions, and acronym creations. The use of language games in both contexts not only captures readers' attention but also reflects the cultural nuances and communicative goals of each society.

Understanding language games in media is fundamental for media literacy, enabling individuals to critically analyze and interpret information presented to them. As media continues to evolve, incorporating digital platforms and social media, new language games emerge, including the use of emojis, hashtags, and distinctive online communication styles.

References

1. Davalos, D. B., Davalos, R. A., & Layton, H. S. Content analysis of magazine headlines: Changes over three decades? M.: Feminism & Psychology, 17(2), 2007. 250-258.
2. Gridina, T. A. Language Game: Stereotype and Creativity. Yekaterinburg: Ural State Pedagogy University Publisher, 1996.p.225.
3. Macnamara, J. R. Media content analysis: its uses, benefits and best practice methodology. M.: Asia Pacific Public Relations Journal, 6(1), 2005. 1–34.
4. Sannikov V. Z. The Russian language in the mirror of a language game. M.: Slavic culture languages, 1999. p. 541.
5. Prozorov, V. Three types of modern mass media: a question of genealogy. M.: Russian literature in the context of modern integrated processes, 2005. p. 29-32.

6. Wittgenstein, L. S. Philosophical Investigation// Novelty in foreign linguistics. M., 1985. p. 79-128
7. Zemskaya, E., Kitaigorodskaya, M., & Rozanova, N. Language game/Russian colloquial speech: Phonetics, morphology, lexicology, gesture. M.: Prosveshenyе, 1983. 172-214.

БРИТАНДЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ (АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ЖАРИЯЛАНҒАН) БАҚ-ТАҒЫ ТІЛДІК ОЙЫНДЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Түйіндеме

Бұқаралық ақпарат құралдарының әлем туралы түсінігімізді қалыптастырудың әсері өте зор, әсіресе соңғы жылдары Интернеттің дамуы ақпараттың жедел және кең ауқымда таралуына жолын ашты.

Сондықтан БАҚ-та қолданылатын тіл құралдарын түсіну медиа сауаттылықты арттыру үшін өте маңызды. Бұл мақалада Ұлыбритания мен Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдарында лингвистикалық құрал-тілдік ойынның қолданылуы қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты - дискурстық мінез-кулықты анықтау үшін қолданылатын шығармашылық лингвистикалық механизмдерді тану және санаттау. Екі елдің негізгі баспа басылымдарын салыстырмалы талдау әртүрлі тілдік әдістерді анықтады. Бұл мақалада тілдік ойын техникасы бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қоғамға әсер ету құралы ретінде қызмет ететіндігі туралы гипотезаны алға тартады. Зерттеуде салыстырмалы мазмұнды талдау және оның әдістері ретінде дедуктивті тәсіл қолданылады. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы оның медиасауаттылық пен медиа тілін талдаудың білім беру құралдарын жетілдіруге қосқан үлесінде жатыр. Сонымен қатар, теориялық маңыздылығы тілдік ойындарды түсінуде оның шығармашылық ерекшелігін еске алу және дискурсқа қаншалықты әсері бар екенін анықтауда.

Tірек сөздер: тілдік ойын, ағылшын тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдары, дискурсивті талдау, лингвистикалық шығармашылық, медиа сауаттылық.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ В БРИТАНСКИХ И КАЗАХСКИХ (ОПУБЛИКОВАННЫХ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ) СМИ

Аннотация

Средство массовой информации значительно влияет на формирование восприятия нашего мира, особенно учитывая обширный рост Интернета. Поэтому понимание языка, используемого в СМИ, имеет решающее значение для повышения медиаграмотности. В статье рассматривается использование языковой игры в СМИ двух стран - Великобритании и Казахстана. Основная цель исследования - распознать и классифицировать творческие языковые механизмы, используемые для стимулирования дискурсивного поведения. Сопоставительный анализ печатных СМИ обеих стран выявил различные приемы. В работе выдвигается гипотеза о том, что приемы языковой игры служат инструментами воздействия на общество через СМИ. В качестве методов исследования используются сравнительный контент-анализ и дедуктивный подход. Практическая значимость исследования заключается в том, что оно вносит вклад в развитие образовательных инструментов в области медиаграмотности и анализа языка СМИ. Теоретическая же значимость заключается в углублении понимания языковых игр путем акцентирования внимания на том, как творческое использование языка может повлиять на поведение в дискурсе.

Ключевые слова: языковая игра, средства массовой информации на английском языке, дискурсивный анализ, лингвистическая креативность, медиаграмотность.

Л.Ф. Юлбарисова¹, С.А. Тагирова²

^{1,2}Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, г. Уфа

yulbarisova.l.f@list.ru

ИЗУЧЕНИЕ КОНЦЕПТА «УМ» В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ В БАШКИРСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Язык является неотъемлемым показателем развития культуры, даже более того, является мощным воздействующим фактором на развитие национальной культуры. Китайский и башкирский языки относятся к различным языковым группам и семьям. Однако, во всех языках есть единицы, которые наиболее детально раскрывают языковую картину – это фразеологизмы. Не смотря на большое количество исследований, посвященных фразеологизмам, их семантическим особенностям, выражающим интеллектуальные способности человека, уделено мало внимания. Поэтому целью статьи является сопоставительный анализ фразеологизмов со значением «ум» и выявление языковых особенностей их использования в китайском и башкирском языках. Такое исследование фразеологических единиц помогает сформировать представление о человеке, как о носителе знаний, что поможет глубже понять китайскую и башкирскую языковую картину.

Ключевые слова: концепт «ум», фразеологическая единица, интеллект, лингвокультурологическая компетенция, сопоставительное изучение.

В настоящее время особый интерес в лингвистике приобрела тема языковой картины мира, поскольку она показывает национальные особенности характера и языка людей, дает представление о культурно-этнических представлениях человека об окружающем мире. Значение фразеологизмов прямо или опосредованно несет в себе культурный код, передающий информацию о мире и месте человека в нем, как носителе языка. Фразеологизмы являются нескончаемой «кладезью народной мудрости», которая, по мере своего формирования, вбирает в себя культуру и опыт поколений [1, с. 1004]. По мнению Т.Ф. Терских и Л. Вана фразеологический состав языка – это «зеркало, в котором лингвокультурная общность идентифицирует свое национальное самосознание» [3, с. 223].

Одной из важнейших составляющих в жизни каждого человека и в его языковой картине мира является его способность мыслить. Ум является непосредственным показателем развития человеческого интеллекта. Оценка умственных способностей человека встречается во всех сферах его деятельности. У всех народов всегда высоко ценились знания и мудрость человека, их носители пользовались большим уважением.

Материалом для исследования послужили фразеологические единицы со значением «ум», представленные в Китайско-русском фразеологическом словаре О.М. Готлиба [2] и в Русско-башкирском фразеологическом словаре З. Г. Ураксина [4].

Проведенный анализ показал, что практически все фразеологизмы являются неоднозначными. В обоих языках существуют фразеологизмы, которые нельзя воспринимать практически, если не знаешь их истинного смысла. Этот момент очень важен при переводе текста.

Наиболее частым использование фразеологических единиц, обозначающих интеллектуальные способности в китайском и башкирском языках было выделено соотношение концептов «ум» и «глупость», образующие когнитивную оппозицию,

актуальной для китайской и башкирской языковых картин мира, поскольку их лексемы-репрезентанты отличаются высокой номинативной плотностью.

Важно отметить, что концепт «голова» занимает первостепенную роль во фразеологизмах на тему «ум» в башкирском и китайском языках. Голова в китайском и башкирском языке представляется как определенный орган, носитель ума/интеллекта.

В китайских фразеологизмах голова имеет локус умственных способностей. В данной группе представлены ФЕ, в которых вербализуется тема «незнание/непонимание», голова выступает как источник проблем при обозначении запутавшегося, глупого или суеверного человека. Так, незнание и непонимание описываются посредством фразеологизмов: **昏头转向** /hūn tóu zhuǎn xiàng/ в голове затуманилось так, что потерял ориентацию; запутать; **狗头军师** /gǒu tóu jūn shī/ букв.: стратег с собачьей головой / обр. знач.: горе-советчик; **焦头烂额** /jiāo tóu làn é/ букв.: обожжённая голова и разбитый лоб / обр. знач.: попасть в переделку, быть разбитым в пух и прах, вертеться как белка в колесе.

В башкирских фразеологизмах концепт баш представлен в большей части рассудительностью и умом или их отсутствием: башы эшләй ‘голова работает’, башы йоморо досл. ‘круглая голова’, соотв. ‘голова (котелок) варит’, башы бар досл. ‘есть голова’, соотв. ‘голова на плечах’ – об умном человеке, ахмак баш досл. ‘дурная голова’, соотв. ‘голова садовая’, тауык баш соотв. ‘куряя голова’, ахмак баш досл. ‘без ума’, соотв. ‘голова еловая’ – о глупом, недалеком человеке и т.д.

Таким образом, фразеологические единицы со значением «ум» активно представлены в китайском и башкирском языках. Концепт «ум» в изучаемых языках представлен в большей части смысловым сопоставлением «ум-глупость». Этот смысл обоснован метафорическим сочетанием фразеологических единиц, часть которых передает уровень развития интеллектуальных способностей человека. Такая группа фразеологизмов в китайском и башкирском языках имеет типологическую схожесть. Так же схожие черты были найдены во фразеологизмах, описывающих интеллектуальные способности человека с компонентом **头** /баш (голова). В китайском и башкирском языке такие фразеологизмы объясняются аллегорическим смыслом, представляющим голову, как вместилище мыслей и идей. В башкирском языке фразеологические единицы с компонентом «голова», кроме того, имеют эмоциональное значение и представлены реакцией человека на обстоятельства. В ходе исследования были найдены фразеологические единицы на тему «ум» и в башкирском, и в китайском языках, связанные со светом, животными, предметами, и т.д. Главной общей чертой, которую удалось выделить, является то, что в обоих языках используется разговорный стиль.

Список источников

1. Абдуллина Г.Р., Абдуллина Л.Б., Хуснутдинова А.Р. Эквивалентные пословицы и поговорки в китайском, русском и башкирском языках //Вестник Башкирского университета. – 2019. – Т.24. №24. – С. 1003-1010.
2. Готлиб О. М. Китайско-русский фразеологический словарь. Около 3500 выражений / О. М. Готлиб, Mu Хуайн. – 2-е изд., стереотип. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 2019. – 596 с.
3. Терских Т.Ф., Ван Л. Фразеологизмы, отражающие интеллект человека, в русском и китайском языках //Педагогическое образование. - 2023. - Т. 4. № 7. - С. 223-226.
4. Ураксин З. Г. Русско-башкирский фразеологический словарь: 1 572 фразеологических оборота/Под ред. Э. Р. Тенишева.— М.: Рус. яз., 1989. — 404 с.

STUDY OF THE CONCEPT "MIND" IN THE COMPARATIVE ASPECT IN BASHKIR AND CHINESE LANGUAGES

Abstract

Language is an indispensable indicator of Development of culture, even more, is a powerful influencing factor on the development of national culture. Chinese and Bashkir languages belong to different language groups and families. different language groups and families. However, there are units in all languages that reveal the language picture in the most detail - phraseological phrases. In spite of despite the large number of researches devoted to phraseologisms, their semantic features, expressing the intellectual abilities of man, have been given little attention. Therefore, the purpose of the article is a comparative analysis of phraseological phrases with the meaning "mind" and revealing the linguistic peculiarities of their use in Chinese and Bashkir languages. Such a study of phraseological units helps to form an idea of a person as a carrier of knowledge, which will help to understand the Chinese and Bashkir language picture more deeply.

Keywords: concept "intelligence", phraseological unit, intellect, linguocultural competence, comparative study

БАШҚҰРТ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ САЛЫСТЫРМАЛЫ АСПЕКТІДЕГІ "АҚЫЛ" ТҮЖЫРЫМДАМАСЫН ЗЕРТТЕУ

Аннотация

Тіл мәдениеттің дамуының ажырамас көрсеткіші болып табылады, сонымен қатар ұлттық мәдениеттің дамуына қүшті есеп етуші фактор болып табылады. Қытай және башқұрт тілдері әртүрлі тілдік топтар мен отбасыларға жатады. Алайда, барлық тілдерде тілдік бейнені барынша егжей-тегжейлі ашатын бірліктер бар - бұл фразеологизмдер. Фразеологизмге, олардың адамның зияткерлік қабілеттерін білдіретін семантикалық ерекшеліктеріне арналған зерттеулердің көптігіне қарамастан, аз көңіл бөлінген. Сондықтан мақаланың мақсаты фразеологизмдерді «ақыл» мағынасымен салыстырмалы талдау және оларды қытай және башқұрт тілдерінде қолданудың тілдік ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Фразеологиялық бірліктердің мұндай зерттеуі адам туралы түсінікті білімді жеткізуши ретінде қалыптастыруға көмектеседі, бұл қытай және башқұрт тілдерінің бейнесін теренірек түсінуге көмектеседі.

Негізгі сөздер: «ақыл» тұжырымдамасы, фразеологиялық бірлік, интеллект, лингвокультологиялық құзырет, салыстырмалы зерттеу

МРНТИ 17.82.60

А.Р. Яубасарова¹, Г.Ш. Давлеткулова²

^{1,2}Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, г. Уфа

jaubasarovaa@yandex.ru¹

ЭПИСТОЛЯРНЫЙ ЖАНР В БАШКИРСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация

В данной статье описывается эпистолярный жанр в башкирской литературе, который представляет собой особую форму словесности. Автор анализирует степень изученности данной темы, историю появления писем и материалы письма, дает определение термину «письмо», раскрывает функцию данного жанра. В статье приводится классификация эпистолярных жанров. На примере произведений Г. Хусаинова, Р. Камала раскрывается место и значение эпистолярного жанра в башкирской прозе.

Ключевые слова: письмо, эпистолярный жанр, роман, стиль, этикет, средство общения, проза.

Эпистолярный жанр представляет собой особую форму словесности, воплощающуюся в текстах, «имеющих форму письма, открытки, телеграммы, посылаемые адресату для сообщения определённых сведений». Эпистолярный жанр изучали такие учёные, как Л.В. Щерба, Г.О. Винокур, К.А. Долинин, А.А. Елистратова и другие [2, с.90].

Письмо является наиболее ярко выраженной формой эпистолярного жанра. Письмо – это система начертательных знаков, используемых для фиксации звуковой речи с целью передачи её на расстояние или закрепления во времени. Материалом для письма первоначально служили камни, глина, бамбук, доска, кора, или листья деревьев, кожа животных, кости [2, с. 144]. Постепенно письма начинают появляться в художественных произведениях.

Современная наука предложила классификацию эпистолярных жанров по специфике реализуемого в тексте письма функционального стиля:

- 1) официально-деловое письмо (в русле официально-делового стиля; письма как деловые документы, отражающие не личные, а официальные отношения);
- 2) профессионально ориентированное письмо (в русле научного стиля, например, переписка ученых);
- 3) публицистическое письмо (в русле публицистического стиля, например, письма в газету);
- 4) художественное письмо (в русле языка художественной литературы);
- 5) частное письмо, не предназначенное для публикации; этот жанр включает в себя частные деловые письма, дружескую и любовную переписку и создается в русле обиходного стиля [3, с. 38].

Во всех стилях письма употребляется этикет. Он представляет собой такими компонентами, как: присутствие монологической и диалогической речи, адрес отправителя и получателя, приветствие и прощание.

С древних времён письмо служило средством общения между родственниками, коллегами, друзьями и т.д. С современном мире в связи с развитием научно-технического прогресса оно утратило свою былую значимость, но продолжает существовать в произведениях литературы. В их число входит сентиментальный роман Рината Камала «Таня – Тансылу».

Ринат Камал (Ринат Альтафович Камалов) родился 28 июня 1954 года в деревне Дуван-Мечетлинского района. После окончания средней школы и службы в армии он пошёл в мединститут, но уже через год поступил на первый курс филологического факультета Башкирского государственного университета. После его окончания в течение пяти лет работал в школах Учалинского и родного Мечетлинского районов. В 1985 году он вместе с семьёй переехал в Уфу. Ринат Камал начал работать на республиканском радио, затем руководил бюро пропаганды Союза писателей Республики Башкортостан, трудился в журнале «Агидель», республиканской библиотеке, книжном издательстве «Китап».

Обосновавшись в столице, Ринат Камал основательно взялся за литературное творчество. Он стремился ежегодно издавать объёмные романы. Так один за другим вышли в свет произведения: «Таня-Тансылу», «Озонтал», «Братья», «Преемник», «Альфира». В 2010 году же за роман «Альфира» ему присуждена премия имени Салавата Юлаева.

В романе «Таня-Тансылу» он повествует о молодой девушке по имени Тансылу, которая вместе со своей подругой Фаниной работает в селе учительницей. Она живёт счастливой жизнью, успевает и работать и отдыхать. Вскоре она влюбляется и выходит замуж за Петрика, молодого русского парня. Но счастья она не находит: родственники Петрика недолюбливают её за национальность и называют «басурманкой», а её муж оказался зависимым от зелёной змеи.

Тансылу пытается всё это исправить, пережить, но, не справившись, разводится с мужем и уезжает в Ригу. Именно из Риги она начинает присыпать письма своей подруге Фанисе.

Структура данного романа своеобразна: в начале повествование идёт от лица Фанисы, подруги Тансылу. Вторая половина романа же состоит только из писем. При этом стоит упомянуть, что эти письма написала Тансылу. Те письма, которые Фаниса отправляла Тансылу, в романе не представлены. В романе обычно повествуется жизнь сразу нескольких главных героев. Но автор хотел, чтобы читатель обратил особое внимание на жизненный путь Тансылу, её личностное развитие. Из самих писем Тансылу мы узнаём, что Фаниса тоже вышла замуж и воспитывает двоих детей, а также работает в школе.

В данной книге все письма по своей жанровой специфике являются частными. Рассмотрим самое первое письмо, которое Тансылу прислала Фанисе. Согласно этикету, Тансылу поздоровалась со своей подругой, а затем последовало обращение: «*Һаумы, Фәнисәкәйем, кәзәрлем минең – иң яқын әхирәткәйем!*» [4, с. 32]. В этом обращении следует обратить внимание на то, что главная героиня не просто обратилась к подруге по имени, а прибавила уменьшительно-ласкательный суффикс -кәй. Такое обращение обычно используется только в частных письма и оно даёт понять, что отправитель письма близко знаком с адресатом. Затем Тансылу спрашивает о том, как живёт Фаниса: Ни хәлдәрзә йәшәп яткан көнөң, диплом якланыңмы? Затем она рассказывает о своей жизни и в конце прощается: *Ярай. Үбәм. Қәтәм. Таңылыуың. Рига, сентябрь 1977 йыл.*

Письма, как известно, являются средством общения. В своих письмах Тансылу часто говорила Фанисе, что она не просто пишет ей письма, а как-будто бы общается с ней вживую, с глазу на глаз. «Дөрөс, мин язмайым, э һинең менән әңгәмәләшәм. Күзмә-күз». Действительно, на долю главной героини выпала нелёгкая судьба, она так и не смогла найти настоящее счастье. Но именно крепкая дружба с Фанисой и общение с помощью писем придавали Тансылу новых сил, заставляли жить и двигаться дальше.

Следующее произведение башкирской литературы, в котором представлен эпистолярный жанр – это историко-биографический роман Гайсы Хусаинова «Кровавый пятьдесят пятый».

Гайса Хусаинов – известный литературный критик, писатель, автор многих научных статей. Читатели знают его через такие произведения, как «Последний тарпан», «Кисса о героях», «Фельдмаршал Пугачева», «Кровавый пятьдесят пятый» и другие.

В романе «Кровавый пятьдесят пятый» описаны события, которые произошли в XVIII веке. Царские чиновники притесняют и издеваются над башкирами, насильно крестят, берут взятки. Батырша, видя всё это, не может оставаться в стороне и поднимает восстание [5, с.145].

Батырша был образованным и авторитетным аксакалом своего времени. Его настоящее имя и фамилия – Абдулла Галиевич Галиев. Мещярский мулла. Как пишет в своем письме, мулла Батырша дает назидания народу соблюдать каноны исламского шариата, быть послушными посланниками Бога, приводит отрывки из священной книги – Коран.

Восстание Батырши терпит поражение, а сам он попадает в плен. Именно в Шлиссербургской крепости он пишет своё знаменитое письмо-обращение к царице Елизавете Петровне.

Это письмо считается крупным эпистолярным памятником своего времени, так как в нём изображена жизнь и судьба башкир XVIII века. Традиционные критерии стиля эпистолярной литературы – ясность, краткость и доступность. Но письмо Батырши отличается от всех остальных своим большим объемом. По мнению Г.С. Кунафина, в письме Батырши в конкретных формах показана взаимосвязь эпистолярной и художественной литературы. Как отмечает учёный, использованные диалоги, монологи, новеллы, рассказы и легенды, лирические отступления, пословицы и поговорки сближают жанр письма,

относящегося официальному стилю, к литературному жанру. [6, с. 87]. Но большую часть всё же занимают суры и хадисы из «Корана»:

«О правоверные! Исполняйте повеления аллаха и соблюдайте его заповеди, ибо создавшим нас из небытия в бытие и даровавшим нам в изобилии все блага является наш аллах. Также обяжитесь [исполнять] и сунну пророка, ибо он – глава нашей веры. Будьте непоколебимыми [последователями] учений и наших имамов, ибо они наследники пророков и, проявляя рвение в религиозных делах, являются нашими наставниками на пути веры».

Итак, мы по смыслу всемилостивейшего указа нашего падишаха, всем народом, от мала до велика в нашей команде, решили брать соль с гор и из озер. И не согласны брать в крепостях».

«О правоверные! Повинуйтесь наместникам падишаха нашего времени, так как они являются опорой наших мирских и религиозных дел и служат причиной тому, что мы проводим время в безопасности и невредимости» [6, с. 71-82].

В реальности письмо Батырши Галиева так и не было доставлено императрице Елизавете Петровне, но оно сохранилось в архивах и стало примером художественной литературы.

Таким образом, эпистолярный жанр имеет место в башкирской прозе, его использовали в своих произведениях писатели и поэты. В письмах выражены все чувства и слова главных героев, которые помогают читателям понять основной смысл произведения.

Список использованной литературы:

1. Токтагазин М.Б. Нюансы жанроопределения эпистолярной публицистики // Веснік БДУ. 2015. № 2. Серия 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. С. 90–92.
2. Вендина Т.И. «Введение в языкознание: Учебное пособие/Т. И. Вендина. – 2-е изд., испр. и доп. – М.:Высшая школа, 2005. – 391 с. – илл.
3. Ринат Камал К 22 Таңя-Таңылыу: Роман һәм повестар. — Өфө, Башкортостан «Китап» нәшриәте, 1996. — 368 бит.
4. «Письмо Батырши императрице Елизавете Петровне» Текст. Транскрипция. Перевод на русский язык. Факсимиле/Составитель, автор введения, комментариев и гlosсария акад. Г. Б. Хусаинов/ У Н Ц РАН.— Уфа, 1993.— 250 с.
5. Хусаинов Г.Б. Кровавый 55-й : Ист. роман [о башк. восстании 1755 г.] / Гайса Хусаинов; [Худож. А. Галин]. – Уфа : Башк. изд-во "Китап", 1996. - 541,[2] с. : ил.; 21 см.; ISBN 5-295-01811-3 (В пер.) : Б. ц.
6. Тагирова З.М. «Художественные особенности современной башкирской документальной прозы». – Уфа, 2016. —151 с.

EPISTOLARY GENRE IN BASHKIR PROSE

Annotation

This article describes the epistolary genre in Bashkir literature, which is a special form of literature. The author analyzes the degree of study of this topic, the history of the appearance of letters and the materials of the letter, defines the term "letter", reveals the function of this genre. The article provides a classification of epistolary genres. On the example of the works of G. Khusainov, R. Kamal, the place and meaning of the epistolary genre in Bashkir prose is revealed.

Keywords: writing, epistolary genre, novel, style, etiquette, means of communication, prose.

БАШҚҰРТ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ЖАНР

Аннотация

Бұл мақалада башқұрт әдебиетіндегі эпистолярлық жанр сипатталған, ол әдебиеттің ерекше түрі болып табылады. Автор осы тақырыптың зерттелу дәрежесін, хаттардың пайда

болу тарихын және жазу материалдарын талдайды, "жазу" терминіне анықтама береді, осы жанрдың қызметін ашады. Мақалада эпистолярлық жанрлардың жіктелуі көлтірілген. Г. Хусаинов, Р. Камал шығармаларының мысалында башқұрт прозасындағы эпистолярлық жанрдың орны мен маңызы ашылады.

Түйінді сөздер: жазу, эпистолярлық жанр, роман, стиль, этикет, қарым-қатынас құралы, проза.

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ/
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 06.09.21

Ш.М. Бухарбаев¹, М.Г. Кайыргалиева², Э.Е. Ахметова³, З.К. Ержанова⁴,
Е.Д. Айтмаганбетова⁵

¹²³⁴⁵Баишев Университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

ТҮРКІ ӘЛЕМІ КӨРНЕКТІ ТҮЛҒАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ МҰРАСЫНЫҢ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін

Түркі әлемінің көрнекті түлғаларының бірі де бірегейі Сұлтан Бейбарыстың тарихи мұрасының халықтық құрметке ие болуының ең басты себептерінің бірі, біздің пікірімізше және тарихтың дәлелдеуінше, біріншіден елдегі саяси тұрақтылық, екіншіден Мысыр елінің жан-жақты әлеуметтік-экономикалық дамуы.

Себебі Бейбарыс билеп тұрған жылдары Мысырда көптеген әлеуметтік-экономикалық салаларға қатысты объектілердің көптең салынуы және елдегі саяси тұрақтылық пен тәртіпті қатаң жолға қойып, байланыс пен сауданы өркендешуі, міне осылардың негізінде Мысыр елі сол замандарда әлемдегі әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан ең қуатты елдердің біріне айналды.

Кілт сөздер: Бейбарыс, Мысыр, экономика, әлеуметтік-экономикалық, түрік-қыпшақ сөздігі.

Қазақ елінің арғы-бергі тарихында аса ғажайып түлғалардың бірі-Бейбарыс сұлтан. Жаугершілік заманда, қаршадай бала күнінде қыпшақ даласында тұтқынға алынып, жат жерде ерекше ерлігінің, асқан ақылның арқасында құлдықтан хандыққа дейін көтерілген, Мысырдай алып елді 17 жыл бойы, 1260-1277 жылдары билеп, монгол шапқыншылығынан, крест жорығынан жалпы араб әлемін сақтап қалған ұлы бабамыз Бейбарыстың өзгеше өмірі «Әз-Зәкір Бейбарыс сұлтанның ғұмырнамасы» («Сират аз-Зәнір Байбарс») атты арабтың халықтық романында баяндалады. Бұл аталмыш ғұмырнама араб елдерінде талай ғасыр бойы атақты «Мың бір тұнмен» қатар айтылып келген, қиссашы-муқаддистердің әңгімелуімен ауыздан ауызға тарап жеткен шығарма.

Сұлтан Бейбарыстың бұндай халықтық құрметке ие болуының ең басты себептерінің бірі, біздің пікірімізше және тарихтың дәлелдеуінше, біріншіден елдегі саяси тұрақтылық, екіншіден Мысыр елінің жан-жақты әлеуметтік-экономикалық дамуы. Себебі Бейбарыс билеп тұрған жылдары Мысырда көптеген әлеуметтік салаларға қатысты объектілердің көптең салынуы және елдегі саяси тұрақтылық пен тәртіпті қатаң жолға қойып, байланыс пен сауданы өркендешуі, міне осылардың негізінде Мысыр елі сол замандарда әлемдегі ең қуатты елдердің біріне айналды.

Мысыр мен Шамды «крест жорығынан», монгол шапқыншылығынан қорғап бөлшектенген ұсақ мемлекеттерді халифат-империя дәрежесіне жеткізген Бейбарыстың туғанына биыл 800 жыл толып отыр. Ортағасырлық тарихшылар Байбарыстың шыққан тегі түркі, қыпшақ екенін алға тартқан.

Сұлтанның Қыпшақ даласында дүниеге келгені тұрасында да деректер көп. «Байбарыс бин Абдулла, ұлты – қыпшақ, түркінің берш уғлу тайпасына жатады», –дейді XIV ғасырда, яғни 1360-1451 жылдары өмір сүрген мысырлық тарихшы әл-Айни. Зерттеушілер Бейбарыстың туған жылы деп 1223-1228 жылдар аралығындағы түрлі даталарды көрсетеді.

Ғылыми айналымда 1223 жылы өмірге келгендей қабылданған. Британия энциклопедиясы да осы жылды растайды.

1257 жылы монголдардың Бағдатты басып алуы бүкіл ислам әлеміне қауіп тәндірді, осы кезде Әмір Құтыз өзін Мысыр мен Шамның әміршісі деп жариялады монголдарды қутуге дайындалды. Шамнан өзінің жақтастарымен көмекке Бейбарыстың келе жатырғаны туралы хабарды естіп Әмір Құтыз қатты қуанды. Ойланбастан Бейбарысты барлық әскердің басшысы етіп тағайындауды. Бейбарыстың әскер өнерін шебер менгергеніне ешкімнің шұбәсі болмайды. Нәтижесінде ешқандай женіліс көрмей келеген Кетбұға бастаған монголдарды 1260 жылдың 3 қыркүйегінде Палестина жеріндегі Айн-Джалаут елді мекенінің түбінде тас-талқан қылыш жеңеді.

Нәтижесінде Бейбарыстың мерейі үстем болып билікті қолына алады. Сол кезеңдегі тарихқа көз жүгіртсек сол кезең, яғни 13 ғасырда Мысырдың мемлекет басына мәмүліктер келеді. Жалпы тарихта ол кезеңді екіге бөліп қарау қалыптасқан;

-1250-1382 жж.

-1382-1517 жж.

Батыстың тарихшылары мәмүліктерді әскери бөліміне қарай «баҳри» және «бүрдже» деп атаған. Бертінгі ислам тарихшылары «түркі» және «шеркеш» кезеңдері деп қарастырады. 1250 жылдан 1517 жылға дейін мәмүлік сұлтандарының әулеті қазіргі Египет пен Сирия жерлеріне кірген мемлекет тізгінің қолдарына ұстаған. Мәмүлік мемлекеті өзінің құзар шынына Қыпшақ сұлтандары билеп тұрғанда шығып, Шеркештер сұлтандығында құлдырау кезеңін бастаған кешіргені тарихи шындық.

Жалпы мәмүліктер кезеңі Мысыр мен Шам үшін аса жоғары дәуірлеу заманы болды, ең жоғарғы әлеуметтік-мәдени, экономикалық және ең керемет саяси дәуірі тұрғысынан түркілер, соның ішінде қыпшақтар сұлтандығына қарыздар.

Сұлтан Бейбарыс өз дәуірінде елдің түкпір-түкпірінде көптеген діни, қоғамдық, әлеуметтік, тұрғын жай құрлыстарын салдыруға билігін және бар күш жігерін жұмсаған, оның салдырган құрылымы объектілерінің көбі әлі күнге дейін тұр.

Мысалы, Мысырда Аль-Джабаль шағын қамал қаланы салдырып, оның ішіне барлық керекті жабдықтармен жаракталған екі қабатты «Алтындар үйі», яғни бүгінгі тілмен айтсақ жанында мешіті бар «монета сарайын» салдырған. Бұл елдің ақша айналымын ретке келтіріп, елдің экономикалық мәселеріне баса назар аударғанының белгісі екені ақырат. Осы атаптап қамал қаланың қақпасының жанынан төбесі үшкір биік мұнара тұрғызған, бұл мұнара қазіргі кезге дейін бар екен.

Сондай-ақ, Бейбарыс Каир қаласындағы сұлтан сарайларының ортасындағы көше бойына «аз-Захирия» медресесін 1262-1264 жылдар аралығында салдырып, бұл құрылымың аяқталуын салтанатпен бастап, аяғын үлкен мерекелік шараға айналдырған. Бұл медресе есік Каирдің «аз-Захирия» ауданында орналасқан. «Аз-Захирия»-ның мағынасы «әділетті», «нағыз әділетті» деген түсінікті береді екен. Бұл медресенің жөндеу жұмыстары жақында аяқталуы тиіс деген ақпарат бар.

Сонымен қатар, мәмлүліктер билеп тұрған кезеңде түрік-қыпشاқ сөздерін үйренуге деген қызығушылық жоғары болып қана қоймай, сол тілде сөйлегендер сауатты, білімпаз болып есептелген. Сөзімізге дәлел ретінде қазіргі кезде қолданыста бар, яғни бүгінгі күнге дейін сақталған, тәмендерді ұсынып отырмыз:

1. Терджуман турки уа араби («Түрікше-арабша тәржімә»). Авторы белгісіз қолжазба 1245 жылы Мысырда жазалып біткен, казір Лейден қаласында сактаулы тұр, 76 бет 2,5 мындағы сөз бар. 1984 жылы М.Т. Хоутсма кітап етіп басып шығарған. Қазақстанда Ә. Құрышжанов «Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря» атты ғылыми монография жазған.
2. Китаб ал-ибрақ ли-лисан ал атрак («Түркі тілі туралы жазалған түсіндірме кітап»). Авторы Асир ад-дин абу Хаян Мухаммед ибн Юсив ал-Гарнати. 1312 жылы Каир

қаласында жазылып біткен, 3500-ге тарта қыпшақ сөзі бар. Қолжазба Түркияда сақтаулы тұр, ең алғаш Мұстафа бейдің бастыруымен Стамбулда шықкан. 1931 жылы А. Джәфароғлы қайта бастырып шығарған. 1936 жылы В. Избұдак Стамбулда үшінші рет шығарған. Абу Хаян еңбегінде Қазақстанда М. Маженова, Өзбекстанда Н. Расулова кандидаттық диссертация қорғаған.

3. Китаб булғат ал- муштақ фи-л-оругат ат-турк вал-қыпшақ «Түрік пен қыпшақ тілдерін жақсы үйрену үшін жазылған кітап», авторы–Жамал ад-Дин Мухаммед Абдулах ат-Турки. Қазір Францияның Үлттық кітапханасында сақтаулы тұр. 71 бет 1958 жылы Варшавада А.Зайбичковский бастырып шығарған. Қазақстанда С.Боранбаев, Өзбекстанда Файзулаева кандидаттық диссертация қорғады.
4. Китаб ат-тұхфа аз-закия филлугат ат-туркия « Түркі тәлә туралы ерекше сыйлық» Стамбулағы Баязит мешітінің Валтидин Эфенді кітапханасында сақтаулы тұр. 91 парақ 182 бет. 1945 жылы Б.Аталай түрік тілінде бастырып шығарды. 1968 жылы С. Муталиибов өзбек тілінде таныстыруды.
5. Ал-Кауанин ал-куллииа ли-дабт ал-луғат ат-туркия «Түркі тілдерін үйрену үшін жазалған толық құрал» авторы белгісіз. 1928жылы Рифат Білге Стамбулда аударып алғысөзін Ф. Көзпүрүлзеде жазады. 1937 жылы С.Телегди неміс тілінде бастырып шығарды. Қазақстанда С.Дүйсен кандидаттық диссертация қорғады.
6. Аш-Шудур ад-дахабия вал-қита ал-ахмадия фил-луғат ат-туркия « Түркі тілі туралы жазылған алтын тізбе», авторы-Молла Ибн Мухаммед Салих. Қазір Стамбулда сақтаулы тұр. 1949 жылы Б.Аталай бастырып шығарды.

Жоғарыда аталған «Аз-Захирия» медресесіне жалғастыра кітап сақтайтын қойма салдырып, оған жауапты қылып ғұлама ғалымды тағайындауды. Медресе жаңындағы кітапханаға тағайындалған ғалым кітаптарды жинау тәртібін және оларды жүйелендіру мен сақтауды, кітап іздеушілерге қажетті кітапты тауып беру жұмысын тиянақты жүргізген.

Сонымен қатар, Бейбарыс осы медресенің жаңынан жетім балалар үшін баспа на салдырып ол жетім балаларға қыскы-жазғы киімімен қатар, аспен де қамтамасыз етуді үйимдастырған.

Тағы бір айта кететін маңызды ақпарат, Сұтан Бейбарыс мұсылман құнтізбесі бойынша 659 жылы яғни 1261 жылы Мұхаммед пайғамбардың қабіріне бірқатар жөндеу жұмыстарын жүргізген екен.

Бейбарыс сұлтандық құрган жылдары өзінің кіндік қаны тамған жері, сол замандағы Алтын Орда мемлекетімен де тығыз саяси-дипломатиялық байланыс орнатты.

Екі ел арасында елшілік алмасу 1262 жылдан басталды. Бұл тек саяси мақсатты көздеуғана емес, екі ел арасындағы сауда-саттық, әлеуметтік-экономикалық мәселерді де шешуге бағытталған шаралар болатын. Осындағы тығыз қарым-қатынастың негізінде Алтын Ордамен арадағы саяси, сауда-саттық байланыс дами түскені ақырат, бұл өз кезегінде Мысырдың да әлеуметтік-экономикалық әл ауқатында он нәтиже бергені тарихтан белгілі.

Бейбарыс Сарай қаласына Византия арқылы алғашқы адамын жіберіп, достық көпірін орнатса қалған он бес жылда тағы да жеті елші ауыстыруды.

Міне осылайша Каир мен сарай арасында екі ғасырлық байланыста елу, ал «бахри мамлюктері» билеген 137 жылда 40 елші алмасқан. Нәтижесінде, яғни Бейбарыс заманында екі ел арасындағы саяси-экономикалық, әскери, діни байланыстар өте қатты дамыған. Міне Сұлтан Бейбарыс бабамыздың осындағы ұтырлы жүргізген саясатының нәтижесінде Мысыр мен Шам елі кезінде гүлденген, әл-ауқаты күшті, экономикалық жағынан жан-жақты дамыған елдердің бірегейлері болғаны белгілі.

Мақаланы қорытындылай келе, келесі ұсыныстарды ұсынамыз:

- «Әз-Зәкір Бейбарыс сұлтанның ғұмырнамасы» қазақ тілінде қайта басылып кең насиҳатталса;
- Мысыр мемлекетінің Алтын Ордамен байланысы ғылыми тұрғыдан егжей-тегжейлі

- зерделеп зерттеу;
- мақалада көрсетілген түркі-қыпшақ тілдеріне байланысты сөздіктерін терең зерттеу мақсатында ғылыми айналымға қосу;
 - Мысырдағы Сұлтан Бейбарыстың атқарған әлеуметтік-экономикалық еңбектерін зерттеп-талдау;
 - Сұлтан Бейбарыстың туғанына 800 жыл толуына орай ұйымдастырылған басты шаралардың негізгі болып, қисынсыз интерпретацияларға жол бермеу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Б. Кумеков, К. Саки «Байбарыс сұлтан»
2. Сайфетдинова Э.Г. Личность султана Бейбарса и его роль в развитии взаимоотношений мамлюкского Египта с Золотой Ордой по арабским источникам // Золотоордынское обозрение. – Т. 5. – № 4. – 2017. – С.
3. Әлібекұлы А. Бейбарыс бейнесі халық қиялы мен тарихи жазбаларда // Қазақ әдебиеті. – 2013. – 7 қараша.
4. <https://halyqline.kz/qogam/tarih/bejbarys-tarihi-tulgha/>
5. https://www.zharar.com/kz/referat/5046-sultan_beybars.html

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ВЫДАЮЩИХСЯ ДЕЯТЕЛЕЙ ТЮРКСКОГО МИРА

Аннотация

Одной из основных причин, почему историческое наследие Султана Бейбарыса, одного из выдающихся деятелей тюркского мира, пользуется уважением народа, на наш взгляд и согласно свидетельствам истории, является, во-первых, политическая стабильность в стране, а во-вторых, комплексное социально-экономическое развитие страны Египет.

Это связано с тем, что во время правления Бейбарыса в Египте было построено большое количество объектов, относящихся ко многим социально-экономическим сферам, строго установились политическая стабильность и порядок в стране, развивались коммуникации и торговля.

Ключевые слова: Бейбарыс, Египет, экономика, социально-экономический, турецко-кипчакский словарь.

ECONOMIC ASPECTS OF HISTORICAL HERITAGE OF OUTSTANDING FIGURES OF THE TURKIC WORLD

Abstract

One of the main reasons why the historical heritage of Sultan Beibarys, one of the outstanding figures of the Turkic world, is respected by the people, in our opinion and according to the evidence of history, is, firstly, the political stability in the country, and secondly, the comprehensive socio-economic development of the country Egypt.

This is due to the fact that during the reign of Beibarys in Egypt was built a large number of objects relating to many socio-economic spheres, strictly established political stability and order in the country, developed communications and trade.

Keywords: Beibarys, Egypt, economy, socio-economic, turkish-kipchak dictionary.

ТЕХНИКА ФЫЛЫМДАРЫ /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 20.53.31

A. K. Amantai¹, N.Z. Zhetpisbai², A. R. Sundetova³
¹²³Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

WAYS TO IMPROVE FIELDS OF DIGITAL TECHNOLOGIES APPLICATION

Annotation

Nowadays, digital technologies occupy a very large and important place. It has become impossible to even imagine all our life without digitalization. Currently all the information is digitized for to be used in medical sphere, the Public Service Center and even home e-equipment via different gadgets.

Keywords: Digital technologies, economy, digitalization, "Digital Kazakhstan", education, advanced technologies.

Digital technologies in the era of globalization have become a decisive factor of competitiveness in the XXI century.

In English-language pedagogical literature, the word digital technology (digital technologies) is used as an umbrella term. It includes cloud, mobile, smart technologies and traditional information and communication technologies. Digital technologies are a tool that successfully solves the tasks of accelerating and optimizing the education of an individual adapted to life in the information society. In recent years, the transition to the digital world has been developing rapidly. Today, digital technologies are one of the main factors of global economic development [1].

The importance of using digital technologies:

1. Life Enhancement and Efficiency: Efficiency and Life Enhancement: Using digital technology helps to improve, comfort and assist the importance of life.
2. Inclusion of economic development: Assisting in the methodology and effectiveness of technology leadership
3. Knowledge and skill improvement: To improve our knowledge and understanding of competition through the use of digital technologies.
4. Ways of innovative management: Innovation management by creating new projects, business and community startups.
5. Create exercises and models: An opportunity to use repetition, increase learning and prepare new projects
6. Creation of banking services: Banking services, carrier services and education etc.

The field of information technologies is rapidly developing in the world market. Therefore, mastering this field, we will definitely enter the world market. After all, this is the demand of the times.

This is a big center for collecting statistical information, conducting proper analysis and presenting it as a conclusion. Digital technologies are a self-sustaining and reliable tool for rapid economic development. Address of the Head of State to the people of Kazakhstan entitled "The Third Revival of Kazakhstan: Global Competitiveness" has become a concrete and key document that raises important issues for the future of the country.

Different directions of development of these digital technologies are foreseen in the country. The priority of the Eurasian economic space is the development of digital technologies. The "Digital Kazakhstan" program is the basis for the rapid growth of technologies and the reorientation of services in Kazakhstan to an electronic format.

Based on these programs, five main areas have emerged. They are: digitization of economic sectors, which means restructuring traditional sectors of the economy using dynamic technologies and opportunities that increase labor productivity and lead to capitalization growth; further improvement and development of electronic services; knowing the needs of the state as a service infrastructure for the development of citizens and business, and the direction of transformation is moving to a digital state; implementation of the Digital Silk Road, high-speed transmission, data storage and processing, and secure infrastructure development.

One of the next issues is to expand the territory of communication networks, information-communication and technology infrastructure, to strengthen cyber security. These initiatives include modernizing the satellite communication system, bringing fiber-optic communication networks to remote settlements, as well as increasing transit capacity and digital television and radio broadcasting networks [2].

The main goal of the direction "Development of human capital" is to update the education system based on the best world practices. Robotics, virtual elements, 3D-printing, etc. are intended to be introduced into the learning process. The specific tasks of creating an innovative ecosystem are indicated. This is to support entrepreneurship in innovative technological areas of development, and to provide assistance to the start-up culture. For this purpose, the international technopark of Astana Hub IT startups was created. In this field, domestic specialists have begun to develop their own projects.

If the first computers in history were the size of a large room, now they are designed to be invisible. Competition in the field of information technologies is creating new, fresh and accessible types of techniques and technologies for the world. Modern technologies are constantly introduced into our lives, the concept of "digital" is widespread not only in scientific conferences, but also in everyday life. Digitization process affects the process and quality of perfect education. In the learning process, the computer acts as a form of learning, as well as a tool for diagnosing learning, education, development and learning content.

The goal of digitization is to fundamentally increase competitiveness, improve the quality of life of the population, accelerate and simplify the educational process. Digitization of the country is not a goal, it is a means of achieving the absolute advantage of Kazakhstan. The relevance of this technology is characterized by the increase in the speed of public information [3].

In conclusion, in my opinion, it seems important to set the following goals for the development of digital technology in Kazakhstan:

1. Improvement of technical education: The world economy is changing day by day. A specialist is needed accordingly. Industry-oriented technicians are needed. In order to be able to satisfy the demands of the market and the demands of production, the content and direction of the training programs should be changed.

2. Support for innovative projects: renewal of the innovative sector in Kazakhstan through the development of modern innovative projects.

3. Improvement of the infrastructure: planning the launch of communication channels to form a new model of interaction with the population and collect information about the current needs of the population, update additional Internet networks.

4. Support for technological products: support for Kazakhstani products in increasing the productivity of local technologies.

5. Integrating electronic systems: Updating and maintaining data using databases and electronic systems

That is why technology must always be updated and improved. Let's try to use only the best that digital technology has to offer.

References

1. <https://bugin.kz/12499-tsifrllyq-dganha-tekhnologiya>
2. <https://bilimdiler.kz/informatika/31532-cifrllyk-sauattylyk-bugingi-zaman-talaby>
3. <https://primeminister.kz/kz/news/16093>
4. Mausumbayev R.S. Development of research potential of the future social teachers in the context of digital technology: thesis prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD): 6D012300 Social pedagogy and self-awareness: protected 05.10.23 / P.C. Maysumbayev; scientific advisor R.K. Toleubekova; foreign scientific advisor N.V. Chekaleva; L.N. Gumilev Eurasian National University. - Astana, 2023. - 183 p. - Bibliogr.: p. 135-146

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ САЛАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Андрата

Қазіргі жаңа заманда цифрлышқа технологиялардың алғаштырылған орны өте үлкен ері маңызды. Біз қолданатын гаджет, медициналық көмек, халыққа қызмет көрсету орталығы, тіпті үй жабдықтарына дейін осы таңда цифрландырылған. Осы өміріміздің цифрлышқа технологияларсыз елестетудің өзі мүмкін емес болып кетті.

Түйін сөздер: цифрлышқа технология, экономика, цифрандыру, "Цифрлық Қазақстан", білім беру, озық технологиялар.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОБЛАСТЕЙ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В настоящее время цифровые технологии занимают очень большое и важное место. Стало невозможно даже представить себе всю нашу жизнь без цифровых технологий. В настоящее время вся информация оцифровывается для использования в медицинской сфере, центре обслуживания населения и даже в домашнем электронном оборудовании с помощью различных гаджетов.

Ключевые слова: Цифровые технологии, экономика, цифровизация, "Цифровой Казахстан", образование, передовые технологии.

MRHTI 00.45

А.С. Беркешева¹, Г.К. Изтлеуова²

^{1,2}Баишев Университети, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ КВЕСТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Андрата

Мақала білім беру процесінде квест технологияларын қолдану мәселелеріне арналған. Квест технологиясына анықтама беріледі, квест технологияларының нысандары, оқу сабактарына қолдану кезеңдері және квест технологияларын қолданудың артықшылықтары қарастырылады.

Түйінді сөздер: квест технологиясы, оқыту әдістемесі, оқыту технологиялары.

Қазақстанда білім беру жүйесін дамытудың қазіргі кезеңінде білім беру процесіне қатысушылардың өзара іс-қимылдының жаңа технологиялары мен белсенді нысандары пайда

болады. Білім беру процесінің барлық қатысушыларын тартуға және олардың шығармашылық қабілеттерін жүзеге асыруға, қолда бар білім мен дағдыларды практикалық іс-әрекетке енгізуге мүмкіндік беретін интерактивті формалар сұранысқа ие болады. Білім беру қызметін ұйымдастырудың мұндай формаларына мыналар жатады: интерактивті ойын, мастер-класс, жобалау қызметі, проблемалық жағдайларды құру, эксперимент және т. б. Бұл формалардың барлығы жеке элементтер ретінде қолданылады немесе оқытуши белгілі бір оқу іс-әрекетін немесе студенттермен бірлескен іс-шараны жоспарлау кезінде бір-бірімен біріктіріліп, өзгеруі мүмкін. Олар өсіресе квест технологиясында жақсы үйлеседі немесе оны жасағындағы компьютерлік ойындар үлкен рөл атқарды.

Салыстырмалы түрде квест технологиясы тұжырымдама ретінде білім және тәрбие беру процесінде жақында пайда болды. Осыдан бірнеше онжылдық бұрын пайда болған quest жанрындағы компьютерлік ойындар үлкен рөл атқарды.

Осы процесті түсінуге байланысты негізгі аспектілер:

- * білім берудегі квест технологиялары дегеніміз не?;
- * квесттерді әзірлеудің негізгі принциптері;
- * квесттерді қолданудың қарапайым мысалдары.

Қазіргі заманғы ақпараттық қоғамда одан әрі даму үшін жоғары және орта оқу орнының қазіргі білім алушысы пәндік білім мен дағдылардан басқа бірқатар қасиеттерге ие болуы керек: жақсы қарым-қатынас, жауапкершілігі жоғары, дербестік, өзін-өзі бақылау, толеранттылық, бастамашылық, интеллектуалды белсенділік, тәртіп, оптимизм, стресске төзімділік, өзіне және өз мүмкіндіктеріне сенімділік. Бұл үшін оқытушылар инновациялық әдістер мен педагогикалық технологияларды игеруге және оқыту практикасына енгізу қажет. Ең қажеттілігі мен қолданылуға тиімділігінің бірі-квест технологиясы.

Квест деп оргалық дидактикалық мәселені шешу үшін іздеу сипаттындағы тапсырмаларды дәйекті орындауға негізделген білім беру рөлдік ойыны түсініледі, бұл ретте ұйымдастыруши (оқытуши) алдын ала ойластырған тапсырмалар тізбегі квест өту барысында айқындалады [1]. Откізу формасы бойынша "тірі" квесттер мен веб-квесттер ажыратылады. Білім беру ортасының бірінші түрі үшін оқу ортасы оқу бөлмесі, зертхана кабинеті, университет ғимараты, университеттің фойесі немесе квест сабағының тақырыбына байланысты кез-келген басқа орын бола алады. Екінші түрі үшін білім беру ортасы интернет желісі болып табылады [2].

Оқу ойыны ретінде квест бірнеше кезеңнен тұруы мүмкін, олардың әрқайсысы орындау үшін маңызды. Олар: дайындық, алғашқы рөлдік, шығармашылық, қорытынды және аналитикалық кезеңдер. Дайындық кезеңінде квест өткізілетін орын таңдалады, орындар белгіленеді және олар үшін тапсырмалар әзірленеді. Бастапқы кезеңде студенттер квесттің негізгі ұғымдарымен, ережелерімен, оның тақырыбымен, материалдарымен танысады. Квесттегі ережелер ойынның маңызды сәті болып табылады, оны жіберіп алмау керек. Бұл ережелерді дұрыс тұжырымдау кезінде қарама-қайшылық сәттер, қателіктер мен студенттерді ынталандыру ұпайлары туындауы мүмкін. Рөлдік ойын кезеңінде командаларда жалпы нәтижеге бағытталған жеке жұмыс жүреді. Соңғы кезеңде ойын барысында команданың әрекеттері қарастырылады, ұпайлар есептеледі. Аналитикалық кезең негізінен тек квест ұйымдастырушыларына арналған. Тапсырманың мақсаттары мен міндеттері орындалды ма, тапсырмалар оқай немесе қыын болды ма, оны ойын ұйымдастырушылары жете бағаламады немесе асыра бағалады ма бұл туралы талқылау жүреді. Квест, кез-келген рөлдік ойын сияқты, үнемі жетілдіруді қажет етеді [3].

Тұтас білім беру процесінде білім алушыларда білімнің, білік пен дағдылардың толыққанды және жеткілікті жүйесін қалыптастыру жүреді. Білім беру процесі-бұл

мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес білім беру, тәрбиелу және тұлғаны дамыту міндеттерін шешуге бағытталған оқу, тәрбие және өзін-өзі тәрбиелу процестерінің жиынтығы [4]. Квест технологиясы білім беру процесінің қай бөлігіне көбірек қолданылады деген сұраққа жауап оның бірегейлігінде.

Сабақ кезінде, сабактан тыс жұмыста да жалпылама немесе пәнаралық әр түрлі квест түрлерін қолдануға болады: веб-квесттер, сабактың белгілі бір тақырыбына байланысты "тірі" квесттер. Осындай өткізілген оқу сабактарының көмегімен оқытушы оқу процесін әртараптандыра алады, осылайша студенттердің эмоционалды көңіл-күйін, зерттелетін пәнге деген қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, квест-сабактар зерттеу қызметінің дағыларын, білім алушылардың өзін-өзі бақылауын және т. б. дамытуға мүмкіндік береді.

Квест-технологиялар негізгі білім беру бағдарламасын менгеру деңгейін арттыруға, сондай-ақ білім алушылардың оқу-тәнімдік қызметін арттыруға, арнайы пәндерді оқуға деген ынтымақтастырылғын және топпен бірлескен іс-әрекетті үйімдастыра білу, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау, шешім қабылдау, оқу және тәнімдік іс-әрекетте саналы таңдау жасау негіздерін менгеру, өз пікірін тұжырымдай, дәлелдей және қорғай білу сияқты пәнаралық оқу нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді [3].

Оқу қызметіне квест-технологияны енгізуден басқа, факультативтік сабактарда, мысалы, пәндік олимпиадаға дайындалу барысында квест-сабактардың тиімділігін атап өткен жөн

Әрбір топта оқуға деген құлышынысы жоғары білім алушылар (дарынды білім алушылар) кездеседі. Олар өз тобындағы студенттермен салыстырғанда ой-өріс дамуында озық, олар бәрінен өзгеше ойлау, салыстыру, бастысы, өз бетінше қорытынды жасау, болжау және т. б. қабілеттерімен ерекшеленеді.

Университетте қабілеті жоғары білім алушыларға тәмендегідей әр түрлі қын себептер болуы мүмкін:

- қызығушылық тудыратын пән бойынша өте жақсы үлгерім ал қалған пәндер бойынша қанағаттанарлықсыз;
- оқытушылар мен топ студенттері тарапынан түсінбеушілік;
- дарынды білім алушы өзіне қызықты және тәнімдік нәрсе таба алмау.

Сондықтан оларға жеке көзқарас қажет. Олардың қызығушылығын олимпиадаға дайындық қолдайды, олардың қабілеттері мен алған білімдеріне сенімділік береді. Мұндай білім алушыларға өз таланттарын ашуға және болашақ ғылыми-зерттеу қызметіне бағыт-бағдар беруге көмектесу қажет.

Студенттерге арналған көптеген пәндік олимпиадаларда топтық жұмыс қолданылатын эксперименттік тур бар. Осы кезеңдерге дайындалу үшін сабактан тыс уақыт қажет. Осы мақсаттар үшін квест-технологияларды қолдану эксперименттерді қалай қою керектігін үйретіп қана қоймай, логикалық және сынни ойлауды, оқу ынтымақтастырын, проблеманы шешу жолдарын өз бетінше іздеу қабілетін дамытады және білім алушылардың эмоционалды және интеллектуалдық белсенділігін арттырады

Қажетті білімді, оқу мен дағдыларды қалыптастыру үшін маңызды болып табылатын өзін-өзі тәрбиелу процесі туралы ұмытпауымыз керек. Мысалы, үй тапсырмасы ретінде веб-квесттерден өту студенттің күнделікті іс-әрекетін әртараптандырып қана қоймай, өз бетімен іздене отырып дамуға, тәнімдік мотивацияны ынталандыруға, сондай-ақ оқу уақытын ұтымды пайдалану дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Бұғынгі таңда квест технологиясы аз зерттелген және сирек қолданылады, бірақ үлкен дидактикалық әлеуетке ие, сондықтан білім беру процесіне квесттерді зерттеу, әзірлеу және енгізу қазіргі педагогикалық қызмет үшін перспективалық міндет ретінде әрекет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Чмир Р.А., Федулова Ю.А., Николашин В.П. «Жоғары және орта білім беру мекемелерінің білім беру қызметінде квест-технологияларды пайдалану». // Ғылыми журнал «Тамақ және қайта өндіре өнеркәсібі технологиясы». – Мичуринск, 2019. № 1. Б.75-79.
2. Горошко Н. В. «Білім беру үдерісіндегі Квест-технология» // Электронный ресурс «Новосібір облысында Тәрбие және қосымша білім беру. Теориялық білімнің жаңа көкжиектері». – Новосибирск, 2017, қырқүйек. URL: <http://sibvido.ru/node/40>.
3. Зуева Д. Г. «Білім беру процесінде веб-квестті қолдану туралы оқушылардың пікірлерін зерттеу». // XV ЖОО аралық ғылыми еңбектер жинағы «Орта және жоғары білім беруді дамытудың өзекті мәселелері». – Челябинск, 2019. Б. 121–128.
4. Игумнова Е.А., Радецкая И.В. Білім берудегі Квест технологиясы. Жоғары және орта оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Чита: Забайкальский мемлекеттік ун-т, 2016. – 184бет.

ПРИМЕНЕНИЕ КВЕСТ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

Статья посвящена вопросам применения квест технологий в образовательном процессе. Даётся определение квест технологии, рассматриваются формы квест технологий, этапы применения на учебных занятий и преимущества применения квест технологий.

Ключевые слова: квест технологиясы, оқыту әдістемесі, оқыту технологиялары.

THE USE OF QUEST TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation

This article discusses the use of quest technologies in the educational process. The definition of quest technology is given, the forms of quest technologies, the stages of application in training sessions and the advantages of using quest technologies are considered.

Keywords: quest technologies, teaching methods, learning technologies.

МРНТИ 50.47.29

A.Z. Zhakitaev¹, K.D. Temirbai², A.R. Sundetova³
^{1,2,3}Baishev University, Aktope, Republic of Kazakhstan

a_sundetova@bu.edu.kz

DIGITAL TECHNOLOGY IN AGRICULTURE

Annatation

Increasing competitiveness is an urgent problem today. The dynamically developing agriculture of the country takes it to a new level. When agricultural digitalization well as technologies in agriculture of great importance, many people believe that this is the way that will save them from the problems accumulated in the economy agricultural sector. This article describes the widespread use of digital technologies in agriculture.

Keywords: Technology of digitalization and precision agriculture, phytosanitary heterogeneity, cosmic picture, agro-industrial complexes, Internet applications

New technologies, eliminating the soil, agrochemical and phytosanitary heterogeneity of each field, can bear fruit only in farms that have fully mastered the production methods known today. It should also be remembered that one of the main conditions for the introduction of this technology is the equipping of farms with new modern types of necessary equipment and technological tools.

Because, it is impossible to do this with old technology. After all, digitalization and precision farming technology is only a means of effective use of material and technical, available financial, raw material and labor resources in order to increase the efficiency of production management, to get the maximum benefit from production activities.

In other words, this technology owned by our scientists makes it possible to increase the efficiency of production several times through the rational use of resources, thereby reducing the cost of the manufactured product and reaching the highest level of quality. This means that the use of this technology in farms is carried out only in stages depending on the level of their technological development.

This database can be mainly divided into 2 groups as follows.

The database for government agencies is the first. It is necessary for the implementation of monitoring activities, improvement of the legislative and regulatory framework of the AEC and making the necessary administrative decisions, that is, by comparing these data with images taken from space, it is possible to fully control the compliance of the effective use of land by each household with the requirements of the land legislation. Therefore, one of the urgent issues of today is the establishment of strict control over land use processes by the state.

With the help of space photography, it is possible to monitor the use of forest resources and their condition in a timely manner by tenants of forest areas, in order to cut down forest trees and restore them. Predicting the level of spring melt water, it becomes possible to identify areas prone to flooding, areas for the construction of dams, ponds and reservoirs for the purpose of using these waters for irrigation. It is an invaluable source of meltwater irrigation in agricultural settings and a direct way to implement the game on its efficient use.

A database for the introduction of real agricultural technologies to the second subjects of the agro-industrial complex. Here, information about the condition of the fields and their soil, agrochemical and phytosanitary characteristics is constantly updated. Digitization of land users' fields, creation of electronic maps and transfer of crop rotations to a digital form are being carried out [1].

In the course of these works, it should be noted that many hidden problems related to the current state of land use have been identified. In particular, it is determined that there are secret double leases of land, improper formalization of documents establishing rights to land, complete absence of eric circulation, especially in small farms and farms, use of land without changing its intended purpose, and other facts.

Implementation of digital transformations in agriculture has started in the countries of the world. Kazakhstan did not stand aside in this regard. In this field, work is being carried out on wireless technologies, radio frequency identification of livestock, automation of processes and paperwork, use of Internet applications, geo-information systems and GPS. Although these digital transformations are not used by ordinary farmers, large companies are successfully implementing them. One of the goals of our country is to bring these changes to the limit so that even an ordinary farmer can use them. For the further development of the agricultural sector in the country, a number of activities aimed at monitoring agricultural automation are planned, which will allow monitoring the entire life cycle of agricultural products [4].

Today, the share of digital technologies in the production of agricultural products in the country is not high. If the share increases, it will definitely have a positive effect on crop growth and reduction of agricultural costs. Digital technologies are widely used in agriculture in developed countries (USA, Canada, Australia, etc.).

Today, the share of digital technologies in the production of agricultural products in the country is not high. If the share increases, it will definitely have a positive effect on crop growth and reduction of agricultural costs.

Digital technologies are widely used in agriculture in developed countries (USA, Canada, Australia, etc.). It clearly shows that it changes the circulation model of agricultural products,

stimulates the development of industrial parks, electronic trade of agricultural products, accelerates the demonstration and distribution of digital technical achievements in agriculture, and contributes to the economic growth of rural areas due to their characteristics.

The widespread use of digital technologies in the country's agriculture helps to increase the gross domestic product, increase the share of agricultural industries, and ensures the investment attractiveness of the industry. At the same time, it increases the export potential of agricultural products to the world market [3].

Strengthening the process of globalization of the world economy and, as a result, agro-industrial competition in the world and domestic food markets requires the implementation of effective measures aimed at increasing the competitiveness of the complexes. In this case, we should focus on the development of industries based on digital technologies and thereby create a basis for the introduction of artificial intelligence in production. It can be seen that the rapid development of the agricultural industry depends on digital technologies.

References

1. Methodology of agrochemical research 40.4ya73A 21 Methodology of agrochemical research [Text]: textbook / R. Eleshev, T., Smagulov, A. Balgabayev [etc.]. Almanac, Almaty: 2020. p. 262. In the textbook, it is written about the theoretical basis of agrochemical field, vegetation, lysimeter experiments and statistical processing of their data and agrochemistry
2. Algorithm development and programming 32.973.2-018ya73E 69 Ermekov, H. T. Algorithm development and programming [Text]: textbook / N. T. Ermekov, A. I. Uspanova. Almaty: Lantar Trade, 2020. — 159 p.
3. <https://egemen.kz/article/168279>
4. https://massaget.kz/mangilik_el/janalyiktar/48456/
5. <https://didar-gazeti.kz/>

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ

Аннотация

Елдің қарқынды дамып келе жатқан ауыл шаруашылығы оны жаңа деңгейге көтеріп, бәсекеге қабілеттілікті арттыру бүгінгі таңда өзекті мәселе болып табылады. Егіншілікті цифрландыру мен технологияларға келетін болсақ, көптеген адамдар бұл оларды экономиканың аграрлық секторында жинақталған қындықтардан құтқаратын жол деп санайды. Бұл мақалада ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды кеңінен қолдану жайлы айтылады.

Түйін сөздер: Цифрландыру және дәл егіншілік технологиясы, фитосанитарлық әртектілік, гарыштық сурет, агрономикалық кешендер, ғаламтор қосымшалары

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Аннотация

Динамично развивающееся сельское хозяйство страны выводит его на новый уровень, повышение конкурентоспособности является актуальной проблемой на сегодняшний день. Когда дело доходит до цифровизации сельского хозяйства и технологий, многие люди считают, что это путь, который избавит их от проблем, накопленных в аграрном секторе экономики. В этой статье рассказывается о широком использовании цифровых технологий в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: Технология цифровизации и точного земледелия, фитосанитарная неоднородность, космическая картина, агропромышленные комплексы, интернет-приложения

"Баишев Университеті хабаршысына" жарияланатын мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 29.01.2004 ж.берген №4645-Ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы күелік, Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 07.06.2019 ж. берген №17737-ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы қайта ресімделген күелік) әдістемелік ресімдеу талаптарын басшылыққа ала отрып қабылданады.

"Хабаршының" ISSN 2706-8293 нөмірі бар, бұл тиісті халықаралық реферативтік басылымдарда ол туралы ақпаратты қамтамасыз етеді, сондай-ақ 2014 жылы "YMFTCO" АҚ қазақстандық дәйексөз алу базасымен реферирленетін және дәйексөз алатын журналдар тізіміне енгізілген, 2016 жылдан бастап журналдың ақпараттық маңыздылығының сандық көрсеткіші (импакт – фактор) 0,06 құраған.

Библиографияны қоса алғанда, мақаланың көлемі компьютерде терілетін мәтіннің 3 бетінен кем болмауы және 7 беттен аспауы тиіс (Microsoft Word редакторы).

Мақаланы ресімдеуге қойылатын техникалық талаптар:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- қаріп-Times New Roman;
- қаріп өлшемі-12;
- жоларалық интервал-1;
- мәтінді туралау-ені бойынша;
- абзац шегінісі - 1 см. абзац шегінісін бос орындармен немесе кестелермен жасамаңыз;
- жиектері: жоғарғы және төменгі-25 мм, сол және он-20 мм;

Мақала құрылымы

МРНТИ (Times New Roman 12pt, сол жақта туралау, абзаңтың бірінші жолының шегінісі жок)

Мақала авторының (авторларының) аты-жөні

(Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау, абзаңтың бірінші жолының шегінісі жоқ. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда авторлардың тегі жол үсті белгісі арқылы нөмірленіп көрсетіледі)

Мекеменің немесе ұйымның атауы, елі

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, абзаңтың бірінші жолының шегінісінсіз, тасымалсыз ортаға туралау. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, абзаңтың бірінші жолының шегінісінсіз ортасында туралау, тасымалсыз, 6 pt дейінгі аралық. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

Мақала атауы

(Шрифт Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау)

Мақала мәтінінің алдындағы 1 интервалдан кейін аннотация (Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында Тұралау) және кілт сөздер (курсив, қалың, Times New Roman 12 pt қаріп, абзаңтың бірінші жолының шегінісінсіз) жарияланатын материалдың тілінде (қазақ, орыс, ағылшын) және әдебиеттер тізімінен кейін көрсетілген екі тілде беріледі

Мақала 1 интервалдан кейін мақала орналастырылады. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әртүрлі оқулар болмауы тиіс. Суреттер анық болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерде сілтемелер болуы керек. Мәтінде формулалар саны минималды болуы керек. Формулалар тиісті редакторға терілуі керек (математикалық және химиялық формулалар үшін). Кестелер аталуы керек, оларда бос графиктердің болуына жол берілмейді. Шартты қысқартулар мен символдар ескеरтуде түсіндірілуі керек.

Суреттер.

Суреттердің қолтаңбалары - TimesNewRoman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегініссіз; ортасында туралау, тасымалсыз. Суреттің қол қоюның астында Ескеरтпе (TimesNewRoman 10pt, курсив, сол жақ шеті бойынша теңестіру, абзацтың бірінші жолының шегінісі жок) орналасады, онда суреттің өз бетінше немесе дереккөздер негізінде жасалғанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Кестелер.

Кестелердің атавы - TimesNewRoman қарпі 12pt, абзацтың бірінші жолының шегінісі жок, ені бойынша туралау, трансфертермен.

Егер мақалада бір кесте болса, онда оның реттік нөмірі қойылмайды, "кесте" сөзі жазылады және тек оның атавы беріледі. Кестенің атавы мен кестенің өзі арасында бос аралық бар.

Кестелердегі бос бағандарға жол берілмейді.

Кестенің соңғы жолында ескерту (Note) (TimesNewRoman 10pt, сол жақ жиекпен туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісінсіз) орналасқан, онда кесте дербес немесе дереккөздер негізінде жасалған-жасалмағанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Формулалар

Фракциялар, радикалдар, қосындылар, интегралдар, жұмыстар, матриналардан тұратын күрделі формулалар Microsoft Office пакетінде кіретін формула редакторларында - Microsoft Equation немесе MathType төрілуі керек. Таңбалар кестесінде тек сандар, латын әріптері және математикалық белгілер бар қарапайым формулалар мәтіннің бөлігі болуы керек-мұндай жағдайларда қосымша қосымшаларды қолданудың қажеті жок.

Мақаланы журналға жібермес бұрын материалдардың жалпы емлесін, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелердің дизайнын мұқият тексеру керек.

Журналда жариялау үшін жұмыс мәтінін ұсына отырып, автор өзі туралы барлық ақпараттың дұрыстығына, шығарманың қолжазбасында плагиаттың және заңсыз көшірме алушың басқа тұрларінің болмауына, мәтіннің барлық жағынан дұрыс ресімдеуге кепілдік береді.

Қарауга бұрын басқа басылымдарда жарияланбаған мақалалардың түпнұсқа қолжазбалары ғана қабылданады. Олай болмаған жағдайда баспагер мақаланы жарияланынан (таратудан) алып тастау және автордан осыған байланысты баспагерде болған залалдың орнын толтыруды талап ету құқығын өзіне қалдырады.

Ережені бұза отырып пішімделген немесе грамматикалық, орфографиялық қателері көп, ағылшын тіліне автоматты аудармасы бар мақалаларды редакция қабылдамайды және авторларға қараусыз қайтарылады.

Редакция қажет болған жағдайда авторлардан қосымша эксперименттік деректерді сұратуға құқылы. Егер мақала ағылшын тіліне аударылған болса, онда редакциялық алқа автордан мақаланың бастапқы нұсқасындағы тілде сұратуға құқылы.

Әдебиеттер тізімі

1 интервалдан кейін әдебиеттер тізімі жарияланған материалдың мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 7-8 атаудан кем болмауы және 15 атаудан артық болмауы тиіс. Мақаладағы сілтемелерді нөмірлеу әдебиеттер тізіміндегі дереккөздің реттік

нөмірі бойынша жүргізіледі. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтемелер мәтінде дөңгелек жақшада орналастырылады. Мақалада электрондық ресурстардан немесе қашықтықтан қол жеткізуден (Интернеттен) алынған дереккөздерді пайдаланған кезде әдебиеттер тізімінде дереккөздің библиографиялық жазбасы және Интернеттегі толық желілік мекен-жайы бар желілік ресурсқа сілтеме келтіріледі. Ресурсқа жүгіну күнін көрсеткен жөн.

Ескерту. Әдебиеттер тізімі МЕМСТ 7.1–2003 "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері". Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтемелер тек тік жақшада беріледі [12].

Бір нөмірге бір автордың 2-ден аспайтын мақаласы қабылданады. Редакцияға мақаланың электронды нұсқасын басып шығаруға толық сәйкес ұсыну қажет. Файл атауы бірінші автордың тегінен басталуы керек. Қажет болған жағдайда мақала авторға пысықтауға қайтарылуы мүмкін. Редакция мақаланың мағынасын бұрмаламайтын мәтінге редакторлық өзгерістер енгізу құқығын өзіне қалдырады.

Жариялауға арналған материалдар мына мекен-жай бойынша қабылданады:

030000, Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбанов, 302 а, Баишев университеті, тел.: (7132) 974081.

E-mail:vestnik@bu.edu.kz

Методическое руководство к оформлению статей, публикуемых в «Вестник Баишев Университета» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г., переоформленное свидетельство о постановке на учет средства массовой информации на учет №17737-ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 07.06.2019 г.)

В «Вестник Баишев Университета» статьи принимаются на казахском, русском и английском языках.

«Вестник» имеет номер ISSN 2706-8293, что обеспечивает информацию о нем в соответствующих международных реферативных изданиях и в 2014 году включен в список журналов, реферируемых и цитируемых Казахстанской базой цитирования АО "НЦГНТЭ", с 2016 года количественный показатель информационной значимости журнала (импакт-фактор) составил 0,06.

Объем статьи, включая библиографию, должен быть не менее 3 страниц и не более 7 страниц текста, набираемого на компьютере, (редактор Microsoft Word).

Технические требования к оформлению статьи:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- шрифт-Times New Roman;
- размер шрифта-12;
 - межстрочный интервал-1;
 - выравнивание текста-по ширине;
 - абзацный отступ - 1 см. не делайте абзацный отступ с пробелами или табуляциями;
 - поля: верхняя и нижняя-25 мм, левая и правая-20 мм;

Структура статьи

МРНТИ (Times New Roman 12pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца

Инициалы и фамилия автора (авторов) статьи

(Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру, без отступа первой строки абзаца. Если авторов статей несколько, то фамилии авторов указываются с нумерацией через надстрочный знак).

Название учреждения или организации, страна
(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца, без переносов, интервал перед 6 РТ. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

Название статьи

(Шрифт Times New Roman 12 pt, жирный, выравнивание по центру)

Через 1 интервал перед текстом статьи аннотация (Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру) и ключевые слова (курсив, полужирный, шрифт Times New Roman 12 pt, без отступа первой строки абзаца) приводятся на языке публикуемого материала (казахский, русский, английский) и после списка литературы на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. Рисунки и таблицы в тексте должны содержать ссылки. Количество формул в тексте должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы должны быть объяснены в примечании.

Рисунки

Подписи к рисункам-шрифт TimesNewRoman 12 pt, без отступа первой строки абзаца; выравнивание по центру, без переносов. Под подписью рисунка располагается Примечание (TimesNewRoman 10pt, курсив, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, что составлен ли рисунок самостоятельно либо на основе источников.

Таблицы

Название таблиц-шрифт TimesNewRoman 12pt, без отступа первой строки абзаца отсутствует, выравнивание по ширине, с переносами.

Если статья содержит одну таблицу, то ее порядковый номер не проставляется, пишется слово "таблица" и дается только ее название. Между названием таблицы и самой таблицей имеется пустой интервал. Пустые графы в таблицах не допускаются.

В последней строке таблицы находится Примечание (Note) (TimesNewRoman 10pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, составлена ли таблица самостоятельно или на основе источников.

Формулы

Сложные формулы, содержащие дроби, радикалы, суммы, интегралы, работ, произведения, матрицы, следует набирать в формульных редакторах, входящих в пакет Microsoft Office - Microsoft Equation или MathType. Простые формулы, содержащие только цифры, латинские буквы и математические знаки, имеющиеся в таблице символов, должны быть частью текста - в таких случаях не нужно использовать дополнительные приложения.

Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверить общее написание материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформление текста работы и ссылок.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует достоверность всей информации о себе, отсутствие плагиата и других форм незаконного копирования в рукописи произведения, правильное оформление всех заимствований текста.

К рассмотрению принимаются только оригинальные рукописи статей, ранее не опубликованные в других изданиях. В противном случае издатель оставляет за собой право снять статью с публикации (распространения) и требовать от автора возмещения убытков, возникших у издателя в связи с этим.

Статьи, отформатированные с нарушением правил или содержащие большое количество грамматических и орфографических ошибок, с автоматическим переводом на английский язык, не будут приняты редакцией и будут возвращены авторам без рассмотрения.

Редакция имеет право при необходимости запросить у авторов дополнительные экспериментальные данные. Если статья была переведена на английский язык, то редакционная коллегия вправе запросить у автора исходный вариант статьи на языке.

Список литературы

Список литературы размещается через 1 интервал после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не менее 7-8 наименований и не более 15 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них размещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета), в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указать дату обращения на ресурс.

Примечание. Список литературы ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимается не более 2-х статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с ее распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысл статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу:

030000, г. Актобе, ул. Б. Жубанова, 302 а, университет Баишева, тел.: (7132) 974081.

E-mail:vestnik@bu.edu.kz

**БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

*Қазақ және орыс тілдерінде уш айда бір рет шыгарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском языках*

Формат А4
Көлемі / Объем 6,6 баспа табак
Таралымы / Тираж 100 дана
Басуға қол қойылды / Подписано в печать 20.12.2023 ж.

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКОМ ОТДЕЛЕ
БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

**Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.
Қолжазбалар өндөлмейді және авторға қайтарылмайды.**

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

**Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, агайынды Жұбановтар көшесі,
302А**
**Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых, 302Ател. 97-40-83, 52-
36-00**